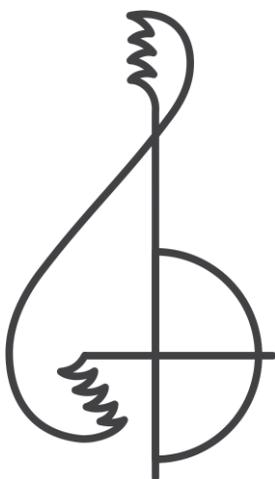

12+

5
2016

НАША ЭПОХА

ЕЖЕМЕСЯЧНЫЙ ЛИТЕРАТУРНО-ХУДОЖЕСТВЕННЫЙ
И ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ

Издается с мая 1934 года

Главный редактор

Ахсар КОДЗАТИ

Редакция

Зам. гл. редактора, проза – Борис ГУСАЛОВ
Поэзия, драматургия – Казбек МАМУКАЕВ

Общественный совет

Руслан БЗАРОВ, Анатолий ДЗАНТИЕВ,
Станислав КАДЗАЕВ, Елизавета КОЧИЕВА,
Анатолий КУСРАЕВ, Камал ХОДОВ

Владикавказ, 2016

ЛИТЕРАТУРОН-АИВАДОН АЕМÆ АЕХСÆНАДОН-
ПОЛИТИКОН АЕРВЫЛМÆЙОН ЖУРНАЛ

Журнал цæуы 1934 азы майæ фæстæмæ

Сæйраг редактор

ХЪОДЗАТЫ АЕхсар

Редакци

Сæйраг редакторы хæдивæг, прозæ – ГУСАЛТЫ Барис
Поэзи, драматурги – МАМЫКЪАТЫ Хъязыбег

Журналы æхсæны уынаффæдон

БЗАРТЫ Руслан, ДЗАНТИАТЫ Анатоли,
КОСТЫ Лизæ, КЪАДЗАТЫ Станислав,
КЪУСРАТЫ Анатоли, ХОДЫ Камал

Дзæуджыхъæу, 2016

НОМЫРЫ ИС:

<i>ГОДЖЫЦАТЫ Нелли. Ивгъуыды æндæргтæ. Æмдзæвгæтæ</i>	5
<i>БИЦЪОТЫ Гриш. Ставд-Дуртæ. Дарддæр</i>	9

ХОХОЙТИ ЭНВЕР: 60 АНЗИ

<i>ХОХОЙТИ Энвер. Уоди арт. Æмдзæвгитæ</i>	73
--	----

<i>АГЪНАТЫ Гæстæн. Æцæг ирон кæнæ Хъусы нуазæн.</i> Памфлет	79
--	----

<i>ГАГЛОЙТЫ Толик. Рох амонд. Æмдзæвгæтæ</i>	90
--	----

НÆ ФЫДÆЛТЫ ЦАРДÆЙ

<i>Лæгæй-лæгмæ тох. Æцæг хабар</i>	94
------------------------------------	----

<i>«МАХ ДУДЖЫ» РАВДЫСТ</i>	99
----------------------------	----

ÆВЫД-ДЫВЫДОНЫ ДУГ

<i>Зианхæссæг чиныг. Уац</i>	109
------------------------------	-----

ИРОН ПРОЗÆЙЫ АНТОЛОГИ

<i>ÆГЪУЫЗАРТЫ Æхсарбег. Ныхас дардыл цæуы, фæлæ...</i> Радзырд	119
---	-----

АРВИСТОН	131
-----------------	-----

ГОДЖЫЦАТЫ Нелли

ИВГЪУЫДЫ АНДÆРГТÆ

ЦЫ МА ЗÆГЪОН

Цы ма зæгъон... Мæ арвыл хур
Кæддæр ныгуылæнмæ ныттулдзæн.
Мæ цард мæ уæд фæстейæ сурдзæн,
Мæ разы фестдзæни цæлхдур.

Зæгъдзæн мын уый: Фæлауу æххæст –
Æнæхай уарзт æмæ рæвдыдæй.
Зæххыл дæ бафхæрдтон рæвдыдæй,
Дæ ныхмæ расидтæн æз хæст.

Æмæ æрымысдзæни уæд
Зæххыл мæ тухæнты фæндæгтæ,
Цæмæй мæ ивгъуыды æндæргтæ
Æрхæссой рухс зæрдæйæн мæт.

Фæла æнамонд æмæ цауд
Уæддæр нæ базондзæни, чи дæн:
Мæнæн æнусон у мæ фидæн,
Зæххыл рæстæгмæ у мæ цард.

Мæ зæххон ивгъуыды мæ тох
Уыди цырагъы рухс мæ балцæн.
Нæ уыдзæн барст мæн сурæг бардзæн,
Мæ ном та фæстагæттæй – рох.

НÆ НИЗ

Нæ низ у кад уарзын – æндæр
Æнцой цæуылнæ ис нæ уды?..
Фæла æмбæхст у уый кæмдæр
Нæ талынг зæрдæйы æнуды.

Нæ низ у кад уарзын – æцæг
Уый сусæг дадзин у нæ риуы.
Кæрæдзи марынай нæ зиуы
Уый у нæ хъамайыл хæцæг.

Нæ низ у кад уарзын – æниу
Цы у æгадмæ дæр нæ бæллын.
Кæд нæм æгад уæвын æмбæлы,
Уæд та нæ кадмæ бæллын циу?..

Нæ низ у кад уарзын – ма бон!
Куыд уарзы уый нæ уднывæндтæ!
Гуырздзæй нæ фæнд вæййы æрвон,
Фæлæ нæ асайынц йæ сæнттæ.

Зын у, зæххон кады æргъом
Куы ласы ахæстмæ нæ уды,
Фæлæ кæй бон вæййы, тæхуды,
Йæ низыл басæттын æргом!

ПÆРРÆСТАТЫ Е-ЙÆН

Нæ Ир у дидинджын дæлвæз.
Уым зайы дидинæнгæс адæм.
Фæзындтæ амондагур ардæм,
Рæсугъдæй дзы ысхастай рæз.

Уым тонын дидинджыты баст.
Хæстæг ма зæрдæмæ уый дарын.
Ма удæн айсафы йæ маст,
Æмæ та ног зарæг ныззарын.

Нæ Иры фарнæн нæй фæуæн,
Æмæ дæ мидæг уый æрцарди.
Ды дæ ма дидинбасты уарди –
Æз курын рухс амонд дæуæн!

Фæнды ма, дидинджын фæзы
Дæ хуызæн уардитæ уа бирæ,
Дæ дидин раивай æфсирæй –
Хæрзудæн йе ‘взар дæр бæззы.

МÆ КÆНГÆ ХО

Мæ кæнгæ хо, зынвæндæгтыл фæцыдтæ.
 Дæ сонты боны никуы федтай хур.
 Нæ дын зæгъын кæйдæртау æз – фыддзырд дæ,
 Æмæ мын дзур дæ дзуринагтæ, дзур.

Ды дзур мæнæн, дæ хъæдгæмттæ куыд риссынц,
 Ды дзур мæнæн, куыд æгъатыр у цард.
 Дæ хæлæрттæ сæ къух дæуыл куыд сисынц,
 Куыд фæлидзынц дæ зындзинæдтæй дард.

Ды дзур мæнæн, куыд дурзæрдæ сты адæм.
 Куыд нæ сæ домæ сидзæр чызджы рис.
 Фæнды мæ, мах хæрзизæрмæ фæбадæм,
 Æмæ фæкæнæм царды зынтыл дис.

Фæнды мæ, уон дæ тухæнтæн æвдисæн,
 Фæнды мæ ныр, куы мæм раттис дæ фарст:
 Цы бакæнон, цы хос уыдзæн мæ рисæн?
 Уæд дын зæгъин: кæрæдзимæ нæ уарзт.

Æз дæр дæуау – нæ дард балцы фæндаггон,
 Æз дæр дæуау – рæстдзинады бæлцгон.
 Нæ фæндаг у нæ рагæнустау рагон,
 Æмæ кæд уыд рæстæвзарын æнцон?..

Дæ дзырд фæдæ, æркъул кодтай дæ сæр.
 Ныссабыр хатæн, аивгъуыдта рæстæг.
 – Лæварæн айс мæ царды иу изæр! –
 Зæгъын дын æз мæ арфæйы ныхæстæ.

МÆ РУХС АМОНД

Кæмдæр зæххыл мæ рухс амонд ныдздзæгъæл.
 Бæлвырд, ысхауд æндæр кæмдæр мæ хал...
 Æндæр мæ хуызæн чи уыди ныфсæнхъæл,
 Æмæ мæ зынтæй бафæрæзта цал.

Æмбарын æз, мæ уайдзæф у цæхгæр,
Мæ рагон маст æрвæрттыгдау æргом у,
Фæлæ йæ сусæг удæн та æргъом у –
Ныр æй æмбæхстæй нал дарын æз дæр.

Цы ма кæнын зæххон бæркадæй æз,
Кæд фидæн нæй мæ зардæйы бæллицæн.
Кæд нæй лæгæн йæ хъысмæтæй фæлидзæн
Æмæ нæ зоны амондæн фæрæз.

Уæдæ кæм ис, цы амондыл хъæцын?
Кæд нæй зæххыл, уæд та кæм ис йæ фæндаг?
Æви нæ ваййы амонджын æууæндаг,
Æви йыл тохы бахъæуы хæцын?

Дæумæ дзурын, о амонды Хуыцау!
Кæд ма дзырдтон æз амондмæ йæ номæй!
Куы дæм бакувон ацы хатт æргомæй,
Уæддæр та мæ нæ фехъусдзынæ, ау?

БИЦЪОТЫ Гриш

СТАВД-ДУРТÆ*

ФИНТЫ ХÆСТ

Чысыл ма уыдтæн, уæд бамбæрстон, орденхæссæг куыд кадджын уыди, уый. Æгас хъæубæстæ дæр сæ сæрæстыр уыдысты. Фыдыбæстæйы хæсты агъоммæ ахæм кады аккаг разындысты Фæрниаты Батырбег æмæ Закаты Хадзымырзæ. Хадзымырзæ мæ цæсты уыди, адæмы æхсæнмæ æргом чи рацыди, аргъæутты ахæм хъайтарау. Финты хæсты фесгуыхти æмæ йæ схорзæхджын кодтой Хæстон Намысы Тырысайы орденæй. Батырбег та уыди Советон дуджы хистæр фæлтæры ахуыргæнджытæй, уымæн та саккаг кодтой Фæллоуы Сырх Тырысайы орден. Хъæубæстæ сæрмагондæй сæ дыууæйы номыл скодтой митинг, æрцыди йæм бирæ адæм, фæарфæтæ сын кодтой, уый фæстæ куыды фынгтæ равæрдтой...

Финты хæст райдыдта 1939 азы 28 ноябры æмæ ахаста 1940 азы 12 мартъимæ.

Ставдуртæгтæй Финты хæсты архайдтой Закаты Хадзымырзæ, Токаты Дзандар, Барис, Уарзиаты Тотр, Сохиты Сослæнбег, Æлбегаты Валодя. Мæ фыды æфсымæр Дзибойы кæддæр фарстон йæ уæды хабæрттæй дæр, фæлæ нæ баразæнгард дзурынмæ. Дженалдыхъо Финты хæсты

* Хицæн сæргæндтæ дарддæр мыхуыр кæндзыстæм Гришы документалон уацмыс «Ставд-Дуртæ»-й. Амæй размæ ма дзы рауагътам журналы 1995 азы 3-4, 5 æмæ 12 номырты.

тыххæй загъта цалдæр ныхасы: «Ахæм зымæг скодта æмæ уазал цыбчытæ ласта, ныссыдыстæм. Финты фидæрттæ афтæ дæсны арæзт уыдысты æмæ сæм æмгæрон бацауæн нæ уыди...»

Советон мыхуыры Финты хæсты тыххæй бæлвырд ныхас никуы загътой. Уыцы хæсты æгъатыр æцæгдзинад базыдтон Токаты Дзандары ныхæстæй.

Дзандары æз йæ тыхсты заман базыдтон – цæстырухсæй фенæхай.

Финты хæсты агъоммæ Дзандар ахуыр кодта Старая Руссайы æфсæддон скъолайы. Уый фæстæ бахауди пулеметæй æхсæг взводмæ. Æфсæддон скъолайы размæ ма куыста æфсæддон заводы æмæ ныр тактикон ахуырты рæстæг уроктæ кодта йæхæдæг. Уæззау рынчын фæци æмæ госпиталы фæхуыссыди. Куы сдзæбæх, уæд æй бакодтой фистæг æфсæддон хаймæ. Уалынмæ Герман хæцын райдыдта Польшæимæ. Уый уыди 1939 азы 1-æм сентябры. Дзандар кæм уыд, уыцы æфсæддон хайы аппæрстой Ныгуылæн Украинæмæ, сæхи бафæсвæд кодтой хъæды. Иуахæмы сæ немцы æфсад сармадзантай æхсын байдтой. Фæстæдæр сæхи раст кодтой, мах уæ польшæйæгтæ хуыдтам, зæгъгæ.

Уый фæстæ сын се ‘фсæддон хай аппæрстой Финляндийы арæнмæ. Æхсæвиуат кодтой зæххы бын арæзт сыджыткъæсты. Уымæлай дзы фæлаууæн нæ уыди, дон сыл æнæрынцойæ тагъди. Уым фесты суанг ноябрьмæ. Хъус-хъус дзырдтой: «Хæстан æнæ райдайгæ нæй». Райсомы 8 сахатыл дæр ма-иу æйтт-зæгъгæ талынг уыди. Калд бæлæстæ фæндæгтыл рæдзæгъдæй лæууыдысты. Сæ фæндагыл, Карелы зæхккубал кæй хуыдтой, уыцы фидар, Фины донбакæлæнтæй аххæссыди суанг Ладожскы цады былмæ (хуыдтой йæ Линия Маннергейма). Фидармæ бацауын хъуыди доны сæрты. Не ‘фсад Финты зæххыл бацыдысты 30 километры бæрц. Уыйбæрц бирæ уыдысты æмæ сæ зæхх нæ урæдта. Фæсæмбисæхсæв цыппар сахаты уыдаид, уæд нæ сармадзанта ныннæрыдысты, фæлæ финтæ сæ бынатæй змæлгæ дæр нæ фæкодтой. Уæд дивизийы слæууын кодтой æмæ йын бардзырд радтой доны сæрты ахизыны тыххæй. Алæгæрстой размæ. Æфсады разæй цыдысты бæхтæй ласгæ артиллери. Уыдонимæ уыди Дзандар дæр. Донмæ куыд фæцæй хæццæ кодтой, афтæ сæ финтæ сæ сармадзантай æхсын райдыдтой. Фæндажы дæле цавæрдæр хъæмпынсæр хæдзар пиллон арт суагъта.

Зæхх фыхти сармадзанты рæмудзæг нæмгуытæй. Не ‘фсæддонтæ фæудаист сты æмæ сæхи фæфæстæдæр кодтой. Доны сæрты бахизыныл фыццаг фæлтæрæнтæ чи скодта, уыдон цагъды фесты. Хуыздæр бон нæ акодта, дыккаг фæлтæрæн чи скодта, уыдоныл дæр. Сæ уæлæ уыди маскхалаттæ, арф миты-иу сæ къахдзоныгътæ нынныгъуылдысты æмæ сын размæ ницы æнтысти, адæймаг-иу мысан фестади. Узал хæццæ кодта 50 градусмæ. Зæллангæнаг узал. Сæ уæлæйы дарæсты ницуал тавс уыди. Финтæ махонтæм хъавыдысты æртæ уæладзыгон фидары сæрæй, бæлæстæ бахсæстой æмæ дзы фæныгъуылæн нал уыди. Салд зæхх афтæ ныддæвдæг æмæ йæ æппæты уæззаудæр бомбæ дæр нал цъула кодта. Финаг рæстдзæвинтæ бæлæсты сæрты ахстæттæ скодтой æмæ мах хæстонты мысанæн агуырджой. Не ‘фсæддонтæ кæдæм бацыдысты, уыцы комæн йæ дыууæ фахсыл дæр финæгтæ бадтысты фидаргонд акъоппыты, дыууæрдыгæй æхстой махонты æмæ сæ бындзыты цагъд кодтой. Уыцы зындонæй ма раирвæзтысты иугæйттæ. Махонтæ-иу цы фидар акъоппытæ байстой, уырдам-иу финтæ дон рауагътой æмæ дзы иу фæлæууæн нæ уыди. Финæгтыл уыди цæрмын дарæстæ, махонтыл – мидæггæгтæ, хъарм хæдæттæ æмæ хæлæфтæ, хъусджынхудтæ, бæмбæджджынтæ. Æмæ сæ ницы тавс уыди. Ату кæн, уæд-иу зæхмæ ихын нæмыг æрхауди. Нæ размæбырджытæн лæвæрдтой водкæ. Уыцы нозт бирæты бабын кодта. Нозтæй-иу туг базмæлыд, буарыл-иу хъарм уылæн анхæвзта æмæ-иу адæймаджы хуыссæг ацахста. Чи афынæй, уыдон-иу ныссалдысты, къодæхтæ фестадысты.

Финаг фидар арæст уыди немыцаг инженеры хъуыдымæ гæсгæ. Сармадзанты нæмыг дзы фæстæмæ расхъиудта. Уæвгæ уыцы уазалы алы нæмыг хæлгæ дæр нæ кодта.

Дзандары хæстон æмбæлттæй-иу цæф кæнæ мард чи фæци, уыдоны бæсты та-иу ногтæ æрбарвыстой. Финаг хæстонтæ къахдзоныгътыл тынг дæсны згъорджой, хъæбатыр уыдысты, сæхи уацары нæ лæвæрдтой. Мах госпитальмæ дзы чи хауди, уыдон сæхи дзæбæх кæнын нæ уагътой. Финтæм ахæм фæтк уыди – дæс уарæсейаг салдаты-иу чи амардта, уый сæрмагонд бардзырдмæ гæсгæ æрвыстой улæфынмæ. Мах танктæ уыдысты згъæрцъар, æвæрдтой сæ дзоныгътыл. Йæ аууон-иу балæууыдысты æмæ йæ размæ тарджой. Танкты ацæуæнты иу айтыгътой, ток уагъд кæм уыди, ахæм телтæ. Танк-иу телыл куы бамб-

æлди, уæд-иу ныллæууыди. Финæгтæ махонтыл хинæй дæр цыдысты. Æхсæвыгон-иу уыдонырдыгæй сыгъдæг уырыссагау райхуысти лæгъстæгæнæджы хъæлæс: «Помогите пожалуйста! Помогите!» Æххуыс кæнынмæ-иу чи атагъд кодта, уыдон сæ амæттаг баисты. Махонтæй сæм уацары чи хауди, уыдоны буарыл-иу зынг стъальйæ æвæрдтой гакк. Науæд ыл хосы цалдæр æмбатъæйы бабастаиккой, арт-иу ыл бафтыдтой æмæ йæ афтæмæй рауагътой. Уыдоны салдат йæхи мард æфсон скодтаид, махон-иу йæ сæрты ахызти æмæ-иу æй уый фæстæрдыгæй барæхуыста.

Уæды рæстæг, æвæццагæн, ахæм хæстон фидар никæмæ уыди. Йæ цæуæнтæ зæххы бынты арæзт.

Нæ хæстонтæн лæвæрдтой сойджын хæринаг, сдойны-иу сты, фæлæ нуазыны дон кæй къухы æфтыди. Дон истой, их сармадзаны нæмгуытæй кæм фегæмттæ, уыцы рæттæй. Фæлæ нæ салдæтты донисæнтæм æмгæрон бацауын нæ уагътой, нæмджы амæттаг-иу баисты. Кæцæй сæ æхстой, уымæн базонæн нæ уыди. Уый æрæджиу базыдтой. Финтæ бавдæлдысты æмæ бæласы сæрты рагацау хъармгæнæнтæ сæвæрдтой (электрон хъармгæнæнтæ уыдаиккой, æндæр цы), уымыты бадтысты сæ рæстдзæвинтæ æмæ махонты цагътой.

Дзандар афтæ загъта: «Финæгты нæмгуытæй нæ цы фæхъуыди, уазалы азарæй ныл уымæй фылдæр зиантæ æрцыди...»

Финтимæ хæст куы банцади, уый фæстæ Закаты Хадзымырзæ ссыди Ставд-Дуртæм. Бæрæгбон райæфта. Хъæубæстæ æрцыдысты хъæуы æдде дугъуадзæн обауы цурмæ. Чысиаты Анусийæ ‘мгар чызджытæй цалдæримæ хибарæй лæууыдысты. Хадзымырзæ сæм æрбацыд, мидбылты худгæйæ сын салам радта, йæ цæст сыл ахаста æмæ афтæ бакодта:

– Изæры ма-иу клубмæ рацæут, киноныв дзы æвдисдзысты. Зæрдиагæй уæ хонын.

Изæры клубы фембæлдысты Хадзымырзæ æмæ чызджытæ. Даргъ бандæттæй иуыл сбæдти лæппу æмæ Анусийæн йæ фарсæм ацамыдта: «Мæнæ ма ам сбæд». Сбадын кодта иннæ чызджыты дæр. Къулыл тыгъд кæттагыл фæзындысты кинонывы титртæ... Бакастысты ставд дамгъæтæй фыст: **ЛИНИЯ МАННЕРГЕЙМА**. Æнахуыр диссагау рауади: нæ хæстонæн зæххон зындонау чи фестæди, уыцы хæсты нывтæм касти уыцы хæсты хъайтар, рæстæгæй-рæстæгмæ-иу кæцыдæр нывты мидис чызджытæн

йæхи ныхæстæй бамбарын кодта. Æнæрхъуыдыйæ-иу схаудысты ныхæстæ сæхæдæг, æмæ чызджытæ банкъардтой, зынтæн фæразон хæстон лæджы уд куыд ныхсиды...

Куывд ын куы скодтой, уæд дæр Хадзымырзæ схуыдта Ануси æмæ йе ‘мбал чызджыты. Уаты сæ сбадын кодтой, сбадти се ‘мвынг йæхæдæг дæр. Иу рæстæджы хатыр ракуырда æмæ уатæй ахызти. Уый фæстæ сæм сылгоймæгтæ иугай-дыгай цæуын райдыдтой. Рудзынгæй дæр сæм-иу æрбакастысты, дуарæй дæр. Ануси уыцы бон ницы бамбæрста, фæлæ йын фæстæдæр Хадзымырзæ йæ зæрдæ куы раргом кодта, уæд йæ зæрдыл æрбалæууыд, куывды бон-иу æй устытæ сæ цæстытæй куыд фæцæй ныхъуырдадой, уый.

Закаты Хадзымырзæ райгуырди 1917 азы, ссæдз азы йыл куы сæххæст, уæд службæмæ ацыди. 1939 азы сентябры мæйы онг раздæр службæ кодта Ныгуылæн Украинæйы, уый фæстæ Беларуссийы. Уырдыгæй йæ акодтой Финты хæстмæ. 1940 азы 5 январы хорзæхджынгонд æрцыди Хæстон Сырх Тырысайы орденæй. Советон Хицауад æмæ Финлянди фидыды бардзырд куы сфидар кодтой, уый фæстæ Хадзымырзæйы раивтой Налцыкмæ бæхджын æфсады 10 дивизимæ. Уырдыгæй та йæ 1941 азы апрелы раивтой Дзæуджыхъæумæ. Фыццагæм фистæгафсæддон училищемæ. Каст æй фæци æхсæз мæймæ æмæ йæ арвыстой Керчы десантон бригадамæ. (Ам ныхас цæуы Фыдыбæстæйы хæсты цаутыл). Фæци цалдæр цæфы, ахауди Ереваны госпитальмæ. Æххæстæй не сдзæбæх, афтæмæй йæ аластой Челябинскы облæсты Кыштымы горæтмæ. Уырдыгæй йæхи арвитын кодта фронтмæ. Ногæй та фæцæф ис. Ныр та бахауди Ворошиловограды госпитальмæ. Йæ бинойнаг Ануси дзы фæстаг писмо райста 1942 азы 20 июны. Фыста: дæн Брянскы фронтмæ тындзæг æфсады. Уæдæй фæстæмæ дзы ницуал райхъуысти.

Закаты Битти хистæрты ныхæстæй куыд бахъуыды кодта, афтæмæй Хадзымырзæ уацары бахауди æртæ хатты. Æртæ хатты дæр-иу ралыгъди, дыууæ хатты аирвæзт, æртыккаг хатт æй амардтой. Уацары дæр, загътой, йæ хæрзиуæг йемæ хаста – сапоны къæртты йæ бамбæхста. Кæцыдæр лагерьмæ Саулаты Додтиимæ иумæ бахаудысты, зæгъгæ, дæр загътой.

Хадзымырзæ æмæ Ануси сæ цард бабастой, лæппу нæхи горæты куы ахуыр кодта, уый размæ, 1941 азы январы мæй. Иу цары бын цы рæстæг арвыстой, уый куыд кадавар рауади, куыд

кадавар! Анусийы цæстытæ-иу æнхæлмæ кæсынæй ныуурс сты. Фæстаг хатт ма кæрæдзи фæдтой 1942 азы 3 январы. Керчæй æхсгæуад скодта æмæ нымадæй йæ цуры фæци дыууæ боны æмæ дыууæ æхсæвы. Йæхи разы райгуырди сæ иунæг хъæбул, сæ бындар Владик. Фыд цинæй ради, фæкасти йæм æмæ иу рæстæджы афарста: «Мæхи хуызæн нæу?»

Хадзымырзæйæн-иу йæ рæстæг афтæ цыбыр уыди æмæ йæ йæ хæстон хабæрттæй исты радзурынмæ дæр никуы равдæлди. Иу хатт æм Финты хæсты кой рауади: «Хъаймæты зымæг ныл скодта. Нæхи нал æхсадтам – буар доны хъæстæ фæци, уæд-иу ныскъуыдтæ. Къухтæ, цæсгом сæрстам вазилинæй. Кæрæдзийы-иу нал базыдтам, афтæ-иу ныссау сты нæ цæсгæмттæ». Йæ иу писмойы йæм фыста: «Цалынмæ Советон Цæдисы Хъайтар суон, уæдмæ нæ ныууаддзынæн!»

Хадзымырзæйы мад Софьяйæ-иу арæх ахæм ныхас схауди: «Цалынмæ ма фырттæ фæзыной, уæдмæ ма Хуыцау ма амарæд». Йæ хистæр фырт Гаврил фæмард Беларуссийы зæххыл, Барановичийы горæты.

Ануси фыста алы рæттæм, Мырзæйæн кæм быдыр, кæм хох, кæм сахар фескъуыди йæ хæстон фæндаг, зæгъгæ, агуырдат йын йæ фæдтæ æмæ та йын-иу дзуапп радтой: мах номхыгъдты ахæм нæй... мах бон уын баххуыс кæнын ницæмæй у...

Хадзымырзæ æмæ Гаврилы мад фæзиан 1953 азы.

САБИТЫ ХÆСТОН ХЪÆЗТЫТÆ

Кæстæр кæстæры бынаты нал уыди – дæсаздзыд лæппу йæ хъæддзау фыды, йæ хуымгæнæг æфсымæры бынаты балæууыд. Хистæртæ – æнæвдæлон, алы сагъæстæй дзаг, сæ хъус нæм дардтой, хъахъхъæдтой нæ фыдбылызæй, фæлæ нын нæ алы къахдзæфмæ куыд кастаиккой.

Хæцæнгæрзтæй æварæнтæ кодтам, сабыр рæстæг хъазынай цы нæ бафсæстыстæм, уыцы мондæгтæ уагътам. Цæсты нал ахадыдтой, æрбайрох сты сабыр рæстæджы хъæзтытæ, хæцæнгæрзтæ систы нæ хъазæнтæ...

...Топпыхос гилдзытæй рауадз, зæххыл æй бæндæнау къæдзтæ-мæдзтæ айзæрд, йæ иу кæроныл ын зынг афтау æмæ-иу артын-калм гакъон-макъон сыффытт аласта...

...Хæдзары пецы гуыр-гуыргæнаг арт судзы. Куынничы дæ

фена, афтæ армыдзаг гилдзытæ артмæ баппар æмæ дæхи ницымбарæг скæн. Тъæнджытæ хауын-иу райдыдтой гилдзытæ, æмыр гуыппытæй, хæстон уынартæй-иу хæдзар байдзаг. Мад-иу фæудаист, исдуг-иу ныхъхъуыста, гæрæхтæ кæцæй цæуынц, зæгъгæ. Хабар-иу куы фембæрста, уæд-иу бартхъиран кодта: «Фæлæуу, мæнæ дын дæ фыдмæ ныффыссын кæнон. Æппындæр дзы ницы басусæг кæндзынæн!..»

...Сармадзаны нæмыг фехал, йæ топныхос – кърандасы аппы хуызæн. Ууыл арт афтауын дæр нын цас цин лæвæрдта!

...Гранат дæр-иу бафтыди къухы. Цæст æй бавæрын нæ уарзта. Дзыхъмæ-иу ныххызтыстæм, гранаты цæг ратон, ныззывытт æй лас æмæ зæххыл ахуысс... Гранаты цæгыл даргъ бæттæн бабæтт, баныгæн æй, бæттæн кæдæм æххæссыд, уым æрныгъуыл, ратъæпп кæн бæттæн... Цас тынгдæр ныннæра, цас фылдæр зæхх сфæйлауа, уыйас нæ цин – уæлвонгдæр. Чи сбæрæг кæндзæн, гранаты руаджы кæсаг ахсын кæй зæрды æрæфтыд, уый. Уæвгæ негасмæ дæр хорз фæкасти. Гранаты рæмыгъдæй-иу кæсагтæ фæкъуырма сты, дон-иу сæ йæ сæрмæ систа æмæ сæ уидз...

Хæрз сабитæй дæр, æвæццæгæн, ахæм нал разындаид, хæцæнгарз самал кæнынмæ чи нæ бæллыди. Карабины хицау цæмæй суай, уый тыххæй йыл хъуамæ хистæртæй макæй цæст æрхæцыдаид. Йæ топсыдз æмæ йын йæ хæтæлæй цасдæр адзæнгæл лас. Ныццыбыр-иу ис, дæ бæмбæджыны бын æй бакæн, уынгты ацу æмæ дыл ничи фæгуырысхо уыдаид.

...Мæхи къухы æнæхъæн хъримаг нæ бафтыд. Самал кодтон гилдзытæ, ссардтон æнæзатвор топп æмæ хæлд затвор хицæнтæй. Хæдзары ничи уыди. Кæрты дыууæ агуыридурыл æрæвæрдтон хæлд топп, гилдз йæ бынатмæ кæронмæ батардтон, пистонмæ сарæзтон, уыгард-цæф æй чи фæкæны, затворы уыцы цæвæн (ударник). Хæтæлы акомкоммæ сæвæрдтон фæйнæджы гæбаз, цымæ йæ нæмыг цæрдхуынкъ нæ фæкæнид, зæгъгæ. Райстон дзæбуг, фæрсырдыгæй æрлæууыдтæн æмæ уæгъд æвæрд затвор дзæбугæй бацавтон. Гæрах фæцыд, нæ, уымæн ницуал бамбæрстон – мæ дзæбуг мæ къухæй атахти, мæ уд мæ риуæй агæпп ласта. Фæйнæг цъæррæмыгъд дæр нæ фæци. Ме ‘рхъуыды кæй нæ фæрæстмæ, ууыл мæхицæн басастан...

Бутаты Аксо мын дзырдта: «Хъантеты Боборцтæй Хъантеты Амырханты æхсæн баззадысты кæттаг рæттæй баст хъæдын асыччытæ. Гилдзытæй уыдысты сæ тæккæ дзаг. Асыкк сыфцæй

ныллас дæлбылмæ, æмæ йæ танк уромæны æмдзæхгæр къулы рæбынты ахæр-хæр кæн. Дыууадæс-цыппæрдæс аздыгтæ æйтт-зæгъгæ, лæгдзинад æвдыстой. Зæгъæм, Калоты Алыкка, Насхъидаты Коля, Реуазты Цæрай, Хохты Боркæ, Хохты Хадзыбатыр нæ салдæтты бричкаetyl Ставд-Дургæй ластой Хъобанмæ æмæ Арвы коммæ».

Уæды сабиты хъæзтытæ фыдбылыз хастой.

Уымæн æвдисæн Хуырымты Махарбеджы ныхæстæ: «Иу бон Дауиаты Матвей, Æлбегаты Аврам, Дзуццаты Петя æмæ æз æрзылдыстæм акъоппытыл. Ссардтам дзы фондз карабины æмæ дунейы дзаг обоймæтæ. Уыди нæм, танк цæрдхуынкъ чи кодта, ноджы æхсæвыгон зынгау чи тахти, ахæм гилдзытæ. Нæ къухы бафтыди гранатæ дæр. Хъæуысæр гуырдыиаг салдæттæ сарæзтой сыджыткъæстæ, сагъуыстой сæ бульвары æмæ кувæндонны бæлæстæй. Ныр уыдон дæр афтид уыдысты æмæ уырдам фæхастам нæ трофейтæ. Уый фæстæ сæ куы æрнымадтам, уæд нæ алкæмæ дæр æрхауди карабин, æмæ салдаты хызыны æрджытæ гилдзытæ...»

Утæппæт хæцæнгарз тæвдтуг лæппуты къухты бафта æмæ ма суынар кæна, уымæн уæвæн нæ уыди.

Ацы лæппутæ бадтысты гуырдыиагты арæст фидары æмæ æнхъæлмæ кастысты... сæ амæттагмæ... Фæзынди немыцаг «Рамæ». Ацы хатт æрбатахти ныллæджыты. Уæд-иу загътой: «Катюшæтыл цуан кæны». Æвæджиауы мысан сын рауади. Æмæ йæ æхстой фондзæй дæр. Топпы нæмыгæй «Рамæ» æрæппар! – уыцы хабар, æвæдза, арвы кæронмæ айхъуыстаид. Æмæ йæм хъавыдысты, æхстой йæ. «Рамæ» разылди æмæ сыл йæхи рауагъта. Лæппутæ ныггæппытæ кодтой фидармæ... Нæмгуытæ æввахс рæтты куыд уадысты, уый бынмæ дæр хъуыстой...

Реуазты Цæрай дзырдта: «Уæрдоны дзаг мæм æрæмбырд топпытæ. Дзыцца сыл арт бандзæрста, æд дзаг обоймæтæ уыдысты æмæ сæ гилдзытæ хæлдысты».

Сæ сæйраг æмбæхсæн уыди хъæды. Уырдам-иу сæхи ныйистой лæппутæ, мысанæн-иу исты сæвæрдтой æмæ, чи рæстдзæвдæндæр рауаид, зæгъгæ, ерыс кодтой.

Таболты Ким æмæ Ахъиты Ким дæр цыма ерысы бацыдысты – минатæ истой. Ахъиты лæппу сын сæ капсултæ æмбырд кодта – гуыпп кæнынæн. Алы фæлварæнтæ мысыди, арты сæ æппæрста, дыууæ дуры æхсæн сæ хоста. Нæхи хæстонты хъустыл æрцыди

Ахъиты ләппуйы капсульты кой, бацыдысты йәм әмә сын сә радта. Таболты Ким дзырдта: «Артә бонмә систон 300 минәйы, Ахъиты Кимән дәр 200 бәрц баисты...»

Хәңгарзы хицау суон, зәгъгә, Цогойты Будтә немьцәгты карабин радавта Бицъоты Габотәй әмә йә сә цәхәрадоны баныгәдта. Немьц куы ацыдысты, уәд әй скъахта, фәлә нал сбәззыд, згә йә бахордта.

Уыцы рәстәджыты кой нәм рауад Гогыцаты Дадеттиимә дәр. Афтә загъта: «Махән хистәртәй амонәг куы уыдаид, уәд немьцы дәрән кодтаиккам».

Нәхионтә хъәу ныууагътой, немьц нәма әрбацыдысты, уәд Дадетти әмә йе 'мбәлтгә акъоппытәм ссыдысты, бамбәлдысты пирамидатәй амад топпытыл. Уым уал сә әхсынәны хуымы бамбәхстой. Уый фәстә сә аивәй хъәумә әрхастой.

Уәләсыхаг ләппуты хабәрттә чидәриддәр дзырдта, уыдонәй Дауиаты Темыры фырт Матвейы кой әнә ракәнгә ничи фәци. Иннәтәй уәлдай ныфсхастдәр әмә уәндондәр уыди, цардәй мәләты әхсән арәныл йә фәндаг арәх хызти, фыдбылыз кәм гуырыди, уырдаәм йәхи әппәрста...

Иуахәмы та Матвей әмә Дадетти Аерәфы әдде сындзы ПТР ссардтой, нәхиуәттәй чи баззад, ахәм. Топпәй арәхдәр та цы уыди – хъәбысыдзәгтә дзы-иу самал кодтой. Аемә ныр ацы хәңгарзыл хуымәтәджды цин нә бакодтой. Аууон ран әй бамбәхстой, әмә хъуыды кодтой кәм әмә йә куыд бафәлварой, ууыл. Иуахәмы Цыколайырдыгәй әрбацәйтәхти гуыбынджын хәдтәхәг, йә базыртыл – свастикәйы нысәнтә. «Фехсәм әй!» – сдзырдта Матвей, йемә сразы Дадетти дәр.

Пулеметы хәтәл арвмә сдардтой, хәдтәхәг куы әрбахәццә, уәд әй сәхстой. Гуыбынджын хәдтәхәг фездәхти Озрекырдаәм, цасдәр атахти, разылди әмә сә тәккә сәрты йәхи әрбайста. Дыууә ләппуйы дзоты амбәхстысты. Уәле сыл дәләмә пулеметәй нәмыг әрызгәлдта фыдгул. Цыппар фәлтәрәны скодта әмә атахти.

Реуазты Ладикко та ахәм хабар радзырдта: «Скьолайы кәрты ләууыди немьцы ласгә къухна әд машина. Матвей конистримә кәцәйдәр фәзынди әмә йәм машинәйә бензин рауагъта. Немьц әй ауыдтой, рацахстой йә әмә йыл дзәбәх әрцыдысты.

Андәр хабар радзырдта Дауиаты Барысби. Матвей, Фәрниаты

Сафарби, Барысби йæхæдæг æмæ ма иу уазæг лæппу Æрæфы доны сæхи надтой. Уыди хъарм рæстæг, хъæу ма нæхионты къухы уыди. Иу рæстæджы Озрекырдыгæй æрбахæццæ бидаркæ. Бадтысты дзы дыууæ милиционеры. Былгæрон æрурæдтой, бирæ фæкастысты доны гуылфгæнаг уылæнтæм æмæ æрхызтысты зæхмæ. Сæ дзаумæттæ раластой æмæ сæ бидаркæйы сæвæрдтой. Сæ иу ахæцыд бæхы рохтыл, æппæты нарæгдæр ран ныххызти донмæ, йæ фæстæ æрхызти бæх дæр. Æрра гуылфæнтæ сцæвтой бидаркæйы фарс æмæ йæ æд бæх фæфæлдæхтой. Лæппутæ багæппытæ ластой донмæ, сæ иутæ бæхы феуæгъд кодтой, иннæтæ милиционерты дзаумæттæ рацахстой. Доны был лæугæ чи баззад, уый йе ‘мбалмæ фæхъæр кодта: «Наган пропал!» Фесæфт сæ наган, доны смидæг сæ топп дæр. Лæппутæ хæцæнгарз мондагæй цалдæр боны уыцы ранмæ фæцыдысты, ныссæрбын-иу кодтой доны, сгæрстой дурты бынты... Ницы бафтыди сæ къухы. Ралæууыди фæззæг. Иу бон Матвей Барысбийæн афтæ: «Цом-ма сындзмæ». Ацыдысты сæ цæуæнты. Иу ран Матвей фæлæууыд æмæ фæхъæр кодта: «Мæнæ ма, рон ссардтон!»

Барысби йæ цурмæ бауади. Матвей роныл схæцыди æмæ йемæ змисы бынæй схæуди хуымпъыр. Матвей йæ уæззауæн систа æмæ дисгæнгæ загъта: «Милиционерæй чи ахауди, æвæццæгæн, уыцы наган у?!

Хуымпъырæй сластой наган æмæ ма уыдонæй амондджындæр кæм уыди. Исчи нын æй куы айса, зæгъгæ, уым сæхиуыл базизæр кодтой.

Сæ дыууæты астæу арæны бæлæсты бын сæхицæн скодтой сусæг бынат. Æрвыл бонд дæр уырдаем цыдысты. Дæс хатты-иу райхæлдтой наган æмæ та-иу æй ногæй сæмбырд кодтой, – уæддæр, йæ мæнгвæдæг не скуыста. Иуахамы Матвей Барысбийæн афтæ: «Дзæлиготæм чи цæры, уыдоны лæппу мын дзырдта: йæ фыд хæцæнгарзтæ аразæг уыди». Гогыцаты Дзæлиготæм царди, Украинæйæ чи слыгъди, ахæм бинонтæ, дзуттæгтæ. «Куы нæ сардауа æмæ нын æй куы айсой, уæд та?» – фæгуырысхо Барысби. «Æмæ йын уæд зæгъдзыстæм: дæумæ дæр ис хæцæнгарз æмæ йæ ды дæр радт», – ныфсвидарæй загъта Матвей.

Бахастой наган Дзæлиготы фатеры цæрагмæ. Уый бадис кодта хæцæнгарзыл, сахатæн цы æхгæнæн тымбылæг вæййы, ахæм дзы сыгом кодта иу ран, цъæты змис æрызгъæлдта æмæ

мæнгвæдæг скуыста. Схорз ис наган. Фæлæ сын нæ батади. Иуахæмы дзы Матвей лæугæйæ сæ фæтæгендонмæ ныхъавыди, фæхуынкъ æй кодта æмæ фæтæген алæдæрсти. Йæ фыд Темыр базыдта хабар æмæ хæцæнгарз байста. Лæппу дамбаца уый фæстæ йæ цæстæй дæр нал федта, фæлæ хъæуыл айхъуысти: «Дауиаты Матвеймæ ис дамбаца!» Немыц хъæу куы бацахстой, уæд хабар æрцыди старосты хъустыл дæр, фæзынди Дауиатæм, фæдзырдта лæппумæ æмæ йын тызмæгæй загъта: «Дамбаца рахæсс!» «Нæй мæм дамбаца», – дзуапп радта лæппу. «Розгæй дыл фондз æмæ ссæдз хатты куы æрцæуой, уæд фысæй фæсабырдæр уыдзынæ, – фæтызмæгдæр старостæйы хъæлæс. – Рæвдздæр æй рахæсс!» «Ницы мæм ис, баууæнд мыл»... «Ис дæм, дын зæгъын!»

Мæсты æрттывд фæластой лæппуйы цæстытæ æмæ сдзырдта: «Бæгуыдæр мæм ис. Ноджы ма мæм катюшæ дæр ис, гъемæ дæ цы фæнды, уый кæн!» Старостæ пъæлицæйæгтæй дыууæйæн бардзырд радта: «Акæнут æй Змейкæмæ! Уым ын тæрхонгæнæг уыдзæн!»

Змейкæйы уыди немцыцы сæйраг комендатурæ. Матвейы сæ разæй акодтой пъæлицæйæгтæ. Сæ цуры чи фæци, уыцы лæгтæ баздæхтысты старостмæ æмæ йын нылæхстæ кодтой: «Сабийæ цастæ домыс? Йæ митæ йын ницæмæ æрдардзысты. Ныхас дæм дзы не ‘рхаудзæн, фæстæмæ йæ раздахын кæн – фæтуджджын уыдзынæ...» Фæндаг хуымты астæумæ кæм бахизы, уырдаæм куы бахæццæ сты дыууæ пъæлицæйæджы æмæ Матвей, уæд Æлбегаты Алыкка фæгæрах кодта, пъæлицæйæгтæ фæстæмæ фæкастысты, Алыкка сæм йæ худ фæтылдта раздæхут, зæгъгæ. Ауагътой сæ хæдзармæ Матвейы.

Æндæр хатт та хæцæнгарз агур ацыдысты Матвей æмæ Гогыцаты Дадетти, сæ фæндаг акодтой, Сечерæй кæй æрластой, уыцы зæронд скъолайыл. Уым дзæбæх кодтой румынаг цæф салдæтты. Стыр скъолайы фæстæты бауадысты (уым та уыдысты немцыцы цæфтæ), ахæццæ сты быдыры ‘рдыгæй фæстаг дæргъмæ уынгмæ. Уым лæууыд танк, йæ цуры – немцыцæгтæ. Уыдон фæурæдтой лæппуты æмæ сæ бафтыдтой суг сæттыныл. Уый фæстæ сын сæ къухты фæсагътой сынт æмæ сын бардзырд радтой: «Цæфты мидаæмæ хæссу!» Фыццаг цæф немцыцаджы куы бахастой, уæд Матвей палатæтыл зылынмæ фæци. Иу палатæмæ бакæсы, иннæмæ бакæсы. Иу рæстæджы йæ къух Дадеттимæ фæтылдта:

«Рауай- ма!» Дадетти йæм бауади, Матвей йын палатæмæ ацамыдта: «Уæртæ ма кæс!» Цымыдисæй ныккастысты, хирург цафы къах хырхæй куыд лыг кодта, уымæ. Къах пълмæ æрхауд æмæ йæ тъупп фæцыди. Зæнджы хæцъæф ма куыд тæлфыди, уымæ кæсгæйæ баззадысты.

Хирург сæ ауыдта æмæ сыл йæхи сцагъта. Лæппутæ рауадысты æддæмæ, Уарзиаты Дзиуты цахæрадонмæ багæпп кодтой æмæ афардæг сты.

Бæдтиаты Юри æмæ Фæрниаты Костя куы бахæлæрттæ сты (уæлдæр сæ кой кодтам), уыцы рæстæг Костя Юрийæн афтæ загъта: «Иу сусæгдзинад дын радзурдзынæн, æрмæст æй кæй никæмæн схъæр кæндзынæ, уый тыххæй мын ард бахæр... Ныр-ма йæ никæмæн загътон, стæй йæ никуы никæмæн зæгъдзынæн».

Юри сцымыдис – æвæццæгæн, тынг сусæг хабар у, зæгъгæ.

«Ард дын хæрын, цалынмæ цæрон, уæдмæ йæ кæй никуы никæмæн радзурдзынæн, уый тыххæй», – æмæ, йæ ныхас бафидар кæныны тыххæй бахордта сау сьдджыт.

Бæдтиаты Юри мæм Мæскуыйæ йæ писмойы фыста: «Уæдæй рацыди дыууиссæдз азæй фылдæр æмæ ныр уыцы сусæгдзинад радзурын аипп хъуамæ мауал уа... Цæвиттон, Костя æмæ Дауиаты Матвеймæ фæзынди немьцаг коменданты амарыны фæнд. Хъæуы цæрджытæ дзы сæ удхæссæг уыдтой, уыди фыдзæрдæ, мæстыгæр, æдзухдæр йæ къухы уыди ехс æмæ-иу чысылдæр йæ зæрдæ искауыл куы фæхудти, уæд-иу ыл дзæбæх æрцыди. Адыуæ лæппуы куыройы акомкоммæ Æрафы был скъахтой акъопп, уым сын уыди гранаттæ æмбæхсæн сусæг æвæрæн. Гранаттæ ссардтой атагъайы, акъоппыты. Уыди сæм Ф-І кæнæ «лимонкæ» кæй хуыдтой, ахæм авд гранаты.

1943 азы райдианы немьц Ставд-Дуртæй куы лыгъдысты, уæд Матвей æмæ Костя сæ сусæг акъоппы бадтысты æмæ æнхæлмæ кастысты, комендант сæ рæзты кæд æрбацаудзæн, уымæ. Иу рæстæджы коменданты машинæ фæзынди, куыройы цур хидыл бауади æмæ донмæ ныууырдыг кодта. Лæппутæ фæйна гранаты æрцæттæ кодтой æмæ акъопмæ азгъордтой. Машинæ куыддæр доны фæмидæг, афтæ лæппутæ сæ гранаттæ æмзыввытт аластой. Дыууæ æмыр срæмыгъды азæлыдысты æмæ сæуон æдзæм райсом тæгæлтæ ахауд. Машинæйы мотор хъæрдæрæй суынаргъыдта æмæ фаллаг фарсмæ сгæпп ласта. Лæппутæ акъоппы куыд æрныгъуылдысты, афтæ сæ сæрма

сæхситт кодтой автоматы нæмгуытæ, уыртæй схъиудтой. «Аирвæзтысты, цъаммартæ!» – фырмæстæй сдзырдта Матвей. Уынгæг акъоппы се змæлд сæхи бар нæ уыди æмæ гранаттæ сæ нысаныл нæ сæмбæлдысты, доны нытътбыллуп ластой»...

* * *

Æмæ ма уæды рæстæгæй иу ахсджиаг цауимæ баст у Дауиаты Матвейы ном.

Матвей æмæ Дадетти та, кæд истæуыл фæхæст уаиккам, зæгъгæ, уыцы зæрдæйæ зылдысты сæ цæуæнты. Уæд хъæу ссæрибар. Ныр сæ хæтæнтæ фæуæрæхдæр сты, ныронг кæдæм нæ хæццæ кодтой, уыцы рæтты дæр хъуамæ басгæрстаиккой. Кировы къанауы былты куыд æрцæй цыдысты, афтæ ауыдтой дыууæ немъцаг танчы, дыууæ дæр – сыгъд. Сæ иу – доны фале, иннæ – ацы фарс. Танктыл сæ цæст куынæма æрхæцыд, уæд Матвей ауыдта, зæххæй чи зынди, ахæм тел æмæ сдзырдта: «Амæ æввахс цæугæ нæу».

Хистæртæй-иу арæх хъуыстой: адæмы азмæлæнты немъц æвæрдтой, зæрдæ кæмæ бахъазыдаид, ахæм хъазæнтæ, кæнæ исты дзаумæттæ. Адæймаг-иу æм бацыбæл, февнæлдта-иу æм æмæ йыл-иу фехæлди.

Фыццаг кæмæ бахæццæ сты, Матвей уыцы танкмæ фæкасти æмæ загъта: «Цы бæрæг ис, чи зоны, ам минæтæ бавæрдтой».

Танкæй чысыл æддæдæр уагъылыиы къутæрыл Матвей ауыдта æд дамбаца рон ауыгъд. Рон уыди сармадзаны нæмыджы схъисæй лыг. Уырдыгæй чысыл æддæдæр хæрис къудзиты аууон та разынди мард лæг, йæ уæлæ – бушлат, бæрæзентæй конд планшет æм. Йæ буар гомæй кæмдæриддæр аздад – цæсгом, къухтæ, хъустæ... – иууылдæр уыди хæрд. Дадетти загъта: «Мыстытæ йæ бахордтой». Марды хъæумæ куы æрластой, хъæусоветы секретарь Куыдзиаты Разамет та йæ уæд федта, уый та загъта: «Халæтты хæрдтытæ сты».

Быдтаты Амырханмæ дæр рауади Цихиты Аслæмбеджы марды кой. Цалдæрæй зылдысты хæцæнгарз агур. Æрæфы къабæзты æхсæнты цы къутæртæ зади, уым иу ран бауыдтой танк. Йæ цалхы рæхыс – рæдывд, иуварс ахауд. Лæппутæ танчы хуылфмæ ныххызтысты. Разынди дзы цалдæр мард немъцаджы, басыгъдысты. Разынди сæм сау пакеты æвæрд къамтæ. Алы хуызты ист уыдысты сæ бинонтимæ, кæм минас кодтой, кæм – кафгæ.

Танкай æддæдæр разынд мард лæг. Телогрейка, бæмбæджджын хæлаф æмæ йыл цырыхъхытæ. Цæстытæ – маргъы хæрд. Амырхан ын йæ документтæ систа æмæ базыдтой – уыди Цихитæй. Хъæумæ фехъусын кодтой. Лæппутæ марды размæ дыккаг хатт куы ссыдысты, уæд дзы сæййæфтой саперты. Хæсты ам цы ‘рцыди, уый бынаты æууæлтæм гæсгæ афтæ сныв кодтой: Цихийы-фырт танк рæмудзæн гранатæй аскъуыдта немыцаг танчы цалхы рæхыс, уый фæстæ йыл баппæрста пилонæфтауæг авг. Ныр та немыцагты рад ралæууыд – пулемет ыл аскъæрдтой æмæ йын нæмыг йæ сæрыфахс ахаста. Амырхан загъта: «Хъæумæ йæ арласта мæ фыд Бекызæ».

Клубы фарсмæ йæ кæсæндонны сæвæрдтой. Базылдысты йæм Куыдзиаты Разамет æмæ Черчесты Надя, æххуыс сын кодтой сыхаг чызджытæ. Мардмæ разынди I сом æхца, æрцъыккысхон, йæ дæндæгтæй дыууæ – сызгъæринтæ. Бинтæй йын йæ буары хæрдтытæ бабастой, тырыса йын скодтой, алы райсом дæр æй пырх кодтой духийæ. Алагирмæ йын йе ‘рвадæлтæм арвыстой. Къуыри йæ фæдардтой уæлæуыл æмæ, куы ничи фæзынди, уæд æй баныгæдтой. Адæм сæхи æгъдауæй дыгай кæрдзынтæ, нозтытæ æрхастой æмæ йын фынджыдзаг ныххæлар кодтой. Сæумæрайсом йæ хъомты чи ратардта, уыдон-иу баздæхтысты йæ ингæнмæ, цæссыг-иу ыл æркалдтой.

Цасдæры фæстæ хъæумæ фæзынди Аслæмбеджы хæстæджытæй иу лæг. Хъæусоветы кусджытæ арвыстой районы хицауадмæ, скъахтой марды. Адæм та йын дыгай кæрдзынтæ æрхастой, рухсаг та йын загътой... Марды аластой Алагирмæ.

* * *

Загътой: «Дауиаты Матвей ахуырмæ тынг рæвдз уыди, институт каст фæци сырх дипломимæ». Алы хорз ныхас дзы кодтой, æрæмысыдысты, хъазæн митæм æмхиц кæй уыди, уый дæр.

...Иу хурбон Дауиаты тыргъты бадтысты Матвейы фыдыфыд Афæхъо æмæ Фæрниаты Гæдо. Гъе, сæ дыууæйыл дæр сæ зæры бонтæ ныххал сты. Иуафон сæм æрбацыди Æлбегаты лæг, салам сын радта æмæ афарста:

– Куыд дæ, Афæхъо?

– Куыд дæн?! Хуыцау мæлæт нæ дæтты, – загъта Афæхъо.

– Ахæм Хуыцау кæм ис, мæлæт чи радта, – йæ ныхас баппæрста Гæдо дæр.

Уыцы рæстæг Матвей мидæгæй хæдзары уыди. Зæрæдты ныхæстæм куы байхъуыста, уæд къулаей топп райста, рудзынгæй йæ радардта йæ дадамæ æмæ сдзырдта:

– Хуыцау дзы нæ хъæуы, æз дæ мæхæдæг дæр амардзынæн!

Лæппуйы ныхæстæм йæ хъус æрдардта Афæхъойы чындз, Матвейы мад Уæлинка, чысыл цæхæрадоны хуым рывта.

Афæхъо дæр æмæ Гæдо дæр хорзау нал фесты. Афæхъо йæ фырты фыртмæ йæ къух баивæзта, цыдæр сдзурын æй фæндыд, фæлæ дзыхы ныхас нал бадти. Уæлинкайæн – йæ худындзæг айдзаг, фæцæй-иу пыррык кодта.

– Чы... Чын... Мæнæ!.. – сфæрæзта дзурын Афæхъо.

Уæлинка сæ цыма нæ хъуыста, йæ рувыны куыст кодта. «Чындз! Ма... Мары нæ не ‘ppa!’» – срæмыгъта зæронды хъæлæс. Уæлинка æрбауади сæ цурмæ æмæ лæппуйыл сбустæ кодта: «Мæнæ бæсты иблис нæ хæдзары!» «Омæ мæлæт сæхи дзыхæй куырдой», – бахудти Матвей.

ФЫДГУЛТÆ ФÆЛЫГЪДЫСТЫ АХСÆВЫГОН

Немыц сæ уæлмæрдты цыртытыл куыд бандзæрстой, уый тыххæй уæлдæр загътон.

Уыцы ахсæвы кой ма рауади Таболты Зинæ æмæ Цогойты Будтамæ дæр.

Зинæтæм елхотаг лигъдæттæ царди – йæ фыдыхо Хадзринкъя, уымæн йæ тиутæ, йæ файнустытæ. Уыди сæм цалдæр немыцаджы æмæ иу украинаг, йæ уæлæ – немыцаг æфсæддон дарæстæ. Хадзринкъя суг куыд саста (уым уыди Зинæйы мад дæр), афтæ украинаг сæ размæ бацыд æмæ сæм равдыста, номхыгъд фыст кæм уыди, ахæм гæххæтты сыф. Иу ран æй армæй æрæмбæрзта. «Бакæс-ма сæ», – загъта украинаг æмæ номхыгъд Хадзринкъямæ бавдыста. Сылгоймаг ын йæ къух акъуырда, ома, цы ‘мбæхсы, уый базонон.

– Бацархайут æмæ ахсæв алидзут. Немыц бардзырд райстой æмæ райсом изæрмæ хæдзæрттæ судздысты. Сымах дæр уыцы номхыгъды стут...

Хорзау нæ фесты дыууæ сылгоймаджы, фæлæ... алидзыны ныфс дæр сæм нæ разынди... Хуыцау хорз кодта, æмæ уыцы ахсæв немыц сæхæдæг лидзæг фесты.

Цогойты хæдзары чи царди, уыцы немыцагтæ та заз бæлас

сфæлыстой. Лидзгæ кæй кæндзысты, хъæу кæй ныууадздысты, уый та куыnnæ зыдтаиккой, фæлæ барæй сæхи дардтой, цыма æнæмæт сты. Æнафонты дæр ма бадтысты, минас кодтой, сæ хъæлæба хъуысти. Райсомæй бинонтæ куы сыстадысты, уæд сæ кой дæр нал уыди. Уæлычкæ – сабиты мад – раздæр сыстади, немьцæгты уатæй адджинагтæй фæлыст зазы къалиу рахаста æмæ йæ æрдæгарæзт æнæпъол уаты бынмæ ныппæрста. Сывæллæттæ куы сыстадысты, уæд сын ныффæдзæхста:

– Зазыл ауыгъд адджинагтæм ма бавналат! Марг конд сыл ис. Барæй сæ ныууагътой, цæмæй фæцагъды уæм...

Адджинагты коймæ Будтæйы комыдæттæ æруадысты, мады сусæгæй зазы къалиуæй æртыдта адджинагтæ æмæ дзы иуцалдæр куыдзæн аппæрста. Дзæвгар рæстæг рауади, уæддæр ма куыдз йæ фæдыл уади. Уæд адджинагтæ иууылдæр ратыдта зазы къалиуæй æмæ сæ байуæрста йæ кæстæртæн, сыхаг сывæллæттæн. Мад уый базыдта цы – нырдиаг ласта, мæ цот бабын сты, зæгъгæ.

Насхъидаты Иранбегтæм немьцы размæ æрæнцад уырыссаг капитан æмæ цыппар салдаты. Уыди сæм минометтæ, сæ хæтæлтæ – Озрекырдам арæзт. Сæ ацæуыны размæ капитан Иранбеджы фыдыфсымæр Бесланæн ныффæдзæхста: «Немыц дæ пъæлицæйаг кæндзыста, дæ зæрдæ дын цæмæй балхæной, уый тыххæй дын зæххæй зæрдæ æвæрдзысты, фæлæ-иу сæ коммæ ма бакæс. Æртæ мæйæ фылдæр ам нæ бафæстиат уыдзысты». Иранбегæн та афтæ загъта: «Искуы хъазæнтыл, дзаумæттыл куы бамбæлай, – ма сæм-иу бавнал, сæ быны минæтæ æвæрд ваййы».

Нæ фæмæнг сты капитаны ныхæстæ. Æхсæвы райхъал сты Насхъидаты бинонтæ æмæ – немьц нал... «Сæ цæфтæй иуы дæр нæ ныууагътой», – загъта Иранбег. – Сæ машинæ-иу куы нал скуыста, уæд-иу ын йæ мотор гранатæй срамыгътой, сыгътой сæ...»

Реуазты Ладикко та, фæсте чи, баззад, ахæм немьцаджы кой ракодта. Цæмæдæр гæстæ ныккъъуылымпы. Цæгæраты Æхсарбегимæ лæууыдысты сæхи раз. Æввахс сæм æрлæууыд, разæй цæлхытæ кæмæн уыд, фæсте – танкы атулæнтæ, ахæм машинæ. Фæцархайдта йæ моторимæ, ссихор ыл ис, уæддæр не скуыста. Фырадæргæй цы акодтаид, уымæн ницуал зыдта. Уалынмæ хъæуыбынырдыгæй фæзынди барæг, йæ быны – цъæх бæх, нахæтбосыл – нымæт баст, саргъы фæйна фæрстыл æрца-

уындзæг сты автоматы дисктæ. Уый уыди бæрæгъуыйнаг пъләицәйаг, немьцы фæстæ йæхи райста Ставд-Дуртæм. Уыдис æм автомат, йæ уæлæ – немьцаг цинел. Машинæйы хицау ыл ныццин кодта, йæ фæсарц абадт. Бæхы фæрстæ бацавтой æмæ фæцагайдтой.

Фыдгултæ ма хъæуы уыдысты, уæд айхъуысти фыдуац: немьц фæсивæды семæ ласдысты! Мæрзойты Будзи бацыди Ботъотæм, сæ чындз Марусяйы йе ‘фсинæй ракуырдатæ æмæ йæ ахуыдта Калоты Настяты пæдвалмæ. Се ‘рцыдмæ уым уыдысты сыхы чызджытæ æмæ чындзытæ дæр.

Немыц хъæуæй куы алыгъдысты, уæд Насхъидаты Иранбегтæм фæзынди сæ зонгæ капитан. Иранбеджы фыды æфсымæр Бесланы афарста: «Мæ ныхас мын сæххæст кодтай?» «О», – дзуапп радта Беслан. Уый-иу ныр алхыскъ кодта, немьцы рæстæг æй пъләицәйы куыстмæ чи хуыдта, афтæ йын чи дзырдта: «Рацу, немæ кус æмæ цардæй исты фенай», уыдоны, афарста сæ-иу: «Цæй, куыд у уæ власть?»

Таболты Зинæ дзырдта: «Нæхионтæ хъæуы фæзындысты, уыцы рæстæг нана дзултæ кодта. Чи сæ куыд цыди, афтæ сын тæвд къæбæр лæвардта. Дзултæ фыхта мæ фыды хо дæр, иннæ устытæ дæр æмæ сæ салдæттæн скъæфтой. Уыдон-иу бадгæ дæр не ‘ркодтой – æхсæвы чи фæлыгъди, уыцы фыдгулты сырдытой».

Нæ хæстонтæ немьцы алыгъды фæстæ хъæуы кæй нæ фæстиат кодтой, уый бафиппайдта Хуадонты Хасанбег дæр: «Нæ сыхæгтæм царди Къостанты Сосләнбег йæ бинонтимæ. Мустздæхæй æрбалыгъдысты нæ хъæумæ. Нæ салдæттæ фæзындысты æваст, уыдысты фæллад, сцола сты. Фæдисон тагъд кодтой. Къостанты Сосләнбег бавдæлд æмæ сын йæ дыууæ дынджыр хъулон галы ратардта. Æрбаргæвстой сæ Суанты Георгиты кæрты. Стигъгæ дæр сæ нæ акодтой, афтæмæй сæ æд царм, æд хъуын ахæйттæ кодтой. Нæ каурæбынты каухалæнтæй æртытæ бандзарстой, сæ тымбыл котелокты ныппæрстой фыдызгъæлы хæйттæ... Нæ кауæй ницуал баззад...»

Нæхи салдæттæ куыд фæзындысты, уый мæхæдæг афтæ бахъуыды кодтон: нæ сыхы лигъдон адæмæй фылдæр цы уыди, нæлгоймæгтæ дæр дзы арæх змæлыди. Кæмæдæрты дзы бæхуардæттæ дæр уыди. Гъе, æмæ уыцы уæрдонджынтæ сæударæй афардæг сты дубинæйы хъæдмæ суг ласынмæ. Немьцы алидзгæ фæдтаиккой, уый æнхъæл нæ дæн.

Иуафон хъæумæ, нæ сыхмæ æрбагуылф кодтой нæ салдæттæ. Нæхи сæм ластам, сæ ныхæстæм сын хъуыстам. Æрæфы уæлбыл бакъорд сты... Уалынмæ дын нæ уæле цæхгæрмæ уынгæй куы ратуликкой дыууæ уæззауамад суджы уæрдоны. Сугты сæр бадтысты хъæддзаутæ. Хæстонтæм æввахс куы æрбатылдысты сæ уæрдæттæ, уæд баурæдтой, æмæ зæхмæ æрхызтысты... Мæ цæстытæ фырдисæй сæ къуырфытæй куыннæ рахаудтой – нывыл къахдзæфтæ кæнгæ-иу æдæрсгæ нæ цурты чи фæцæйцыди, уыдон ныр къуылых-къуылых бараст сты салдæтты размæ, хъæрай сыл ныццин кодтой: «Драствуйте!»

Быдтаты Амырхан хъуыды кодта: немыц фæстаг бонты адæмы фос æмбырд кодтой хæдзæртты кæртытæм, семæ сæ атæринаг уыдысты. Фос æрæмбырд кодтой Рæмонты Булайы кæрты дæр. Иу æхсæв Бекызæ фос рауагъта адоны кæртæй æмæ сæ Ираныхъæуырæм атардта. Æртæ боны фæстæ немыц алыгъдысты. Бекызæ фос æрбатардта хъæумæ, уыдонимæ уыдысты сæхи фос дæр, сæ бæлццон Мырзабеджы нывондаг дæр.

РÆСТДЗИНАД ИУАХÆМЫ РАХЪÆР ВÆЙЙЫ

Ацы чиныгæн æрмæг куы æмбырд кодтон, уæд мын хистæртæй иу фæнымадта йæ уды рыстытæ, йæ кæддæры фыдæбæттæ æрæмысыд æмæ йæ цæссыг фемæхст. Иу рæстæджы фæхъус, аджих æмæ афтæ бакодта: «Ацы лæппу мæ кæд къахгæ кæны, уæддæр цы бæрæг ис?» Иннæ, астæуккаг кары фæлтæры минæвæрттæй – мын æвæджиауы дзæбæх дзырдта йæхи хабæрттæ дæр, хъæуы хабæрттæ дæр. Зæгъын, гæххæттыл сæ фæнысан кæнон, ферохæн æвгъау сты. Мæ къухмæ фыссæн куы райстон, уæд дзырдарæхст къæзын райдыдта, хабæртты бæлвырддзинæдтæ дзы айрох сты, йæ ныхасы суадон ахус. Уый фæстæ мын басасты: «Æз ныр дæр нæма уæндын æргом дзурын». Иу къорды та дзурын нæ бафæндыд, уæвгæ та цы загътаиккой, уый сæм уыди. Бамбарæн сын ис, æфхæрæн рæстæджытæ та куы арыздæхой, зæгъгæ, бирæтæ нæма ссæрибар сты. Удæй чи не ссæрибар вæййы, уый цагъарæй баззайы.

Цы ‘рцыди, кусæг адамæн цы хæрæмттæ фæчынди, уыдон æргомгонд куына æрцæуой, уæд куырмæджы цæуджытау рæствæндаг нæ фæуыдыстæм.

Уæлдæр бакастыстæм: Гæгкуыты Дарйайы-иу дзуаппытæ дæттын бахъуыди немьцæгты фарстытæн, æргомæй сын-иу загъта «Сырх Æфсад адæмæй ницы исы...» Уыцы ныхæстæ фыст æрцыдысты 1943 азы 4-æм апрелы æмæ фыст æрцыдысты гæххæттыл. Сырхæфсæддоны тыххæй уыцы рæстæг æппалæн ныхасæй дарддæр цы хъуамæ загътаид? Сырхæфсæддонтæ-иу байæфтой æмæ-иу колхозы фосмæ дæр фæныхылдтой, адæмы мулкмæ дæр... Лæгæвзарæн заман цынаæ цæуы царды.

Насхъидаты Иранбегæн Елхоты элеваторæй здæхгæйæ (уырдаæм мæнæу баласта) йæ галты куыд фæцæй истой нæхи салдæттæ, уый уæлæр загътон.

Немыцы алыгъды фæстæ Золойты Валодя æмæ Тасолтан Гуылæрæй Ставд-Дуртæм куы æрцыдысты, уæд сыхæгтæй сæ размæ фыццаджыдæр Айларты Гыто фæци. Афæдзы æрдæг кæрæдзи нæ федтой æмæ сыл зæронд ус фæцинтæ кодта: «Валоди нæ дæ? Ныхъхъæбыс æй кодта, стæй та Тасолтанмæ разылди. – Æгас æрцæуат, мæ къонатæ акæнат».

Сæ хабæрттæй сæ афарста, фенкъард æмæ йæ хъæстытæ кæнынмæ фæци: «Немыц мын уый нæ бакодтой, нæхионтæ мын цы хъомыс фесты – мæ иунæг хъуджы мын бахордтой».

1942 азы Ставд-Дурты фæзынди, «Сталины дивизи» кæй хуыдтой, уыцы æфсæддон хай, хъæуы фесты дыууæ мæймæ æввахс æмæ сæ хъæуккæгтæй иу дзæбæх нæ загъта.

Æлбегаты Хасанбег дыууæ галыл куыста. Хохмæ чи лыгъди, уыдон ын йæ галтæ истой, фæлæ сæ нæ радта. Боситы Алихан загъта: «Гуырдыиаг æфсæддон хай хъæуы куы æрæнцади, уæд уыдон базыдтой, Хасанбегмæ галтæ кæй ис, уый. Загътой йын: «Цы бахæрæм, уый нæй æмæ нын сæ радт». Галтæ æмбæхст уыдысты. Хасанбег сæ не схъæр кодта. Уæд ын йæхи хъуг хизæнæй стардтой æмæ йæ аргæвстой. Йæ сæр ын йæхицæн барвыстой, уый, дам, дын хистæры хай».

Уæд Фæрниаты Катя кæрчыты фермæйы хицау уыд. Афта мын радзырдта: «Гуырдыиаг æфсæддонтæ фермæйы æрцардысты, хæринаг дæр уым кодтой. Карчы сæр-иу стыдтой, уæхстыл-иу æй атъыстой æмæ-иу æй æд тъанг сфизонæг кодтой. Суанты Зæрай дзы æхсæвгæс уыд æмæ уырдыгæй лидзæг фæци. Фæлыгъдысты кæркæстæ дæр. Æфсæддонтимæ тох кодтон, фæлæ мæ мæтæй мардысты. «Ды сæ немьцæн ауæрдыс, – бартхъирæн мæм-иу кодтой. – Æмæ дæ мах агæрах кæндзыстæм».

Айларты Гацыр уыди хицау, фәлә йә мурмә дәр нә дардтой. Адәмы фос дәр әргәвстой».

Хуырымты Махарбег та афтә радзырдта: «Черчесты Бездатәм бацыдысты гуырдиәгтә, сә иу – лейтенант. Сә чызгән сын тыхми бакәнига уыди. Чызг ралыгъд сә хәдзарәй».

Насхидаты Иранбег загъта: «Бахордтой Фәрниаты Дзиуы гал, ныхылдтой иннә хәдзәрттәм дәр. Змейкәйы колхозы фермәйә ратардтой 150 стурь бәрц. Нә рәзты сә сьскъәрдтой. Иу хъуг дзы размә нал әггуырсти әмә нын әй цъәх бәхыл баивтой. Изәры йә мә фыдыфсымәр аргәвста, ахәйттә йә кодта әмә йә сыхәгтыл байуәрста».

Уыцы дивизийы салдәтты тыххәй Дауиаты Барысби загъта: «Сындырдыгәй әрбатахтысты немыцаг хәдтәхджытә. Уәле дәләмә әхстой пулеметтәй. Гъе, уыцы уавәрәй фәпайда кодта гуырдиәг салдәттәй иу, йәхәдәг йә къух фәцәф кодта. Базыдтой йә әмә йын әхсыны тәрхон рахастой. Хъәуы сәр әфсәддонты рәнхъәй әрләууын кодтой. Мах сәм бәласы сәрәй кастыстәм. Лейтенант бардырд бакасти. Зылынджыны уәлбыл амардтой, дәлбыл та йә ныгәнгә бакодтой. Бирә азты фәстә дәр ма ингәны бынат бәрәг дардта.

Кувәндоны бәләстә кәй акалдтой, адәм сын уый әппын нә ныххатыр кодтой. Хабардзурджытәй иу дәр әнә зәгъгә нә фәци гуырдиәг дивизийы хъысмәты тыххәй. Налцыккәй ардәмдәр сә немыцы ныхмә аппәрстой. Схәцыдысты. Авдфараст ләджи ма дзы раирвәзт, иннәтә фәцагъды сты. Алчидәр-иу бафиппайдта: «Дзуары бәләстә кәй акалдтой, уый сын Уәллаг нә бахатыр кодта».

ХӘСТ ДЗИДЗИДАЙЫ ДӘР МАРЫ...

Дауиаты Барысбийән уәд йә цыппәрдәсәймаг аз раләууыд. Уыцы цахъәнтә әйтт-зәгъгә ләгты бынаты әрләууыдысты, о, фәлә кар уәддәр йә кәнонтә кодта, ахъазын дәр ма сә-иу әрфәндыд. Барысби сә уәды хъәзтытә әрәмьсыд – минәтә карәдзиуыл сәвәр, сә сәрыл сын дуртә самай, сынур бамхасән кән минәтәй иумә, йә кароныл ын андзар әмә – лидзгә, ләнкауы дәлгоммә ахуысс. Куыд-иу ныннәрыди, зәхх-иу куыд сфәйлыдта, уый диссаг уыди.

Иуахæмы сæ сыхаг Дауиаты Додыкты цæхæрадоны Барысбийы цæст æрхæцыди, немыцæй чи баззад, ахæм сармадзаны нæмгуытыл, ноджы æндæр хæцæнгæрзтæ кæригондæй лæууыдысты. Уæд сæм нæ бавнæлдта, фæлæ сæм уый фæстæ цалдæр хатты уынынмæ бацыди. Иу бон федта: сыхæгты ус хæцæнгæрзты кæрийы рæзты ацыди æмæ сæ хъуыды дæр не ‘ркодта, æвæццæгæн, сыл уый цæст дæр сахуыр æмæ сæ нал фиппайдта. Уæд Барысби райста сармадзаны нæмгуытæй иу. Кърандасы аппы хуызæн топныхосæй ифтыгъд кæй ваййынц, уый зыдта, фæхоста нæмыджы фарс, сызмæлын æй кодта æмæ йын йæ рæмудзæн (взрыватель) сласта. Сыхаг ус æй бафиппайдта, фæлæ йæм ницы сдзырдта, æвæццæгæн, æнхæлдта, ныронг чи нæ фехæлд, уыдон узал æфсæйнагтæй уæлдай ницуал сты. Кърандасы аппы хуызæн топныхос куы бабирæ лæппумæ, уæд ацыди сыхæгты цæхæрадонæй...

Гъе, афтæ, дзæгъæл хæцæнгæрзтæ, сармадзаны нæмгуытæй иу сæ хъазæнтæ систы. Фæлæ иуахæмы уыцы нæмгуытæй кæцыдæр фехæлди æмæ йæ амæттаг баци Хæмыцаты Сосланы фырт Итта. Уый уыди 1943 азы. Бæллæх куыд æрцыди, уый радзырдта Закаты Афайы фырт Алыксы. Иттаимæ иу къласы ахуыр кодтой, сыхæгтæ уыдысты æмæ-иу иумæ хъазыдысты. Иуахæмы сæ къухы бафтыди сармадзаны нæмгуытæ. Сбадтысты Иттаты цæхæрадоны акъоппы был. Нæмгуытимæ архайдта Итта. Сармадзаны нæмыгæн-иу йæ пистон феуæгъд кодта, нæмыджы фынз гилдзмæ фидаргонд кæм уыди, уыцы бынат-иу дурæй æрхоста, гилдз-иу феуæгъд, йæ хуылфæй-иу ын сласта дзæкъулгонды æвæрд кърандасы æппыты хуызæн топныхос. Кæцыдæр нæмыджы пистон ын нæ куымдта æппарын æмæ йæ дурæй дзæбæх æрцафта. Сармадзаны нæмыджы сыф-сыф ссыд. Мæнæ-ма диссаг, зæгъгæ, йæ Алыксийы хъусыл авæрдта, фæлæ уый акъопмæ ныггæп ласта. Иттаиы цур зенитон сармадзаны нæмгуытæ – дзæвгар. Æмрæмыгъд скодтой æмæ лæппуйы ныддæрæн, ныббыгъуы кодтой, бæлæсты къалиутæй йæ гæбазгай фæистой.

Сармадзаны нæмыг халгайæ фæмард ис Дауиаты Ким дæр.

Фыдбылыз куы ‘рцыди, дзæгъæлкалд хæцæнгæрзтæ æрмæстдæр уæд аластой колхозы кæртмæ. Фæлæ сæ хорз нæ бафснайдтой, æнæнцой лæппуты цæст сыл æрхæцыди. Загътой: Хъойбайты Барон æмæ Къубалты Шамилы къухы бафтыди сармадзаны

нәмгуытәй әмә иуахәмы семә куыд архайдтой, афтә сыл нәмыг схәцыди. Барон дзыхъмард фәци, Шамил фәцәф. Уынгты уади әмә, загътой, хъәр кодта: «Әз фәмард дән, Барон фәцәф...»

...Черчесты Хасәхъойән йә цонг атәхын кодта нәмыджы схъис. Дыккаг бон ахицән.

Насхъидаты Иранбег әмә ма цалдәр ләппуйы сәхи уынгәй каройнаг дәргъмә уынгмә хастой бәласы къалиутә әмә сә не 'фсәддонтә сә катюшәтә әмбәрзтой. Уыцы уынджы бәләстәм не 'внәлдтой – катюшәтә сә аууон әмбәхстысты. Иу рәстәджы катюшәтә (уыдаиккой дыууадәсы бәрц) сә ныгъуыләнтәй ратылдысты, хъәугәрон уәлмәрдты раз баләу-уыдысты әмә се 'ргәмттә Прохладнаһйрдәм фездәхтой, цәхәркалгә нәмгуытә асхуыстой әмә фәстәмә бәләсты бын смидәг сты. Бирә нә рауад, афтә фәзындысты немыцы хәдтәхджытә әмә бомбәтә әркалдтой. Иу дзы әрхауди Рәмонаты Сергейты сисрәбын, иннә Токаты Георгиты каурәбын. Сә фос сын ныццагъта. Георгийы бинойнаг Лизә йә авдәны баст сывәллоны уызта уыцы рәстәг. Бомбәйы схъис сабийы къахы әнгуылдзтә адзәнгәл ласта, мадән та схъис йә фәсхъус ахафта. Дыккаг бон сә рынчындонмә аластой.

Цомайты Анатоли цы зыдта, уыдон йә мад Сеслинкәйы ныхәстәй. Хъәуы әваст чи фәмидәг, уыцы катюшәтәй цалдәр әмбәхстысты Цомайты бәләсты бын. Немыцаг хәдтәхджытә кәй әркалдтой, уыцы бомбәтәй иу сәмбәлди Цомайты кәрты. Йе схъистә скарстой хәдзары дуар, хъайвантә, ахауын ластой сынтәджы къух. Анатолийы мады мад Маринә хуыссыди сынтәджы, йә фарсмә – чысыл саби. Дыууәйә дәр фәмард сты. Сә хәдзары цыппар уатәй дыууә цәрынмә нал сбәззыдысты. Фәсхәст әм колхозонтә зиуәй базылдысты.

...Озрекырдыгәй әхстой немыцы сармадзанта. Әрчъеккаты чысыл чызг Риммә акъопмә куыд фәцәйзгъордта, афтә сармадзаны нәмыг сә кәрты фехәлди, схъис чызджы хурхысәртә ахауын кодта әмә дзыхъмард фәци.

...Таболты Габоцийы чызг Мысылмәт куыд фәмард ис, уйй федтон мәхи цәстытәй.

Райдианты-иу немыцы әфсәддон хәйттә хъәуы бирә нә афәстиат сты – иутә-иу ацыдысты, иннәтә фәзындысты. Гъе, иуты ацыдәй иннәты әрбацыды әхсән әрцыди уыцы бәлләх.

Адам хæлдтой тымбыл хъæдтæй агъуыст акъоппытæ, дотты сæртæ, сæ хъæдæрмаг сын хæдзæрттæм ластой. Иу – иннæ ран баззадысты сындзтелы тыхтæттæ, уыдон дæр хæдзæрттæм ластой бырутæ æхгæнынæн. Хъæуы сæрай хъæуы бынмæ Аæрæфы былтæй танк уромæн фидæрттæ сарæзтой. Уымæй дæлæмæ дæлбылты немьцы æрбацыдмæ баныгæдтой минæтæ. Хъæумæ æввахсдæр æвæрд минæтæ фанер асыкагъуд уыдысты. Аæрæфы фаллаг фарс цалдæр рæгъы сагъд лæгæмбæрц цæджындзтыл тыннывæзт ныккодтой сындзын тел. Чысыл фыдæбон съл нæ бакодтой, фæлæ... Не ‘фсæддон хæйттæ фыдгултимæ ам не схæцыдысты æмæ сындзтелын фидæрттæ немьцы æрцыдмæ æнæхъæнæй баззадысты. Хъуыды ма йæ кæнын – куыройы ‘рдыгæй Аæрæфы былты æрцыдысты цалдæр немьцаджы. Уыди сæм сыкъакъæдз дискджын автоматтæ, цыдысты фистæгæй, семæ хастой пулемет æмæ гилдзыты асыччытæ. Хъæуы бын æрлаууыдысты. Цасдæры фæстæ азæлыдысты сæ гæрæхтæ – сæ ракетæтæ бæрзонд стахтысты æмæ-иу Озрекырдаем афардæг сты. Чысыл фæстæдæр сын дзуап радтой уыцырдыгæй ахæм ракетæхсæны гæрæхтæй. Фыццагтæ загътой: ам сæрибар у, ардаем тындзут. Æмæ сын фаллагтæ дзуап радтой: бамбæрстам уæ, фæтынздæм.

Гъе, уæд фæдтон немьцаг салдæттæ минæтæ куыд истой, уый. Минæтæ уыдысты зæххы æмвæз ныгæд, уæле сæ-иу хуырджын зæххæй æрæмбæрзæгау кодтой... Цалдæр немьцаджы дæлбылмæ ныххызтысты æмæ суанг Аæрæфы онг дзæбæх фæтæн уаццаг минæтæй асыгъдæг кодтой. Мах сæм-иу нæхи байстам æмæ фæдтам, мæлæтхæссæг минайы куыд «сæдастæнæн» ис, уый.

Минайы фарс куыд разындаид, афтæ-иу немьцаг хуырамхæццæ сыджыт иуварс акалдта арæхстгай, æдфатыг капсуль-иу хуынкъæй раласта, фатыг (ударник) æмæ-иу капсуль кæрæдзийæ фæхицæн кодта æмæ сæ-иу донмæ азыгъгъуытт ласта. Уый фæстæ-иу асыкк дзыхъхъæй сласта, асыччы сæр-иу стыдта æмæ йын йæ сапонæнгæс толы джиппыты æркалдта.

Мæнмæ æвæджиауы хорз фæкастысты асыччытæ, сæ фанер нырма ног, хуыд уыдысты, згæ съл нæма фæхæцыд, ахæм лыстæг загæлтæй. Уыдон дæр мын – зынаргъ. Асыччытæй нæхимæ дзæвгар куы схæссон, уæд мæ куыд раппæлдзысты, уый рагацау мæ цæстытыл уади. Йæ сапонæнгæс тол дæр мацæмæн сбæзза, уый мæ нæ уырныдта. Чидæртæ-иу сæ сапоны æфсон сæ хæдзæрттæм дæр æрбахастой...

Цыдәр афонтә вәййы, цәмәйдәрти тәрсын кәй хъәуы, саби уый фәзаны хистәрти ныхәстәй, фәлә йә йә удәй нәма бавзары. Гъе, әз әмә ме ‘мхәрәфьрт Цехъоты Махарбег (уый дәр мөмә акодтон) уыцы уавәры уыдыстәм.

Минәйы фарс-иу цалынмә уәгъдкалд сыджытәй асыгъдәг кодтон, әмә-иу ын йә фатыг-капсуль раластон, уәдмә хъавгә архайдтон, уый фәстә куыст тагъд цыди. Иу-фынддәс асыччы самал кодтаиккам, афтә айхъуыстон кәйдәр хъәләс. Фәкастән әмә ауыдтон – Таболты чызг Мысылмәт әрызгъордта дәлбылмә сә хыбылты фәдыл. Уайтагъддәр әй фембәрстон – хыбылтә минәты амәттаг куы бауой, уымәй сын тарсти. Мысылмәт нә хәрәфьрт уыди, мәнәй хистәр әмә мә фәндыди: куыд бирә асыччытә нәм ис, уый куы бафиппайдтаид әмә нә куы раппәлид. Әдзух нәм рәвдауән хъәләсәй дзырдта, нә карәй цыма әрыгондәр стәм, афтә ныл аудыдта. Әз әй тынг зәрдәхәлар әмә рухсдзәсгомәй бахъуыды кодтон. Фәкәсинаг ма йәм уыдтән цәсты зуләй, цымә фыдуаг хыбылтә аздахын бакуымдтой, зәгъгә, фәлә... Әвиппайды дунә ныннәрыд әмә дәлгомфәлдәхт арв әрызгъәлд. Уыцы уысм мә буар айдзаг ис, әнүс нал ацәуы, туджы ахъары, ахәм сау тасәй.

Зәхх мәнәгәфсон кәм разынд, уырдаем фәкастән. Мәйдар сау цәджындз зәххы бынәй сгәпп ластва, йә хуылфәй фәйнәрдәм тахтысты дуртә, гәбәзтә, пырхәнтә. Цәджындзәй мах әхсән, чи зоны, уыдаид дыууә сәдә къахдзәфь... Уыцы уысмәй фәстәмә цы уыдтон, цы әнкъардтон, уыдәттә цыма фыны уыдысты. Сатәгсау цәджындз куыд атади, уый нал ба-зыдтон, уымән әмә дәлбыл Мысылмәтыл мә цәст нал хәцыди... Әмә зәрдә ныккәрзыдта – нал ис Мысылмәт! Мысылмәт сау цәджындз фестәди...

Хъуыды ма йә кәнүн: ме ‘мхәрәфьртыл фәхъәр ластон: «Мә фәдыл згъор!» Мысылмәт сау цәджындз кәм фестәди, уырдыгәй хъуыди лидзын. Лыгъдыстәм минәты, сау цәджындз-гуырәнты әхсәнты. Нәхи размә куы схәццә стәм, уәд зәхх фәфидардәр. Мысылмәт пырхәнтә әмә муртәй арвмә кәм стахти, уырдаем, дәлбылмә куыд зын кәсән уыди!.. Афтә йә бахъуыды кодтон – дәлбылмә әппәты разәй ныууади Дзиуты чындз Дзена... Әрәф уыцы ран цалдәр къабазәй акалди, се

‘хсән – сакъадæхтæ. Дзена иуырдаем уади, уади иннæрдæм, æргуыбыр-иу кодта, цыдæр-иу фелвæста. Изæрæй мæ мад нæхимæ æхсгæ уад куы скодта Таболтæй æмæ, цы федта, уыдæттæ дзургæйæ-иу куы ныккæрзыдта, уæд бамбæрстон, Дзена... чызджы æназым буары пырхæнтæ æмæ муртæ кæй уыгъта...

Адæймаджы буар куыд мæнгæфсон у, æмæ адæймаг цы рæмудзæн фæрæстæ æрхъуыды кодта, æмæ йæм уыдон дæр æгъгъæд куынаæ кæсынц æмæ нырма цытæ æрхъуыды кæндзæн!..

КУЫНÆГГÆНÆН БАТАЛЬОНТÆ

Советон Цæдисы Адæмон Комиссариаты Советы æмæ ÆКП(б)-йы ЦК-йы уынаффæ куыд амыдта, уымæ гæсгæ 1941 азы 1-æм июлы Цæгат Ирыстоны мидхъуыддæгты адæмон комиссарæн, ÆКП(б)-йы хæстон хъуыддæгты хайады хицауæн Мидхъуыддæгты Адæмон Комиссариатимæ æвæстиатæй хæсгонд æрцыд, цæмай арæзт æрцæуой, парашюттæй кæй æппарынц, ахæм десантты æмæ знаджы диверсантты ныхмæ тохгæнæг куынаггæнæг батальонтæ. Уырдаем хуынд цыдысты, æууæнкджын коммунисттæй, фæскомцæдисонтæй æмæ советон активисттæй хæцæнгæрзтимæ архайын чи зыдта, ахæмтæ.

Уарзиаты Андрей уыди Кировы районы куынаггæнæг батальоны уæнг. Сæ батальоны тыххæй афтæ радзырдта: «Хæсты фæстæ нæхи хъæды æмбæхстысты дезертиртæ. Мидхъуыддæгты министрадæй нæм æрæрвыстой Менденовы. Змейкайæ Ставдурты æхсæн хъæды дезертиртæ куыд бадтысты, – чи йæхи надта, чи йæхи даста, чи хæргæ кодта, афтæмай сæ чидæр бафиппайдта æмæ Менденовмæ фæхабар кодта. Уырдаем фæдисы ацыдыстæм къордæй. Ираны бынмæ дыууæ дихы фестæм, нæ иутæ сæ фаллаг фæрсты бацыдысты, иннæтæ ацы фæрсты. Æрхъула сыл кодтам, Менденов бардзырд дæттæгау сдзырдта: «Ныфсджындæр уæ чи у?» «Æз цæуын», – загъта Рæмонаты Чермен. Æз дæр йемæ ацыдтæн. Черменмæ – топц, мæнмæ – автомат. Æввахс сæм куы бабырыдыстæм, уæд нæ хæмпæлты змæлдæй базыдтой æмæ нæ зæрдаивæй æхсын байдыдтой. Мах дæр сын дзуапп радтам. Не ‘мбæлтæ размæ абырстой. Æмбæхст адæмай иу фæмарди, фарасты та дзы уацары райстам. Иуæй-иутæ дзы сæхи даст дæр нæ фесты. Сæ иу разынд, пълæицæйы

рæстæг хицауæй чи куыста, ахæм. Чи алыгъди, уыдонæй бирæтæн сæ дзаумæттæ уым базадысты. Сæхи цы хъахъхъæдтой, æндæр знаггад ницы кодтой».

Таболты Хазби колхозы бæхтæ хызта, атагъайы æрдузтæм-иу сæ батардта. Лыгъд лæгтæ-иу мæм, загъта, мæ номæй æввахсæй æрбадзырдтой. Никуы дзы никæй базыдта, сæ цæсгæмттæ-иу схæмпæл сты, сæ цæстытæ-иу æрттывттой.

Загътой: лыгъд адæм-иу æххуыс кодтой хъæддзаутæн. Хъæуæй сын-иу тамако аластой.

Таболты Микъала загъта: «Куыддæр немыц ацыдысты, афтæ хъæуы скодтой дружинæ, нæ командир уыди Фæрниаты Илускæ. Хъахъхъæдтам колхозы мулк, дезертиртыл цуан кодтам. Уыдыстæм гæрзифтонг. Æхсæв цыппар сахатæй фылдæр нæ фынай кодтам».

Гъе, уыцы рæстæджы фæмард ис дружинæйы уæнг Дауиаты Коля. Райгуырди 1926 азы. Хъæуы сæр кæйдæр цæст æрхæцыд гуырысхойаг лæгыл. Йæхи куыд даста, афтæмæй, дам, æй ауыдтой. Токаты Ким куыд бахъуыды кодта, афтæмæй лыгъд лæджы Дауиаты Данел æмæ Коля иумæ æрцахстой, иу æм разырдыгæй бацыди, иннæ фæстæрдыгæй. Силосы кæртмæ йæ æркодтой.

Дауиаты Барысби загъта: «Коля ахст лæгæн фæтаригъæд кодта. Абайты Баппетæй (сæ хæрæфырт уыди) фæрæт æмæ хæринагтæ æрбахаста æмæ арт скодтой. Уым уыди Закаты Михал дæр, уый та кæрт хъахъхъæдта. Иуафон Михал, кæртыл æрзилон, зæгъгæ, бынатæй рацыд. Уымæй чысыл раздæр Коля йæ сæр диваны мутакайыл æрæвæрдта æмæ ныр афынай... Лыгъд лæг Коляйы сæр фæрæтæй ахауын ласта æмæ цырагъ ахуыссын кодта, банхъæлмæ каст æмæ, Михал къæсæрæй куы æрбахызт, уæд ууыл та фæрæтдзæгæт æруагъта. Ахаудта, адæргъ ис зæронд лæг. Тугæй æхсæвгæсты бынатмæ бацæуæн нал уыди.

Бæхгæс Фæрниаты Бодзи сæударæй рацыди, бæхдон бабæрæг кæнынмæ. Хъæусовæтмæ баздæхти æмæ, йæ хъустыл хъæрзын куы æрцыди, уæд йæ фанаримæ æхсæвгæсты бынатмæ бакасти. Æбуалгъ ныв ауынгæйæ, разгъордта...

Михал ма ацарди нымад бонтæ.

Немыцы алыгъды фæстæ гæрзифтонг лæгтæ хъæуæй акодтой, пъæлицæйы чи уыди, уыдон. Пъæлицæйæгты тыххæй алы ныхас хъуыстон. Уыцы иу лæджы иутæ фаудтой: «Æгъатыр уыди». Иннæтæ дзы æппæлдысты: «Никæй хъыгдардта».

Пъæлицæйы чи уыди, уыдонæй ныхасмæ федтон æрмæстдæр Фæрниаты Данелы. Райгубрди Сечеры, 1926 азы йæ хуыздæр ногдзаутимæ райстой фæскомцæдисы рæнхъытæм. Ставд-Дурты фыццаг хæдзарады арæзтады æнувыддæрæй чи архайдта, уыцы æронд коммунисттæй уыди Данелы хистæр æфсымæр Мигола, партимæ бацыди 1918 азы. Куыста хъæуыхицауæй, уыди партион организацийы секретарь. Партион документтæ бæрæг кæныны рæстæг æй партийæ аппæрстой æмæ йæ куыстмæ никæдæмуал райстой. Рæуджыты низ ссардта. Йæ хъастмæ гæсгæ Мæскуыйæ ардæм фæзынди лæг, 1939 азы йæ октябры мæй срæст кодтой, фæлæ цардмæ нал раздæхти – уыцы аз октябры амарди.

1936 азы Ставд-Дурты фæскомцæдисонтæн уыди æмбырд. Боны фæткыл дæр нæма æрдзырдтой, уæд фæскомцæдисы уæнгтæй иу сыстад æмæ загъта: «Йе ‘фсымæр партийæ æппæртст кæмæн у, уый мах æхсæн цы агуры?» Чидæр фæхъæр ласта: «Раст зæгъы! Ахæмтæн махимæ кусыны бар хъуамæ ма уа!» Хъуыддаг хъалæсмæ æрæвæрдтой: «Данел фæскомцæдисоны ном хæссыны аккаг нæу, зæгъгæ, чи зæгъы, уыдон сæ къухтæ сдарæнт». Чыры уæнгтæ иу лæгау æмхъуыды хъуамæ уыдаиккой æмæ сæ къухтæ сдардтой. Данел йæ билет æмбырды президиуммæ балæвæрдта. Æфсымæр æфсымæры тыххæй дзуапп нæ дæтты, зæгъгæ, уыцы лозунг кæддæрты актуалон бæргæ уыди, фæлæ ныр уый дæр ницуал амардта. Къорд азы фæстæ Данелы фæстæмæ истой фæскомцæдисмæ, фæлæ сын загъта: «Рæстдзинад кæм нæй, уырдаæм нал цæуын». 1942 азы артаг фæстауæрц кæныны ерысты Данел районы трактористты æхсæн бацахста фыццаг бынат, иу тракторы ныхмæ цы куыстытæ бакодтой, уыцы бæрæггæнæнтæм гæсгæ та – дыккаг бынат. Таболты Бетъре йæ цæттæ кæнын райдыдта партимæ райсынмæ, фæлæ йæ къухы нал бафтыди... немьц хъæу бацахстой.

Æхсæз хатты æрбацыдысты Данелмæ пъæлицæмæ рацу, зæгъгæ – нæ-иу сразы. Æвдæм хатт æй ласæгау бакодтой. Госпиталæн сынтæджытæ æмбырд кæндзысты, зæгъгæ, уæд Данел рагацау азылди, дзæбæх сынтæджытæ кæмæ уыди, уыдоныл æмæ сын дзырдта: «Бамбæхсут сæ!» Æйчытæ æмбырд кæнынмæ сæ-иу куы рарвыстой, уæд-иу бакатай кодта: «Цы цæсгомæй ахæсдзынæн афтид хæдзæрттæй айк дæр æмæ æндæр исты дæр?» Уæддæр-иу æфсоны зылд æркодта хæдзæрттыл, коменда-

турæмæ-иу афтидæй бацыди æмæ загъта: «Никæмæ ницы ис, не ‘фтауынц сæ кæрчытæ»... Цæгæраты Гæстийы усы комендатурæмæ æрхуыдтой. Тæлмацгæнæг Данелы бафарста: «Ацы ус хæсты размæ цы мигæнæг уыди?» Данел дзуапп радта: «Æз горæты цардтæн æмæ йæ нæ зонын». «Йæ лæг кæм ис?» – бафарста та йæ æмæ та йын ницы дзуапп радта, афтæмæй Гæстийы партизантæм Иранмæ йæхæдæг баласта. Гæстийы ус Марусыйы рауагътой.

...Пъæлицæйы кæй уыди, уый тыххæй Данелæн суд куы кодтой, уæд Паддзахады Æдасдзинад хъахъхъæнæг Комитеты слестгæнæгæй бадомдта: «Мæ рæстдзинад мын чи зоны, ахæм æвдисæн мын цæуылнæ ис?» Хъæуæй скодтой дыууæ сылгоймаджы. Раздæр кæмæ фæдзырдтой, уый уыди Цæгæраты Маруся. Уый сын загъта: «Мæ бон йæ ныхмæ ницы зæгъын у». Дыккаджы нал бафарстой. Ахæсты рæстæг Данел лагерæй йæ хъаст арвыста. Стъараполы хæстон зылдæй Ставд-Дуртæм ссыди юстицийы майор Стариков. Хъæуы царджытæй 40 адæймаджы бафарста – сæ иу дæр йæ ныхмæ æвзæрæй ницы загъта. Майор Стариков Данелмæ фыста: «Дæ хъастмæ дын æркастæн, архайын, де ‘фхæрд рогдæр цæмæй рауайа, ууыл». Бирæ рæстæг нæ рауади, уæд æй амнистийы рæстæг суæгъд кодтой 2-æм декабры. Ахсгæ дæр æй уыцы бон æркодтой, фондз азы размæ.

Таболты Кимимæ нæм пъæлицæйæгты кой куы рауади, уæд загъта: «Фæрсгæ нæ кодтой, æндæр Бицъоты Габойы пайдайæн цы загътаин, уый уыди. Габо мын-иу бафæдзæхста: уæлæ уыцы тигъæй уыцы тигъмæ азил хæдзæрттыл æмæ сын зæгъ: райсом зилдзыстæм æмæ уæм сойагæй, æндæрæй цы ис, уыдон бамбæхсут. Иу хатт та мын афтæ зæгъы: «Куы баталынг уа, уæд Быгъуылты Дафиты цæхæрадоныл ссу Цогойты Уырысбийы цæхæрадонмæ, дыууæ кауы баст суæгъд кæн æмæ ууылты хъомты рауадз». Цогойты цæхæрадонмæ немьц пъæлицæйæгтæн æртæрын кодтой адæмы хъомтæ. Хъомты куы уагъта Ким, уæд æм Габо уынгæй йæ хъус дардта...

ЦАРД ЙÆ КÆНОНТÆ КОДТА

Гаугаты Дженалдыхъо афтæ радзырдта: «Хæстæй сыздæхтæн 1946 азы. Бæстæ – тыхст. Сæфти колхоз. Быдыртæ хуым кодтой хъуыцытæй».

Æхсæз мæйы дæргъы Золойты Валодя æмæ Тасолтан сæ бинонты хъысмæтæн ницы зыдтой æмæ, немыц Ставд-Дуртæй алыгъдысты, зæгъгæ, сæм куыддæр хабар фехъуыст, афтæ Гуыларæй Кæлухмæ астæумæ миты æрлæгæрстой. Сæ къæхтыл – сæхи рæхсад æрчъитæ. Æрталынг съл æмæ уым бахсæвиуат кодтой. Дыккаг бон дæр та фистæгæй араст сты. Æхсæрысæрæй Цыколайы астæу, стыр хæст кæм æрцыди, уым нырма æнæ ныгæдæй лæууыдысты нæхи æмæ немыцаг салдæтты мæрдтæ. Чи йæ карабиныл хæцыд, чи дæлгоммæ ныххауд, чи цы уавæры, чи цы. Цыколайы – дунейы хæлд хæдзæрттæ. Угъалыхъуатæм æрхæстæг сты, уæд ауыдтой, сæ ныхмæ чи сцæйцыди, ахæм барæджы. Уый разынди хъæусоветы сæрдар Таболты Бетъре, æрхызти йæ бæхæй æмæ сын фæхъæбыстæ кодта, радзырдта сын: «Уæ бинонтæ сæрæгас сты, Знауыры цæстытæ уæм ныуурс сты æнхъæлмæ кæсынæй». «Æмæ дæхæдæг та кæдæм цæуыс?» – афарста йæ Валодя. «Колхозы фосæй ма кæмдæрты цыдæртæ баззади æмæ сæ бабæрæг кæнон», – загъта Бетъре. Таболы-фырт колхозы фос кæмыты агуырда, уыдæттæ нæ базыдтон. Æрмæст иу хъуыддагыл гуырысхогæнæн нæй – Бетърейы аххосæй колхозы бынтæй æрдуыи бæрц дæр нæ фæхъуыдаид.

Валодя æмæ Тасолтаны æрцыдыл цалдæр боны куы рауади, уæд хур зæххыл атылди æмæ мит атади. Валодя Гуылармæ фæуади, уырдаæм куы лыгъдысты, уæд дыууæ бинонтæй кæй сифтыгътой, уыцы дыууæ галы æмæ дыууæ бæхмæ. Ныр уыдон куыд æхсызгон хъуыдысты колхозы! Бæхтæй иуыл бабадти, иннæйы рохтыл хæцыди, афтæмæй галтыл ахъæр кодта. Æркодта сæ хъæумæ. Колхозы сæрдар Айларты Гацыр-иу куы ныццин кодта: «Æрцардтат колхозы! Алы бон дæр уын арфæтæ куы кæниккам, уый ныл æмбæлы».

Сидзæргæстæ æмæ тыхст рынчынты каст дæр уыцы галтæ æмæ бæхтæм уыди, – кæмæн суг ласын хъуыди, кæмæн цы. Валодя-иу йæхæдæг дæр кæмæндæрты суг ласынмæ ауади уыцы галтыл.

Уыцы уалдзæг раздæр бахуым кодтой колхозы хуыздæр зæххытæ. Хуым кодтой хъуццызтæй. Адæм сæ хъуццызты æфсонды бынмæ лæвæрдтой. Сæумæрайсом-иу сæ хæдзæрттæй ракодтой, холлаг сын-иу аластой. Фæскуыст сæ-иу хæдзæрттæм куы тардтой, уæддæр сын-иу холлаг лæвæрдтой. Æппæт

зæххытæ хуымгонд æрцæудзысты, ууыл зæрдæ дарæн нæ уыди æмæ хуыздæр гæбæзтæ фæлдæхтой, къахтой белæй дæр.

Кæлухы цур Æрæф бынноты кæм кæлы, немыцы æрбацыды размæ уыцы ранмæ кæй ныккалдтой, уыцы тракторты сæр сæ куыд тынг бахъуыди. Уыцы бынат «мæрддон» схуыдтой. Фыццаг хатт уырдаем фæцыдысты Гаугаты Дженалдыхъо æмæ Цомайты Алимурза. Тракторты хæйттæ донæй сурмæ фæистой, уый фæстæ сæ æккойæ уæлбылмæ фæхастой. Уырдыгæй дыууæ тракторы æртардтой Ставд-Дуртæм. Дыккаг хатт Дженалдыхъо уырдаем ацыди Черчесты Хъайтыхъоимæ. Цы хæйттæ фæуæлбыл кодтой, уыдонæй райгас ис иу трактор. Уый дæр та хъæумæ æртардтой. Дур-Дурæй дæр ма æртардтой, Цомайты Алимурза æмæ Баситы Закар йæ къæхтыл кæй слæууын кодтой, уыцы трактор. Æртæ тракторæй кодтой быдыры куыстытæ, цыппæрæмы та хъæдгуыстмæ атардтой.

Фæрниаты Кимæй та базыдтон: Фæсхæст Плиты Иссæ баххуыс кодта Ирыстоны колхозтæн. Сцалцæггæнæн ма кæмæн уыди, ахæм хæстон машинæтæ сын радта. Ставд-Дуртæй машинæ кæнынмæ арвыстой Фæрниаты Кимы. Бынаты базылди «Студдобеккермæ» æмæ йæ хъæумæ æртардта. Афæдз ыл бакуыста, уый фæстæ йæ Æлбегаты Миса радта Токаты Дзиуæн. Ким загъта: «Дæллаг колхозæн та «Зил» балæвар кодта Иссæ».

...Гогыцаты Майлы Салыгæрдæнæй къорыцджын уæрдоны æрласта йе фсымæры сидзæрты, Ставд-Дурты сын хæдзар сарæзта. Сидзæрты мад – Дзæлиго, къуылых сылгоймаг, йæ бон цы уыди, уымæй хæдзар цудын нæ уагъта. Хæсты фæстæ гал хаста æмæ йын æй колхоз айстой, сифтыгътой йæ. Галы æнæхъæн хъæу дæр базыдтой, хонгæ та йæ кодтой «Дзæлигойы гал».

* * *

Куыстхъом адæм базадысты хæсты быдыры æмæ æйт-зæгъгæ лæгты бынаты æрлæууын бахъуыди, нырма сæ хъазынмондæгтæ чи нæма суагъта, ахæм æнахъом лæппуты.

Хъайтыхъты Къостама Цомайты Алимурза бахатыд (алчидæр йæхицæн æвзæрста коммæгæс æххуысгæнæг, уæдæ сыл аудгæ дæр кодтой): «Рацу æмæ мемæ прицеппикæй кус». Æхсæвбонмæ кусын хъуыди æмæ лæппу йæ ныфс нæ хаста, уæвгæ та йæ кусын фæндыди – æнæ фыдæй хъомыл кодта. Ныфсытæ

йын авæрдта фæлтæрдджын тракторист æмæ саби сразы йæ фæндоныл. Къоста-иу æхсæвы дыууадæс сахатмæ бафæрæзта кусын, уый фæстæ-иу йæ цæстыттыфалтæ цыма сасмæй хъæстæ уыдысты, уыйау аныхæстысты. Чи йæ аивтаид, уый нæ уыди. Алимырза бавдæлд æмæ-иу æй бадæнмæ бабаста, куыннæ рахауа, афтæ.

Алимырзайы хорзæй æрæмысыд Дзугкойты Хъазджри дæр. 1951 азы Ставд-Дуртæн Елхоты зæххыл цы хæйттæ уыди, уырдаæм сæ кусынмæ акодтой. Алимырза уым хуым кодта. Гуситы Елдзарыхъо Хъазджерийæн афтæ: «Прицепщик ын нæй æмæ йæм ахсæв фæкæс».

– Уыцы рæстæг хистæртæм фæстæмæ дзурæн нæ уыди, – дзырдта Хъазджери. – Сбадтæн. Иу зылд куы æркодтам, уæд Алимырза трактор æрурæдта, æрхызти, йæ хъуырбæттæн райхæлдта æмæ мæ бадæнмæ бабаста. Æрхъуыдыджын уыдысты нæ хистæртæ, кæстæртыл аудыдтой..

Уæды скъоладзаутæ нæ зыдтой, каникултæ цы сты, уый. Ас адæмы æмрæнхъ цыдысты быдырмæ, кодтой алы куыстытæ.

«Бæгъæввадæй хуым кодтам, – уæды уавæрты кой рауади Таболты Хазбимæ дæр. – Гутон нæ фæрæзтам, фæлæ нæ-иу галтæ, бæхтæ тæрæг скодтой. Иннæтæ цыдысты гутоньы фæстæ. Картоф, хуыскъæл рахауд – фелвас æй æмæ йæ голладжы ныппар. Уыцы картофтæ-иу сфыхтам. Кæрдзын фаг нæ лæвардтой. Галтыл Æрыдонмæ гæн ластам. Бонрухсæй-иу уæрдон самадтам æмæ-иу фæсæмбисæхсæв ахъæр кодтам галтыл».

Таболты Тугъан загъта: «Хуыссæгæй никуы бафсæстыстæм, æмæ уæд иумæ замманайы хъуыды æрцыди. Елхоты элеваторы-иу нæ уæрдæттæ нартхорæй куы равдæлон кодтам, Терчы сарты-иу куы рахызтыстæм, уæдмæ-иу фæталынгæрæттæ. Алчи-иу йæхи гуыффæйы æруагъта æмæ, цалынмæ Ставд-Дуртæм хæццæ кодтам, уæдмæ фынай кæн – галтæ фæндагæй иуварс не здæхтысты».

Черчесты Сабан сæ нымадта: «Цыдыстæм гæн тонынмæ, похци ластам, рывтам, мæнау æхсырфæй карстам, най кодтам. Быдыры æхсæвæддæ куыстам, хъæдæй суг ластам...»

Закаты Битти хæсты рæстæг куыста, дыууæ хъуджы ифтыгъд кæм уыди, ахæм уæрдоныл. Бригады кусджытæн лафта дон. Дубинайы Таджы былы дон хæстæг уыди, фæлæ чъизийæ калди æмæ-иу æрбаласта Кировы къанауæй. Йæ куыстыл æнувыд

кæй уыди, уый тыххæй йын радтой бæхуæрдон, йæ бæхы ном – Джульбарс. 1946 азы Битти кусын райдыдта хуыгæсæй. Хъæуы сын цы радтаиккой, уый нæ уыди æмæ-иу сæ хъæдмæ атардтой. Озреky сæрмæ хуыскъæл уыцы бæзджынæй зади, уырдыгæй хуыскъæл ластой Хъарацаты Лактеимæ. Иу зымæг та сæ бырынкъджынты Дубинæмæ батардтой, æмæ та сæ хуыскъæлæй аирвæзын кодтой. 1948 азы Битти райдыдта фыййау цауын, Войсковойы сарæзтой мусонгтæ...

Зæнджиаты Иринæ йæ удæй арт цагъта, мæ цыппар сидзæры сыдæй ма амæлой, зæгъгæ, сын-иу йæ кæрдзыны хай быдырæй æрбахаста. «Зæрватыкк йæ лæппынтæн куыд дара, афтæ нын-иу нæ мад йæ хай мургай бахæрын кодта», – дзырдта мын йæ хистæр фырт Махар. Уый кусын райдыдта 12-аздыдæй. Быдыры кусджытæн дон ласта. Колхозонтæн уырдаем дон нуазыномæ цауыны бар нæ уыди, ома, сæ рæстæгæй иу уысм дæр ма сæфа. Махар-иу бедрайы дон ныккодта, айста йемæ кружка æмæ кусджыты фæдыл зылди... Мад æй ахуырмæ тардта, фæлæ хистæр зæнæг хæдзардарæджы бынаты æрлæууыди æмæ нал акуымдта скъоламæ. Иринæ-иу йæ роны цы згъæлст нартхоры тæппытæ æрбахаста, уыдонæй ирвæзтысты. Иуахæмы сæ пьолтæ æмæ сæ каутæ сугæн сыгъд куы фесты, уæд Махар лæгуæрдонны сæ хъуджы сифтыгъта. Махар фыццаг хатт суджы уæрдонимæ куы здæхти, уæд цинæй марди, фæлæ... Доны бæрæг астæу хъуг йе фсондзæй феуæгъд ис æмæ уæлбылмæ сгæпп кодта. Сабидæмæ доны алагæрста, æрцахста хъуджы æмæ йæ ногæй сифтыгъта... Йæ хæлафы фадгуытæ нал тасыдысты, къæхтæ бандæвтой, афтæмæй бахызти сæ хæдзары къæсæрæй... Йæ ныййарæг мад йæхи раз ахицæн цардæй. Йæ риумæ, йæ рыст зæрдæмæ ма амыдта, æндæр сдзурын йæ бон ницуал сси. Йæ цæстытыл дæр ын йæхæдæг æрхæцыд. Махар афтæ загъта: «Цыппар сидзæры чи схъомыл кодта, уый сгуыхт адæймаг куыднæ у?»

Прицепщикæй куыста Гæгкуыты Валери дæр. Æхсæвæй, бонæй æнцой нæ зыдтой. Иу æхсæв ыл йæ фæллад уæлдай тынгдæр æртæфсти. Тарф фынаы аци, ауæдзмæ ныххауди, æмæ йыл гутон сыджыт æрбакалдта... Иуафон тракторист бафиппайдта, лæппу цыдæр кæй æрбаци, уый. Фынаы ма уыди, афтæмæй йæ ауæдзы ныгæдæй ссардта. Гутонæй куыд аирвæзтæн, ууыл ма абон дæр дис кæнын», – уал азы фæстæ

дзырдта Валери. Уый карæнтæй хуыссæгæй кæд чи бафсæды æмæ йыл гутон сыджыт куы бафæлдæхта, уæд æм, чи зоны, афтæ фæкасти, цыма йæ хъæццулæй æрæмбæрзтой...

«Бæхтыл абадынмæ нæ былыцъæртæ хордтам, – æрымысыди уæды фыдæбæттæ Бутаты Аксо дæр. – Уыцы фадат нын кæд фæуайд, зæгъгæ-иу быдырмæ цингæнгæ уадыстæм цыфæнды куыстмæ дæр».

Пагæты Гуыба цоты хистæр уыди, йæ мад æмæ йæ фыд – рынчынтæ. Рагуалдзæгмæ-иу лæппу скъоламæ фæцыди æмæ таиу тракторты колоннæйы балæууыд. Афтæмæй иу къласы фæцахуыр кодта æртæ азы. Хæдзары ницы уыди, кæд быдыры хойраджы хъæстæ фæуаин, зæгъгæ, уый тыххæй дæр цыдысты куыстмæ.

Таболты Микъала кусын байдыдта 1943 азы. Æрчъеккаты Тæтæрхъан уыди гутондар, Микъала йын – бæхтæрæг. Уый фæстæ тракторты бригадæн уыди хыгъдхæссæг. Сæ бригадир – Хъæрджынты Ладемыр. «Тынг дæсны кусæг уыди, – зæрдæбынæй дзы æппæлыди Микъала. – Трактортæм уый рæстæджы хорз зылд цыди æмæ-иу никуы æрлæууыдысты. Иу сезон сæм бакуыстон, зæхх сардзинæй барстон. Чи цас бахуым кодта, чи цæй æрфæн уадзы йæ гутон, артаг чи цас схардз кодта, уыдæттæ нымадтон».

Хæсты рæстæг быдыры куыстмæ цыдысты Микъалайы кæстæр æфсымæртæ Геор æмæ Ким дæр. «Фыццаг хатт мæнæу æхсырфæй куы карстон, уæд мæ къухыл æрбаирвæзт, – Ким амыдта йæ галиу къухы амонæн æнгуылдзмæ. – Бæхæй хъæмпластон рагъамайджытæн. Куыстон хæсты фæстæ дæр. Ахуыры рæстæджы дæр нæ-иу фæсурокты быдырмæ акодтой. 1948 азы мæ равзæрстой фæскомцæдисон организацийы секретарæй. Скъолайы ма нымадæй уыди цыппар фæскомцæдисоны. Организацийы рæнхъытæм æвæстиатæй бакæнын хъуыди, йæ кармæ гæсгæ кæмæн æмбæлди, уыдоны. Иуахæмы нæ организацимæ уыцы иу цыдæн райстам æхсæрдæс адæймаджы. Елхотмæ ацыдысты фистæгæй. Фæндагыл ахуыр кодтам комфæсивæды Уагæварды домæнтæ... 1949 азы кæронмæ нæ организацийы уæнгты нымæц схызти 60 онг».

1948 азы Ким колхозы æмæ скъолайы фæскомцæдисонтæй сарæзта звено. Уый йын колхозы сæрдар Хъантеты Амырханы фæдзæхст уыди. Нартхоры хуымтæй сын радих кодтой 9 гектары.

Хъæдæй æрластой стыр хъил, Ираны къанауы йæ цæхгæрмæ ныффидар кодтой, пыхс дзы ныккалдтой æмæ сæхи къухæй къанауыл сæ хуыммæ дон рауагътой. Хистæртæ иу донвæд арæзтой нартхоры æртæ рæнхъæн, адон та – алы рæнхъæн дæр. Уалдзæджы сæ хуыммæ фаджыс дæр аластой. Куыстой æхсæвæддæйæ. Иу цатыры лæппутæ фынай кодтой, иннаы – чызджытæ. Фæззæджы 1 гектарæй бафснайдтой 121 центнеры. «Хæсты рæстæг колхозы зæххытæ хуым кодтам адæмы хъомтæй, – дзырдта Калоты Хъауырбег. – Цæгæраты Илья гутон дардта, æз та йын скъæрæг уыдтæн. Иу гутон ластой цыппар хъуджы. Хизгæ дæр сæ нæхæдæг кодтам. Изæрæй сæ уагътам хæдзæрттæм, сæумæрайсом та-иу сæ быдырмæ ратардтам. Хъуццæнтæн фыстой фæллойдонтæ...»

Колхозы хъуыди дæсны куджытæ. Кæм сæ хъуамæ бацагуырдаиккой æмæ, хæст нæма фæци, афтæ 1945 азы скъоламæ бахуыдтой тракторист Хæмыцаты Сосланы. Хицæн къласмæ цыдысты лæппуты æмæ чызджыты хъомылдæртæ æмæ сын Сослан амыдта йæ дæсныйад. Уыцы аз уыцы дæсныйад райстой Зæнджиаты Тотыр, Гогыцаты Дадетти, Къубалты Наташкæ, Цæгæраты Катя. Уыцы аз кусын дæр райдыдтой. Зæнджиаты Тотыр дзырдта: «Хæст кæй фæци, уыцы цины хабар дæр быдыры кусгæйæ фехъуыстон».

Фæсхæст Черноярскмæ трактористты æмæ комбайнерты курсытæм хъæуæй арвыстой Базраты Кимы, Пагæты Гуыбайы, Золойты Тасолтаны, Къубалты Агуыбейы, Хъæрджынты Махарбег æмæ Дзеттæйы.. Тухитæгæнгæ сахуыр кодтой. Хъæуæй-иу ссад аластой æмæ сæхицæн гуылтæ кодтой. Дзæлвы къутæртæ дзы зади æмæ уыдон æндæрстой. Елхотæй уырдаæм ныццæуын бæллæх уыди. Билет нæ лæвардтой, æниу æй æлхæнгæ дæр цæмæй бакодтаиккой æмæ-иу Прохладнаæмæ вагоны асинтыл фæлæууыдысты. Тъæнджы май сусæгæй вагоны сæрмæ схиз, узал дымгæмæ-иу ныддæвдæг сты. Хæцъил дзабыр – сæ хуыздæр къахыдарæс. Дыууæ уафсхоры цæмæй къухы бафтыдаид, уый тыххæй искæмæн хъæдæй уæрдон дзаг суг æрласын хъуыди. Ацы лæппутæ куыддæр каст фесты, афтæ кусын райдыдтой. Хуымгæнæнты рæстæг хæсы астæу æртæ раны æвардтой нуазыны дон. Сдойны дæ – тъæпæнæгмæ ныггуыбыр кæн, рыгтыл афу кæн æмæ дзы нынныуаз. Сфыхтой сын тæнæггомау кас. Æнхъызæнджын кæрдзын бон лæвардтой кило. Сæ тæккæ

харонæй уыдысты, æмæ-иу алчидæр йæ хай аходæныл бахордтаид, фæлæ дзы-иу æфсармæй сихормæ дæр фæуагътой. Со-ййы кæрдзыны ад дæр хорз базыдтой.

Ныры тракторыл та цы кусын хъæуы, зæгъгæ, фæзæгъынц уæды механизатортæ. Уæд трактортæ арæх хæлдысты. Цæмæй скуса, уый тыххæй-иу цы фыдæбæттæ бакæнын хъуыди! Ныры тракторист къахæй бахæцы æмæ æфсæн бæх араст ваййы. Уæд та... Зазор дæр дæхæдæг æвæр, зажигани дæр... Цилиндры хуылфы хъæд ныккъуыр, авг лыстæг ныммур кæн, цъындайæ йæ балуар æмæ ахæм авджы ссадæй клапан ныссыгъдæг кæн... Капот æмпъузынæн зæгæлтæ кодтой тасмачыйæ. Мачи сæ айса, зæгъгæ, сæ-иу искуы бамбæхс. Бон сæ уыцы куыстытæм не вдæлди. Æхсæв соляркæ куыстгонд маслæйыл бафтау, бандзарыл æмæ уый рухсмæ зæгæлтæ дæр араз, æндæр рог куыстытæ дæр кæн. Артагæй æртах дæр æвастæй хардзгæнæн нæ уыди æмæ сусæгæй кодтой арт... Бæттæнтыл бабæтт хъуыдыды нартхоры æфсиртæ æмæ сæ радиаторы фыцгæ донмæ ныууадз. Фæтæгены ад кодтой, фæлæ сæ адджынæн хордтой.

Таболты Микъала бригадир хæрз æрыгонæй сси. Уыцы иу рæстæг уыди фæскомцæдисон организацийы секретарь дæр. Иннæ бригады разамонæг та уыди хæстон лæг, æнакъах Баскаты Гаги. Къæсхуыртæ хаста Микъала æмæ-иу ын Гаги афтæ загъта: «Дæ къубал дыууæ æлхынцъæн бæззы». «Æз цы зыдтон зæххы куыстæн, – дзырдта Микъала, – æмæ мын Бутаты Дзаххотт амыдта, кæм цавæр хор хуыздæр зайы, кæй дзы кæд тауын хъæуы... Сæударæй-иу рувыныл балаууыдыстæм. Иуахæмы мын Фæрниаты Алисо дзырдта: «Фермæмæ бонивайæнты фæцæйцыдтæн æмæ уæ фæтарстæн, рувæстæ уæ фæхуыдтон».

Ставд-Дурты зæххытæ донуарзаг сты. Уæллаг бригад Иранæй дон рауагътой, фæлæ Микъалайы бригады хуымтæм нæ хæццæ кодта. Уæд адон æнахъæн бригадæй хъæдæй пыхс æрластой, быдырæй хъæмп æмæ, йæ дæргъ æртæ километры уыди, ахæм ауæзт сарæзтой. Дон дзæбæх ракалди хуымтæм... Фондз-æхсæз лæппуйæ-иу цалдæр цæдæй мих æмæ уис сластой хъæдæй, лавæрдтой сæ тыхст адæмæн, сидзæргæстæн бырутæ æхгæнынæн. Уыцы куыстытæ кодтой изарыгæтты. «Реуазты Цæрай сæрæн уыди. Цыфæнды куыст ын бафæдзæхс – æнæ бакæнгæ сæ-иу нæ фæци, – дзырдта Микъала. – Ас лæгты бынæтты æрлæууыдысты Зæнджиаты Сергей, Таболты Ирбег. Хорз

куыстой Хохты Лазинка, Гæлæуты Варычкæ, йæ цардæмбал Петя, Пагæты Катя, Баскаты Мани, Зæнджиаты Серафин, Черчесты Годе, Зæнджиаты Ирина, Боситы Лизæ, Гæлæуты Чермен, Пагæты Гуыба, Аслæмбег, Гæлæуты Дзыкъуылайы фырттæ. Нæ хæринаг – нартхоры кас æмæ æнхъизæнджын кæрдзын. Алчи-иу йæ хай æххæстæй нæ бахордта, хæдзармæ дæр ма дзы-иу ахаста».

Микъала цы фыдæбонджынты кой ракодта, уыдонæй фæтон Пагæты Катя æмæ Черчесты Годейы. Катя мын радзырдта: «Зæронд скъолайы æртыккаг къласы ахуыр кодтон, уæд райдыдтон быдыры куыстмæ цæуын. Иу заман цасдæр нал фæзындтæн скъоламæ. Дауиаты Бачче мæм быдырма рацыди æмæ мын афтæ: «Ма ныууадз дæ ахуыр, тынг фæфæсмон кæндзынæ». Нæ фыд раджы фæзиан, нæ мады та йæ цæгат ахуыдтой. Сидзæрæн йæ бар йæхи нæ ваййы, кърандас балхæнын дæр мæ бон нæ уыди. Ныууагътон скъола. Уæдæй фæстæмæ быдыры куыстæй нал фæцух дæн. Хъугдуцæгæй бакуыстон фондз азы. 17-19 хъугмæ, сæ рæуæдтæм зылын хъуыди. Хос, бардæ сын скъæф. Чи куыд сæрæндæр уыди, афтæ бардæ хæдзармæ хаста. Талынджы къуырццытæгæнгæ уай. Къанауы-иу ныххаудтæн. Авд азы та звеновод фæдæн хæсты заманы. Кæстæртæ-иу мæнмæ лыгъдысты. Тырыса исчи куы айса, зæгъгæ, йæ быдырма дæр немæ хастам. Мæ фæлтæр бирæ фыдæбæттæ фæдта. Хъатара-иу скæн, згъæлст нартхор кæнæ дзы дзекъотæ ныккæн. Дойнаг дурау уазал... фæсахъæттæ-иу сты...»

Черчесты Годе та загъта: «Бон-изæрма нартхор фæтон, æхсæв нартхоры кæритæ бричкæтæм фæвгæн æмæ сæ Елхотмæ лас. Боныцæхтыл-иу бахæццæ стæм. Равдæлон кæн бричкæ, æрбаздæх быдырма æмæ та кусгæ. Изæр хъæумæ фынай кæнынмæ æрбауай. Уæрдонджынтæ нæ-иу æхсæвы æртæ сахатыл райхъал кодтой æмæ та кæритæ æвгæнынмæ тындз».

Уæды рæстæджы хабæрттæ дзырдта Реуазты Ладикко дæр: «Правленийы уæнг мæ куы скодтой, уæд мæм партийы Кировы райкомы секретарь Елойты Ладенг фæсидти, афарста мæ хабæрттæй æмæ афтæ зæгъы: «Дæ бынат кæм хъуамæ уа, ууыл нæ ахъуыды кæныс?» «Мæ сæр тынгдæр кæм бахъæуа, уым – мæ бынат, – дзуапп радтон æз. – Быдыры куысты, фермайы». «Уæдæ ацу æмæ нартхоры куыстгæнæг звено сараз? – бафæдзæхста мын Ладенг. Уыцы ныхас рауади 1949 азы. Сарæзтон

звено. Уæд æгас бæстæйы дæр нартхоры куыстгæнæг звенотæ аразын модæйы хуызæн сси. Нæ зæххытæ уыдысты Дубинайы Таджы был. Ахæм звено сарæзта Гуситы Елдзарыхъо дæр. Мæ звенойы уæнгтæ уыдысты аст, фæлæ дзы иу уайтагъд ацыди. Куы йæ бафарстон, уæд мын афтæ: «Колхозы бæндæн даргъ у, нæ мæ хъæуы дæ звено». Куыстой мæм Дзантиаты Уæлга, йæ хо Верæ, Æрчъеккаты Лубæ æмæ Темболат, мæ хо Зинæ. Баскаты Гаги нын уыди бригадир. Иннæ бригады хицау – Саулаты Додти. Хъантеты Амыран – колхозы сæрдар. Темболатимæ стан сарæзтам, къултæ йын скодтам нæхи быд каутæй, дыууæ хатæныл æй адих кодтам, байсæрстам къултæ, фæйнаг сынтæггæндтыл хъæмп байтыдтам. Хæринаг истам къуыри иу хатт. Таджы дон бацауæзтам. Æдзух доны бадтæн æмæ мæлæтдзаг рынчын фæдæн, мæ рæуджытæ фæсахъат сты. Дохтырты бон мын ницы баци. Налцыччы ахæм низæн хос кæнынц, зæгъгæ, мын бацамыдтой æмæ уырдаем ацыдтæн. Налцыккаджы царвимæ конд хостæ дыууæ къуырийы фæнозтон æмæ мæ чемы æрцыдтæн. Низы судзаг æддæмæ фæци æмæ мæ фæсонтæ сынчъытæй байдзаг сты. Реактивон авиацийы службæ кæнгæйæ мæ-иу дохтыртæ куы федтой, уæд-иу ныддис кодтой: «Дæ фæсонтыл схъисты ностæ цæмæн ис?» Æз фервæзтæн, фæлæ Зæнджиаты Сергей бабын ис. Уый дæр донæй уæлæмæ нæ хызти... Йæ низы судзаг мидæмæ фæци, хосгæнæг ын хос нал ссардта. Куы фæдзæбæх дæн, уæд бафснайдтам нæ нартхоры хуымтæ. Советон Цæдисы Министрты Совет уынаффæ рахаста хорæй уæлæмхасæн мызд дæттыны тыххæй. Уыцы уынаффæйы уагæвæрдмæ гæсгæ мæнмæ цыди II тоннайы нартхор. Хъуамæ мын радтаиккой орден, фæлæ мын уæлæмхасæн мызд дæр нæ радтой. Æндæр хуызы дæр нын бахæрам кодтой – Сергеимæ куы фæрынчынстæм, уæд нын нæ нартхор не вастæй æндæр звенойæн æртоннын кодтой. Смæстджын мæ кодтой æмæ газет «Соц.Осетия»-йы фæзынди ме статья «О нарушениях закона».

Нæлгоймæгты бынæтты æрлæууыдысты сылгоймæгтæ.

Хуырымты Махарбеджы мад куыста бæхтыл, хор Елхотмæ лапта, алы куыстытæ дæр кодта. Йæ бæхтæй иу йæ къах бакъуыраг уыди. Æрхауди æмæ-иу æй уæд æртæ-цыппарæй слæуын кодтой.

Гогыцаты Верычкæ та афтæ радзырдта: «Нæ мад нын-иу йæ кæрдзын æнæхъанæй æрбахаста æмæ-иу æй махæн ахæйттæ

кодта. Хæцъил дзабыртæ дардтам, сæ уæфстæ дæр – хæцъилæй, хъæмп дзы-иу бакодтам. Быдырмæ дæр ахæм дзабырты цыдыстæм. Æхсæв мæнæу дымгæмæ дардтам, бон быдыртæ донхорыг кодтам. Нæ хæдзары сынтæг нæ уыди æмæ пьолыл хуысыдыстæм»...

Фæсхæсты мæнæугæрдæнтæй иуы фæстæ Бæдтиаты Смел æмæ Юрик быдырмæ ацыдысты æфсирдзуан. Сæ размæ ма хуымы чидæртæ æрзылди, уæддæр фæйна дзæкъулы дзаджы æруыгътой. Сæхимæ сæ куыд фæбузныг уыдзысты, уый сæ цæстытыл уади, фæлæ... Сæ размæ фæци колхозы разамонджытæй иу, уæйыгау сын сæ фæндаг æрæхгæдта æмæ сын се фсиртæ байста... Быдырæй иунæг нæмыг хæссæн дæр нæ уыди, фæлтау фесæфæд...

Æфсиртæ уидзынмæ кæсæджы зæхмæ дæр цыдысты. Уымæн æвдисæн – Саламаты Мисæ. Мæнæуы, хъæбæрхоры æфсиртæ, дам-иу æруыгътам. Загъта: «Колхоз ницы лæвæрдта æмæ хуыздæр амал нæ уыди. Ныгъуылдгътæ гæнгæ дзенкъордзуан цыдыстæм. Æмæ-иу нын сæ исгæ дæр бакодтой. Колхозы куыстой йæ фыд Ахимандр, йæ мад Гызи. Фыд кæцыдæр азты уыди бригадир, кодта хъæды куыст, Науыры-иу цыди фыййау. Йæ мад хæцъилын дзабырты куыстмæ фæцыди, рæуджыты низ ссардта, иу æмæ йыл æртиссæдз азы цыди, уæд амарди.

Иу æмæ дыууиссæдз азы бакуыста колхозы Гæгкуыты Мæрзиат. Уыдонæй 12 азы уыди звеновод, 3 азы – хуыгæс фæцыди Бæдтиаты Серафинимæ.

Фæрниаты Залихан уыцы æххормаг заман алагъстæ кодта бригадирæн иу фыхваг мын мæнæу авæр, зæгъгæ, фæлæ йæ кой дæр нæ бауагъта. Уæд æфсиртæ феууæрста. Иу касагхор æрбахаста хæдзармæ, æрмгуыройы сæ рауагъта...

Хъайтыхъты Къостайæ дæр æххормаг рæстæг нæ ферох: «Бахæринаг ницы уыди æмæ хуыскъæлæй ирвæзтыстæм. Бардæмæ сойæ бамхасæн кæн æмæ дзы кæрдзын скæн. Быдырмæ чи цыд, бонрухсы чи куыста, уыдонæн хæринаг лæвæрдтой иу хатт, æхсæвæддæйыл чи куыста, уыдонæн – дыууæ хатты. Æмæ-иу хæринаджы тыххæй æхсæвæддæйыл дæр баззадысты... Мæнæугæрдæнты иунæг æфсир æрбахæссын нæ уагътой, уæддæр амалтæ кодтам. Тауæны бын æрæмбырд кæн иу касагхор. Куыристæ бæтгæйæ дæр аууæрд æфсиртæ»...

Уыцы рæстæджы магуирадæн уæззау æвдисæнтæ рауадысты

Таболты Зинайы ныхæстæ: «Дубинайы уыдтæн сывæллонгæс. Мæ бæрны уыди фондз авдæны æмæ сæ радыгай уызтон. Мæ хо Земфирæ дæр авдæны баст уыди. Рæстæгæй-рæстæгмæ-иу ныййарджытæ сæ сабитæм æрбауадысты, дзидзи сын-иу авæрдтой. Иуахæмы сæ иу, йæ сывæллонæн дзидзи куыд дардта, афтæ ныхъхъæр ласта, йæ цæнгтæ ивæзта Земфирæйы авдæнмæ. Мæ хойы нывæрзæны къуыбылойтыхтæй хуыссыди калм. Хъарммæ сбырыд. Æвæццæгæн, сылгоймаджы цъæхахстæй фæтарсти æмæ абырыди... Земфирæ, авдæны сывæллон, – тæфсæгæй фæрынчын, ихæнриз ыл бахæцыд, ныффæлурс. Нæ мад æй станæй нæхимæ куыд рацæйхаста, афтæ бригадир, не рвад Евджин йæ размæ фæци æмæ йæ афарста: «Кæдæм хæссыс сывæллоны?» Нæ мад загъта: «Хæдзармæ, фæрынчын ис». «Аздæх æмæ дæ куыст кæн, – сбустæ йыл кодта Евджин. – Чызджытæ нæм бирæ ис»... Нæ мад æмæ нæ фыдæн уыдыстæм иуæндæс – фондз лæппуйы æмæ æхсæз чызджы. Нæ кæстæр Солтанбег (адæм æй тынгдæр Сергейæ зыдтой) райгуырди 1946 азы. Фараст мæйы йыл куы рацыд, уæд нæ фыд Бетъре амарди. Колхоз ницы лæвардта. Нæ фыд хъæусоветы сæрдарæй куыста æмæ-иу æм æхцайæ цы цыди, уыдонæй аблигацитæ рафыста. Адæм афтæ дзырдтой: хицау уал йæхæдæг рафыссæд. Нæ фыд йæ амæлæты размæ фермæйы хицауæй акуыста. Уалынмæ хъæу дыууæ колхозы сси. Фæзиан ис нæ фыд. Нæ мад ног сæрдармæ ссыди, йæ мызд ын бафидут, зæгъгæ. Мæ бон, дам, дын ницы у. Аивтой иу хицауы, уымæ дæр та-иу къахихсыд баци нæ мад. Кæрæдзимæ-иу амыдтой: уый дын æй хъуамæ бафыстаид, мæ бон дын ницы у. Æмæ уæд нæ мад загъта: «Сыдæй куы мæлæм, уæддæр сæм нал ссаудзынæн? Амардысты не фсымæртæ æртæйæ – Костя, Сæрæби æмæ Савели. Дыууæ азы дæргъы ныл æртæ зианы æрцыди... Уый размæ дæр нæ дыууæ фаззоны амарди – мæ хистæртæ уыдысты, чызг æмæ лæппу... Нæ мад фын федта, цыма йæм нæ фыд æрбацыд, йæ дæлармы – папкæ. «Цæмæ æрбацыдтæ?» – фарста йæ нæ мад. «Цæмæн дæ рарвит-барвит кæнынц?» – бафарста нæ фыд. – Гæххæттытæ сбæрæг кæнон». «Мæ фыды-иу мæ фыны куы федтон, уæд мыл-иу исты хорз æрцыди», – йæ цæсгом фæрухс ис Зинайæн. Уалæуыл йæ бирæ фыдæбæттæй йæ цоты бафсадын йæ бон нæ баци Бетърейæн æмæ сыл ныр мæрдты бæстæй аудыдта. Зæнджиаты Серафин хъомты фермæйы куы куыста, уыцы рæстæг Бетърейы бинонтæн

колхоз мæй дыууæ литры æхсыр лæвæрдта. Гæххæтт-иу ныхастой фермæмæ. Æхсыр сын Серафин лæвæрдта. Фæфылдæр сын-иу æй кодта. Йе фсин Мана дæр сын-иу рæстæгæй-рæстæгмæ литры æрдджытæ æрбахаста. Иуахæмы йын Зинæ афтæ зæгъы: «Нæ хай нын куы радтой, уæд ма нын цæмæн хæссы?» «Нæхи хъуджы æхсыр у», – бамбарын кодта хабар зæронд ус.

Черчесты Алыбеджы бинойнаг Надя (хонгæ йæ кодтой Бæдтион) æмæ йæ чызг Винерæимæ ныхас кодтон 1996 азы 2-æм февралы. Винерæ загъта: «26 январы, Бæдтионыл сæххæст ис 114 азы». Йæ æвронг зонд нырма йæхимæ уыди, йæ ныхас – æмбæрстгонд, йæ цæсгом – зæрдæбын мидбылхудтæй рухс. Здæхтон æй, удæгас æвдисæнтæ кæмæн нал ис, уыцы раздæры рæстæджытæм. Бæдтион-иу йæ фыдæбонæйдзаг царды хабæрттæй исты дзурын райдыдта æмæ та-иу ныхас айста йæ чызг Винерæ. Мады кадавар ныхæсты аууон-иу цас зæгъинагтæ ссардта чызг! Иу хабар, иннæ хабар... Райдыдта-иу дзурын Винерæ æмæ та-иу йæ цæссыгтæ фемæхстысты.

...Нæ фыд Алыбег хæстæй нал ссыди. Фараст бинойнаджы уыдыстæм, мах – авд фæкæсинаг сывæллоны, нæ фыды рынчын мад æмæ йæхæдæг. Суг æргъомæй дæр хаста Бæдти (цыбырæй афтæ дæр хонынц Бæдтионы). Дубинайы куы куыстой, уæд-иу сæударæй фестæдæмæ-иу лæгуæрдонимæ хъæдрæбын балæуыд. Колхозонты æрбацыдмæ-иу йæ лæгуæрдон сугæй айдзаг кодта æмæ-иу иннæтимæ фæкуыста. Изæрæй-иу ын кæд йæ суджы уæрдон исчи йæ бричкайы фæстæ абаста, уæд йæ амонд, науæд йæхицæн ласгæ уыди.

...Кæд быдырæй хæдзармæ раздæр æрбафтин, зæгъгæ-иу сæударæй авдæн æд саби йе ккой скодта, æмæ хуыммæ тындзгæ, æмæ куыстмæ лæбургæ... Нæ фыд хæстмæ куы ацыди, уæд нæ кæстæр æфсымæр Барысбийыл дыууæ мæйы йеддæмæ нама цыди.

...Нæ фыд хæстмæ куы цыди, уæд ын нана афтæ зæгъы: «Уый бæрц сывæллæтты æвæгæсæгæй куыд уадзыс?» – æмæ нык-куыдта.

Ам Бæдтион афтæ бакодта: «Нæ лæджы фæдыл акастæн æмæ мын ныффæдзæхста: мæ мад де уазæг. Сывæллæтты кой не скодта. Винерæ: «Нæ нана 15 азы фæсади доннизæй. Авдæны сывæлло-нау æй рæвдауын хъуыди. Бæдтион-иу сихоры улафты рæстæг

быдырæй хæдзармæ фæуади, нанайы-иу бакой кодта, арæвдыдта-иу мах дæр æмæ та фæстæмæ быдырмæ.

...Килойы æрдæг лæвæрдтой кæрдзын быдыры кусæгæн. Махæн Бæдтион йæ хай æнæхъæнæй хаста. Йæхицæн та – æнæ ахуыйæн хъæрмхуыпп. Хæдзары зылдтыты фæстæ уади силосы картмæ исты акусынмæ. Науæд та искæй цæхæрадон фæкъахтаид, кæд мын сады тæпп, гъе, хуырх, æхсыры цъыртт авæриккой, зæгъгæ.

...Бон-изæрмæ лæджы куыстытæ фæкодтаид, æхсæв та цырагъы рухсмæ – хуыйгæ. Нæ алкæмæн дæр къахæй сæрмæ цы хъуыди – йæхæдæг нын сæ хуыдта. Хуыдта нæлгоймаджы дарæстæ дæр (Винерæ рахаста йæ фыд æмæ йæ мады иумæ ист къам). Бæдтион йæ цардæмбалы къаммæ амонгæйæ загъта: «Хъуымац нæ уыди, хæдон райхæлдтон æмæ йын дзы куырæт бахуыдтон. Йæ хуыз – цъæх. Къамы мæхиуыл цы дарæстæ ис, уыдон дæр мæхи хуыд уыдысты. Дæлæ нæ лæджы уæлдзармхуды хабар та афтæ рауади. Цуанон куыдз нæм уыди, йæ ном – Розæ. Иу райсом ракастæн. Куыдз кæрты цармыл хуыссы. Æркастæн, йæ быны цы уыд, уымæ æмæ – зæронд кæрц. Кæцæйдæр æй æрхаста. Æрцагътон æй, дзæбæх ма уыди. Аст худы дзы бахуыдтон. Сæ хуыздæр сын равзæрста нæ лæг, къамы йæ сæрыл уыцы худ ис. Иннæтæ ауæй кодтой æмæ дзы бæх балхæдтой. Мæ мад Госка къухæй дæсны уыди, уый къухтæ райстон. Сæрачы куыст та Налцыччы еврейтæй базыдтон. Нæрвæй дæр надтон...»

...Мæ кæстæр хо æмæ æфсымæр Валя æмæ Барысбийы Бæдтион иуахæмы лæгуæрдоны сæвæрдта. Хъæдмæ тагъд кодта æмæ сæударæй ацыди. Æмбис фæндагыл уыдаиккой, уæд айхъуыста бирагъты ниуын. Бæдтион ныммарой кодта, ныккуыдтой сабитæ. Сæ амондæн сæ бричка цалдæр лæгимæ æрбаййæфта.

...1951 азы Бæдтионыл цы стыр цæфтæ æрцыд. Нæ хистæр æфсымæр Батрадз куыстхъом фæци, Садоны кусын райдыдта уый кæстæр Батырбег. Æнхъæлдтам, нæхиуыл фæхæцдзыстæм... Фæлæ Батрадз фæзиан. Батырбег ын ингæны æмбонд скæнын кодта. Афтæ стыр æй цæмæн скæнын кодтай, зæгъгæ, фарстой Батырбеджы. Уый загъта: «Нæ мад рынчынтæ хæссы æмæ, цына вæйы...» Ингæны æмбонд куыд рацæйласта афтæ сæ машинæ комы бæрзонд былæй ахауд. Батырбегæн йæхи бавæрдтой хистæр æфсымæры фарсмæ. Уый цот дæр баззадысты Бæдтионы бærны.

...Колхозы хицæуттæ хорз уыдысты Бæдтионæн. Быдырма мауал цæуа, зæгъгæ, йын кæрчыты фермæ йæ бар бакодтой. Фермæ правленийы кæрты уыди. Мах та правленийы фарсмæ цардыстæм. Ныр Бæдтион хæдзармæ йæ цæст тынгдæр дардта. Мах фæхъомылдæр стæм æмæ фермæйы йемæ куыстам. Нæ уæттæй иуы цъиудон скодтам, – инкубаторы цъиутæм нæхимæ зылдыстæм. Цъиутæн ластой холлаг æмæ, чи сæвзæр, ахæм дзидза. Æхсадæй дзы-иу сфыхтам...

Хъуыды кодтон: цы басгуыхт Бæдтионы æвидигæ хъаруты гуырæн? Хæрдхуыз дæр куы никуы баци æмæ æртхуыз дæр, уæд куыд ныббирæ сты йæ цæрæнбонтæ? Хуыцауы фарнæй хайджын кæй фæци, æгъдау мады гуыбынæй кæй рахаста, йæ хъару уырдыгæй цыди æмæ, йæ удæй атона цы фæкодта, уыдон ын царды бонтæ кæд уымæн басгуыхтысты. Кæд искуы исчи ный-йарæджы фыдæбон бафыста, уæд Бæдтионы чызг Винерæ. Гъе, афтæ-иу фæлтæрæй фæлтæрмаæ фарн куы цæуид!

Созæты Риммæ Дауиаты хæрæфырт у, загъта: «Мæ мадæрвадæлтæ нæ уыдысты – фесæфтаиккам». Фыд фесæфт хæсты, мады æвджид баззадысты дыууæ сабийы. Дауиаты Мыха сын сарæзта, сæ сæр кæм фæцавтаиккой, ахæм къуым. Хистæр хо йæ ахуыр ныууагъта æмæ фермæйы кусын райдыдта. Сарахъайы-фырт колхозы сæрдарæй куы куыста, уæд сын сарæзтой, дыууæ уаты кæм уыди, ахæм хæдзар. Уый фæстæ йын йæ бынат чи бацахста, уый сын хæдзары ныхмæ се фтиаг фæурæдта. Мад-иу кæсæджы хуымты дзенкъордзуан фæкодта. – «Адам цæхæра фыхтой æмæ сын кæрдæг дæр нал фаг кодта, – дзырдта Риммæ. – Быдырæй хъæллæгъ радавтам æндзарынæн, æхсынæны хъæд-иу нæ сынтæджы бын æмбæхстам. Иу тигъæй иннæмæ кæрæдзимæ дæрна хæрынмæ цыдыстæм. Цалдæр хатты æххормагæй ахаудтæн æмæ та мын-иу мæ хъуыры æхсыр ауагътой. Иуахæмы мæ гуыбынниз нал уагъта, мардтæн. Æлбегаты Болаты хæдзары корейæгтæ цардысты. Агуывзæйы æрдæг нын пырындз радтой, йæ дон, дам, хос у. Фервæзтæн. Иу къахы цырыхъхъыты цыппар азы фæцыдтæн кусынмæ. Фæперебор дæ, зæгъгæ-иу нæм фæззæг радзырдтой. Уыцы дзырд цы амьдта, уый дæр не ‘мбæрстам».

«Ныр дыууиссæдз азы сæйгæ кæны мæ мад, – дзырдта Дауиаты Донæ. Зæронд чъырайцæгъдæн цъылынау баихсыд нæ ныййарæг мад Анутæ. – Фæстаг дыууæ азы сынтæгæй нал ра-

хызти. Мæ фыд Хадзы-Мурат хæсты баззад, уым фесæфт мæ фыды æфсымæр Агуыбе дæр. Уый дыууæ чызджы дæр махмæ баззæдысты (сæ мады йæ цæгат ахуыдтой). Фараст сългоймагæй æнæ нæлгоймаг фæкæсæг баззæдыстæм. Зымæг хæцъил дзабырты цыдыстæм хъæдмæ. Мад мæ-иу уæрдоны раз ныууагъта, хъæриу æм кодтон, ма адзæгъæл уа, зæгъгæ». Донæ фæхъус ис æмæ Анутæ æнæбон хъæлæсæй райдыдта: «10 азы Дзибомæ хъугдуцагæй фæкуыстон хъæуы фермæйы. Фондз азы хохы фосимæ фæдæн. Дыгътон сæ, цыхт ахстон, хæндыг кодтон. Уый размæ 3 азы дæс лæгæн хæринаг фæкодтон, 25 хъуджы дыгътон. Хъарацаты Алыксы æмæ мын-иу Хохты Бимбол афтæ: «Куыд фæразыс, Анутæ. Дæ дæргъ – уыдисн, дæ уæрх – уылынн, уæд цас фæразыс? Мæхи куыстытæ-иу куы фæдæн, уæд та-иу фыстæ æлвыдтон. Нæ фос-иу Мамысонгомы Бубы уыдысты. Калачы-иу мигæнæн ме ‘ккой скодтон æмæ-иу æй Бубмæ схастон. Иу хатт та битоны дзаг царв Мызуры бынмæ аластон. Мæ тиу Додыкк фермæйы хицау уыди. Битон мын дыууæ цалхмæ бабаستا. Зджыды бынмæ куы æрхæццæ дæн, уæд мæ бæх цæмæйдæр фæтарст æмæ мæ ахаста. Мамсыраты Бибитта мæ фæстæ бæхыл уайы, хъæр кæны: «Ус фесæфти!» Мæ бæх вагонеткæйыл йæхи скъуырдатæ æмæ æрсабыр. Ныррæсыдтытæ кодтон. Уæд цымæ мæ тиу йæхæдæг цæуылнæ ласта царв?» Царв, цыхт Мызурмæ лæвæрдтам. Алы куыстмæ дæр мæхи æппæрстон. Исчи мæ æвзæр куы зæгъа, уымæй тарстæн. Фысы-иу вагонеткæйы найынмæ нывæрдтон, Черчесты Батрадз-иу мын бауайдзæф кодта: «Дæхи алы куыстмæ æппарыс, фæлæ райсом æрхаудзынæ». Æмæ афтæ рауад».

Цыппар сидзæры фæхаста уыцы тыхст заман Бæдтиаты æдзардхуыст Валодяйы бинойнаг Серафин. Валодяйы ласт къодах ма лæууыд сæ дуармæ, фæрæтимæ-иу йæ алыварс æрзылди, уæдæ дзы иу схъис кæцырдыгæй раппарон, зæгъгæ. Ирæ, цоты хистæр, дыууадæсæздзыдæй ныууагъта йæ ахуыр, æмæ быдырмæ ацыди. «Æз та – уый кæстæр, 7-æм кълас фæдæн, уæд рацыдтæн скъолайæ, – дзырдта Валодя. – Мæ уæлæ цы скодтаин, уый нæ уыди. Мæнæй хуыздæр уавæры нæ уыдысты нæ къласы иннæ чызджытæ дæр æмæ сæ кæронмæ ничи сахуыр кодта».

Къубалты Натаскæ цас фыдæбонджын у, уый цал æмæ цалæй загътой! Йæ сынтæджы йæ байæфтон. Йæ фырт Раман Нал-

цыччы йæ куыст ныууагъта æмæ йæм уый зылди. Фæллад хъæлæсæй дзырдта Натаскæ: «Раманы фермæмæ ахастон цыппармæйдзыдæй. 8 мæйы йыл цыди, уæд йæ фыд амард... Батыхтон-иу æй, кæвдæсы-иу æй нывæрдтон... Цас фæкуыстон, цас... Хъæуы лæг нал уыди. Æртæ сылгоймагæй нæ тракторты бригадмæ ныккодтой... загътой: «Кусут, амондзыстæм уын...» Тракторы бын дур батъысс, йе ‘фсæнтæ йын хой... Голлагæй басылыхъ скæн дæхицæн... Схалас-иу... Прицепщик уыдтæн... Узал гутоныл бад... Æйтт кодтон... Фæуалдзæг. Реуазты Агуыбе – ног тракторист... Æз нæма уæндыдтæн трактор тæрын, Агуыбейы къухтæм-иу кастæн... Иуахæмы рагæпп кодта: «Æдзух дæу ласдзынæн!» Уæд мæ ныфс бахастон. Ауæдз мын-иу акодта æмæ-иу бон-изæрмæ хуым кæнгæ... Быдыры куыстытæ дæр кодтон... Галтæй æхсæв нартхор ластон... Хæдтæхджытæ фæзындысты, уæд-иу бауром... Змейкæйæгтæ ныл-иу дуртæ æхстой – сыдæй мардысты. Нартхор, дам, æри... Озрекъаг хуыскъæлмæ ссад æфтау, гуылтæ дзы кæн... Нартхоры банкæ балхæдтон Змейкæйы туманæй... хæдзары асиныл сбæдтæн, фæкуыдтон: «Абон æй сфыцдзынæн... райсом та цы уыдзæни?» Кæсæджы зæххытыл хъоло зади, голладжы дзы æрхæсс, хамбохъ скæн... Мæ чызг Зоя чынздзон сси, уæд мæ фермæйы баивта... Цæгæраты Катя дæр мæмæ бацыд тракторыл кусынмæ...»

Тракторыл куыстой Черчесты Надя æмæ Уарзиаты Лизæ дæр. Авд къласы фæци Лизæ, уый фæстæ ацыд Колонкæмæ трактористты, комбайнерты курсытæм. Адон хæсты размæ райдыдтой кусын. Фæскомцæдисонтæ уыдысты. Æфсæн бæхтыл сбæдут, зæгъгæ, чызджытæм дæр сидтысты.

Закаты Нина (Гæлæуты Æмзорыхъойы чызг) дзырдта: «Мæ фыды сæфты фæстæ мæтæй афтæ сдæн æмæ мæм ахуыргæнджы ныхас нал хъуысти. 6 къласы фæстæ скъоломæ нал бацыдтæн. Иунаг хисæрфæн нæм уыди, дзæкъул дзы бахуыдтон. Фос кæм хызтысты, уыцы нартхоры хуымы дзенкъордзун кодтам. Немыцы машинæтæ нын нæ бырутæ ныддæрæн кодтой. Æмæ æккойæ уис æмæ мих фæхастон. Хъæды рагъыл-иу Цыколайы зæхмæ ныххызтыстæм, хуыскъæл хастам æккойæ. Поезды вагоны асинтыл лæугæйæ-иу мæхъхъæлы хъæумæ фæцыдтæн нæ хæстæджытæм. Нартхоры пут мын-иу радтой. Æмæ та фæстæмæ цæугæйæ дæр вагоны асинтыл фæлауу.

Быдырæй-иу нартхоры нæмгуытæ цалдæр армыздаджы æрбахастон, ме ‘фсымæрæн-иу сæ куыроймæ арвыстон, искæй сси-нагыл сæ ныккал æмæ йæ ссадæй райс, зæгъгæ. Хуымы кæрæтты таугæйæ цы нæмгуытæ хауди, уыдон уидзынмæ цыдыстæм. Баскаты Гаги бригадир уыди, цыдæр номхыгъд мæм радта æмæ дзы мæ къух æрæвæрдтон. Уый фæстæ йæ базыдтон – мæн дæр кусæг-къухыл банымадтой. (Уыцы рæстæг хъæуæй æддæмæ никæй уагътой). Цæй хъару мæм уыди – хистæртæ-иу дыгай рæгъытæ барывтой, æз та мæ иу рæгъыл ахæц-ахæц кодтон. Фæкуыдтон-иу. Нæ фыды дзаумæттæ фæуæй кодтам. Колхоз нын нæ арахъуадзæн аджы ныхмæ 3 пути æдцъар пырындз радта. Æрыссадтам æй æмæ æдхъис ссадæй чъиритæ кодтам. Искæй раз-иу мæ кæрдзын равдисын мæ цæсгом нæ хъæцыди. 17 азы мыл цыди, уæд дыууæ галыл куыстон. Галуæрдæттыл куыстой Хъæрджынты Натаскæ, Хапсæты Ирæ, Токаты Дзирæт, Реуазты Зинæ. Дæхæдæг байдзаг кæн дæ уæрдон. Тоннæ æмæ дзы æрдæг цыди. Балас æй Елхоты элеватормæ. Кæдмæ-иу фæлæсыдысты галтæ. Уым дæр та йæ дæхæдæг равдæлон кæн... Мæнæу карстам æхсæвыгæтты. Найгæнæнты-иу уд æрдуйы нарагæн сси. Комбайны-иу исты ныппæрстам æмæ-иу ныллæууыд. Цалынмæ йæ арæзтой, уæдмæ аулæф».

Хуыздæр бон нæ уыди Хохты Ганысийыл дæр – лæг фесæфт хæсты, йæ бærны – 3 æнахъом сабийы. Асæй ныллæг, фыдцъылызтæ сылгоймаг уыди. Йæ фырт Аслæмбеджы ныхæстæм байхъусыны фæстæ мæм Ганысийы сурæт зынтæн быхсонæй, ныфсхæстæй разынди. Уалдзæг-иу, загъта Аслæнбег, нæ мад иунагæй къоболакæрон, цыбырхъæд немьцаг белæй нæ цæхæрадон скъахта. Алы куыст дæр афоныл кодта. Иу хорæрзадæй иннæмæ нын фаг кодта нæ цæхæрадоны тыллæг. Гъе, æппын ницы æрзади, зæгъгæ, уæддæр, афæдз цæмæй аирвæзтаиккам, уыйбæрц нæ рæбыны æвæрд уыди фæстауæрцгонд хор. Нартхорыссады хыссæйæ нын-иу уæливыхтæ ракодта, царв сыл-иу акодта».

Уынгæг рæстæджы дæ ныфсы фæдыл ацу æмæ уæд куыстæн йæ сæр – сындз, йæ бын – сой. Ахæм рæстæг-иу сылгоймаг фæрæтфæсрон, цæвæг арм сси.

Токаты Хъырымы чызг Винерæ та шахтæмæ ныххызти æмæ дзы фæкуыста 1944 – 1949 азты. Ныййарджытæ базæронд сты, йæ дæле – фæкæсинаг кæстæртæ цалдæр. Æфтиаг сæм никуыцæй хауди, налогтæ фидын та сæ хъуыди. Æмæ хъæуæй алыгъди.

Се ‘рвад Токаты Хамбийы ныфсәй. Уый куыста Мызуры әмә йә шахтәйы куыстмә райсын кодта. Әрзәтәй дзаг вагонеткә чи тылдта кьухәй, уйдонимә куыста. Шахтәйы уымәлән алы нәлгоймаг нә фәрәзта. Винерә ахәм фәразон разынди, әмә йә ләгтимә кусын уагътой. Йемә ма куыстой әндәр сылгоймәгтә дәр. Иуахәмы фондз баисты. Уләфты рәстәг-иу сә хистәр уынгәгзәрдәйә бахъарәг кодта: «Уә, ацы мәгуырыбәттә кәдмә фиддзыстәм! Уә, цәрдудәй ингәны хай куы баистәм!» Богъ-богъәй-иу ныккуыдтой чызджытә дәр. Уәвгә нә мыздәй разы уыдыстәм. Чи цал нормәйы кодта, уал хойраджы талоны йын ләвәрдтой. Мәхәдәг-иу 3 талоны бакуыстон. Иу талон мын хәрыны фаг кодта, иннәты ныхмә хойраг истон әмә йә хәдзармә хастон. Нәхиуыл фәхәцыдыстәм. Хъәумә-иу ныххастон гага-кьәфеттә. Сабитә-иу мә размә згъордтой».

Ставдуртәгтәй ма шахтәйы куыстой Насхъидаты Тебойы чызджытә. Созәты Додтийы чызг Азә, Хъарацаты Митя та азы мард фәци.

Быгъуылты Гәстийән колхозы куыст фронты архайәгау рауади. Уыди фыццаг колхозы фыццаг бригадәтәй иуы сәргләууәг. Иу рәстәджды куыста завхозәй, кодта әндәр куыстытә дәр. 1949 азы уыди фосы фермәйы хицау. Ставдурты колхоз-иу сә фос Мамысоны Бубы комы дардтой. Гәсти цыди хәдзарәй хохмә, колхозы уәтәртәм. Йә 6 анахъом сабийы тынг куы мыса, уәд та иуахәмы хъәумә кәй әрбауайдзән, – фермәйы хъуыддәгтәй дәр истытә ацараздзән, – ууыл дызәрдыг нә кодта, фәлә... Уым Бубы комы сә фыстә әмә хъомтә цалдәр раны хызтысты. Әмә сыл Гәсти зылди, әвзәр суазал ис әмә йә рәуджыты судзаг низ ацахста. Нузалы рынчындонмә ма йә бәргә әрбахәццә кодтой, фәлә йын дохтырты бон ницуал баци. Кәттагсәр автобусы йын йә мард хъәумә әрластой. Йә цоты хистәр Марусяйыл 16 азы әххәстәй нәма цыди, кәстәр Зауырбегыл – 2 азы. Боситы Алихан загъта: «Гәсти уәздан ләг уыди, кусджытыл аудыдта». Быгъуылты Киска загъта: «Хиуәттыл тынг әнувыд уыди Гәсти. Иуахәмы нәм уыцы тыхстхуызәй әрбауад. Дафимә бакъул кодта: «Фос алвыдтам, хъуын радтам паддзахадмә. Цы уыди, нә зонын, фәлә мын цалдәр килойы хъуаг рауадысты. Ацы хатт ма мәм фәкәс». Мах фосдараг уыдыстәм, әмә йын

Дафи радта хъуын. Цинай амард Гæсти, сдзырдта: «Тагъд сæ æрбахæсдзынæн». «Æмæ уæд мæ хæдзары къæсæрæй нал æрбахиздына», – фæрæвдз æм ис Дафи». Сабиты мад Ладимхан райдыдта колхозæн куыройссæгæй кусын, марзта правленийы уæттæ дæр. Йæ хистæртæ куы фæхъомыл сты, уæд-иу ын бæх дæр аифтыгътой, голлагыл дæр-иу схæцыдысты.

Абайты Эльбрус ма ныр дæр зæрдæрис бавзары, уыцы уынгæджы бонтæ куы æрæмысы, уæд. Мады æвджид базадысты æртæ æнахъом сабийы, сæ хистæр – Эльбрус. Сæ мад Верычка минут æнцæд нæ кодта. Сабитæ куы афынæй сты, уæд-иу йæ зæрдæ цы маройтæ æмæ сагъæстæй ныддымст, уыдон йæ хъарæджы дзырдта. Эльбрус никуы бафынæй, йæ алы ныхас дæр-иу ын хъуыста æмæ уый дæр куыдта æмыр куыдæй. Куыдта-иу, сæ фыд хæстæй кæй нал раздæхдзæн, сæ мадæн æххуысхъом кæй нæма у, уыдæттыл. «Бонай мын-иу ноджы зындæр уыди, – дзырдта Эльбрус. – Лæппутыл-иу базыртæ базади сæ кæрæдзи цинай, æз та-иу æндзыгæй бадтæн, ахсæв та мæ мады хъарджытæм хъусын хъæудзæн, зæгъгæ. Мæ царды æмбис мын фæлыг кодта мæ мады тыхстдзинад, ме уæнгтæ мын баста. Абоны онг дæр ма мыл сахады уыцы æнтысынæг...» Сæ хъуджы ифтыгътой æмæ цыдысты хъæдмæ. Хъуыди сæ суг, кауы михтæ, уистæ... Араст-иу сты æхсæвы, Эльбрус ын уæзы хос йедтæмæ цы уыди, фæлæ-иу æй æмбалæн ахуыдта.

Икъаты Хамысиат – сидзæргæс – дыууæ дзулфыцæн пецыл куыста иунагæй. Йæ дзулæппарæн фыййаг, зæгъынц, уыди фондз метры дæргъæн. Дон хæссынæй, арт æндзарынай куыстытæ йæхимæ кастысты. Хъуыди йæ уатыйас дыууæ пецы стæвд кæнын, тоннаы бæрц хыссæ базмæнтын. Иуахамы сæ хæдзармæ фæзынди æнафонты, уыди тыхстхуыз. Цы кæныс, зæгъгæ, йæ афарста йæ фырт Ким. Хамысиат катыйгæнгæ афтæ бакодта: «Абон сæрдзæвæн судзин мæ хыссæйы ныххауди. Утæппæт хыссæ уырзæй фесгæрстон, фæлæ нæ разынди. Уæддæр дзултæ сфыхтон... Райсом къæбицы хицауæн ныффæдзæхсдзынæн æмæ уый хæринаггæнджытæн бамбарын кæндзæн, цæмæй быдыры кусджытæ сæ къæбæр хъавгæ бахарой». Ким мын дзырдта: «Нæ мад нын уыцы æхсæв схаста дзулы æрдæг, адихтæ йæ кодта. Нæ хайтгæ хъавгæ æууылдтам. Иу рæстæджы мæ комыкъулы цыдæр фæныхст æмæ... Кæд разынди уыцы сæрдзæвæн. Нæ мад мын фырцинай фæпгъатæ кодта...»

Насхъидаты Иранбег Хамысиатæй загъта: «Мах, кæстæртæй алкъæмæн дæр мады хуызæн уыди. Йæ конд хойраг – адджын, фарсылхæцаг. Къæбæр бирæтæн бахæрын кодта» Ким загъта: «Уæззау рæстæг уыди. Нартхортонджыты размæ-иу хуымæй рацæуæны лæууыдысты джигулгæнджытæ. Нæлгоймæгтæм нæлгоймæгтæ джигул кодтой, сылгоймæгтæм сылгоймæгтæ. Кæлмæрзæнджынтæ разындысты æрхъуыдыджын. Дæ къухтæ схъил кæн, ома мæнæ мæ кæлмæрзæныл дæр схæцыдтæн, ницы мæм ис. Ныр-иу йæ къухты уыди фæйнæ æфсиры, кæлмæрзæн сæ æмбæхста. Дыууæ æфсиры базгъал, æрмгуыройæ сæ ралæхур æмæ бинонтæн кас сфыц...»

Колхозы цы фыдæбон кодтой, уымæй уæлдай ма хъæуккæгты кусынмæ æрвыстой æндæр рæттæм дæр. Черчесты Годе загъта: «Иурæстæджы мæ акодтой горæты Эзмин ГЭС-ы арæздамæ. Рæстмæ къахыдарæс дæр мын нæ уыди. Дыгæйттæй лæггуыфæй уæгъд сыджыт хастам, обау æй кодтам. Хъæдынбын дзабыртæ дардтам æмæ-иу къæхты фæтасæнты нортæ фæцæй рæдывтой. Къахвæндагыл цыдыстæм, фæкалдтæ, уæд уырдыджы атылдаис. Бехъаны ГЭС-ы арæздады дæр куыстон. Цардыстæм уираг дурæй амад баракты. Галтыл хуыр ластам. Елхоты быдырты цы къанану уагътой, уым дæр бафыдæбон кодтон...»

...Наккериты Гаджейы кой цалдæрæй ракодтой. Рагуалдзæгæй æрæгвæззæгмæ фæкуыста, йе ‘фтиаг исынмæ бацыди æмæ йæм Гæгкуыты Дарйа куы радзырдта: «Ницуал дæм цæуы», уæд фырмæстæй схæлбурцъ ласта: «Америкæйæ фæстæмæ ардæм куы здæхтæн, уæд фæлтау уыцы нау куы фæдæлдон уыдаид!»

Колхозонтæм-иу канд «Ницы дæм цæуы» нæ радзырдтой, хъиамæтджын фæллойдæнæгæн ма-иу афтæ дæр загътой: «Дæхæдæг ма хæсджын дæ...» Уыцы дзуапп хъæбæрдæр цæмæй рауадаид, уый тыххæй та-иу æй уырираг* æвзагæй бамбарын кодтой: «Фæперебор дæ!»

Налогтæ... Фиддонтæ... Хъалонтæ... Аблигацитæ... Заемтæ... Хæлæстйацкитæ...

Фæсхæст нæ къуымты наложы гæххæттытæй фылдæр ницы уыди. Мæ мад æмæ-иу мæ фыд алы фиддонты афæдзы гæххæттытæ цъæпæрабаст скодтой æмæ сæ-иу арф бафснайдтой. Кæсын нæ зыдтой, фæлæ сæ сæ хуызмæ, сæ фысты хъæдмæ

* Ома уырыссаг æмæ ирон æмтæры æвзаг.

гæсгæ хъуыды кодтой æмæ-иу сæ бахъуаджы сахат тагъд ссардтой. Нæ сæ сæфтой. Цæвиттон, ме ‘нахуыргонд ныййарджытæй архивы кусджытæ дæр рауади. Мæ фыд 1971 азы фæзиан ис. Кастыстæм ын йæ гæххæттæм. Иугæндзон куысты фылдæр фæллоибонтæ скæндзынæн, зæгъгæ, æдзух фермæты куыста. Фосæй йыл бруцеллез низ ныххæцыди æмæ йæ йæ амæлаты бонмæ нал суагъта. Зæмбынæг-иу ыл бахæцыд. Чысылдæр фæуазал, уæд-иу нал тæфсти. Баныдзæвæн æм нæ уыди, ахæм тæвд пецы къулмæ-иу йæ фæсонтæ сарæзта æмæ-иу æм уыцы тæвд дæр нæ хъардта... О, æмæ нæ «архивтæм» куы кастыстæм, уæд дзы налджы гæххæттæй фылдæр ницы уыди. Афтæ тынг сæ, зæгъын, цæмæн хъахъхъæдтат? Мад загъта: «Цы нæ ваййы, исчи куы фæзына æмæ куы бадома, уыцы азæн уæ дзидзайы кæнæ уе ‘хсыры хæс нæ бафыстат...»

Анекдоттæ дæр баззади уыцы рæстæгæй... Дзидза, хъуын æмæ æйчытæ дарут, зæгъгæ, финагент зæронд лæджы куы баййардта, уæд, зæгъы, уый йæ хæлафы комдæл суæгъд кодта...

Пагæты Гуыба дзырдта: «Нæ мад æмæ нæ фыд рынчынтæ хастой æмæ сæ налогтæй суæгъд кодтой. Æз рагуалдзæг мæ ахуыр фæуагътон æмæ кусынмæ ацыдтæн. Куыстхъом уæм фæзынди, зæгъгæ, ныл налогтæ сæвæрдтой».

Черчесты Годе загъта: «Нæ налогтæ бафидын нæ бон нæ уыди æмæ-иу уыдон ныхмæ баурæдтой, колхозæй нæм цы æфтиаг цыди, уый».

Таболты Зинæ: «Æхсæз путы ныл дзидзайы налог уыди. Ноджыдæр нæ фидын хъуыди царв, хъуын, æйчытæ. Нурийыл дæр налог æвæрд уыди. Афоныл сæ нæ бафыстам æмæ нын нæ мæллæг хъуджы атардтой. Хабар фехъуыста Гуылымты Валодя, нæ хæс нын бафыста æмæ нын нæ хъуджы рауагътой. Иннæ хатт та нын Гæлауты Ахберд рауадзын кодта нæ хъуджы. Нæ хæс нын кæй бафыста, уый кæмæйдæр базыдтам».

Зæнджиаты Ване хæсты фесæфти, сидзæргæс мад баззади цыппар æнахъомимæ æмæ уыдон дæр налогтæй уæгъдгонд нæ цыдысты. Зæнджиаты Махар ма хъуыды кодта: «Нæ дзидза бафыстам иу кило хъуагæй æмæ нын нæ хъуджы Елхотмæ атардтой. Сыхæгтæй хæсджын чи уыди, уыдон айстой стурь. Чи нын дзидзайы ныхмæ картоф хаста, чи нартхор, чи цы. Хæсты рæстæг нæ хъæумæ чи сæфтыд, иу ахæм уырыссаг ус-иу цыдæр хуызы базыдта, районæй адæмы фосы нымæц нымайынмæ кæд фæзын-

дзысты, уый, хабар-иу фехъусын кодта æмæ алчи йæ фос æмбæхста хъæды».

Алы бæласыл дæр налог æвæрдтой, нæ йæ бафыстай – бæлæстæ калдтой. Фысы ныхмæ домдтой царм æмæ хъуын. Алы аз дæр раттын хъуыди 180 айчы, 5 литры царв, фос дæм ис, нæй, уымæ нæ кастысты.

Налог æвæрдтой, сæ курджытæ хæстæй кæмæн нал ссыдысты, уыцы чындздзон чызджытыл дæр. Хистæр скъоладзауты æмæ институтты студентты ахуыры тыххæй хъуыди фидын.

Мæскуыйы Литературон институты ахуыр кодтон, хæдзармæ-иу ныффыстон: «Ницы хъуаг дæн». Зыдтон æй: налогты ныхмæ-иу ацыдысты нæ фыды æфтиæгтæ. Мæ кæстæртæ – цалдæр, хъуыди сæ хæрын, уæлæдарæс. Афæдз мæ дыууæ стипендийы уæрдтой æмæ-иу дзул æмæ цайæ дæр нал бафсæстæн...

Налогтæ æгас дунейы дæр фидынц. Æмæ, закъонтæ хицауæй уæлдæр æвæрд кæм сты, уыцы паддзахадты налог исынц, адæймагмæ цы æфтиаг хауы, уый хынцгæйæ. Гъе, фæлæ мах кæй фыстам, уыдонæн налогтæ схонæн нæй. Тыхмитæ уыдысты, стигъæн митæ, фæллойдæнджы цагъайраджы уавæры æвæрдтой. Америкаджы фарстой: «Йæ райгуыраен бæстæ уарзы, зæгъгæ, кæмæй зæгъæн ис?» Уый радта цыбыр дзуапп: «Налогтæ афойнадыл чи фиды, уымæй». Налогфидджытæ хъуамæ зоной, се ‘хца кæдæм цæуы, цæуылты æрцæуы хардзгонд.

1992 азы ноябры фыццаг бонты мæхъхъæлы азарæй Ирыстони ссыгъди хæст. Æппындæр цæттæ кæй нæ уыдыстæм, уый адæмы стыр сагъæсты бафтыдта. Æмæ ирон сылгоймæгтæ газет «Северная Осетия»-йы загътой сæ фæндон: не ‘фтиæгтæй 3 проценты дæттæм æмæ æфсад саразæм. Уыцы хъуыдыйыл Ирыстони бирæтæ бацин кодтой. Гъе, афтæ, налог бегара нæу, фæлæ æндидзæн фæрæз.

* * *

Лæвар куыстæй чи фæзæрдæцъæх, уыдон куыстыл сыстырзæрдæ сты, бонасадæн кодтой.

Фæззæг фæллайттæ бафснайдтой, уæд Зæнджиаты Серафин йе ‘фсинæн бафæдзæхста: «Маргæ мæ куы кæной, уæддæр иудыууæ боны никадæмуал ацæудзынæн, баулафон». «Бæргæ куы баулафис, – бацин кодта йе ‘фсин Мана. – Ды та иу хатт æмбæхсгæ бакæн. Зæгъдзынæн сын, кæдæмдæр ацыд». Уыцы

ныхас сәм изәрәй рауад, уымән йә райсомы та сә кодтой Ацы-лыхъмә нартхор тонынмә. Серафин сә цәхәрадоны арәны хәмпәлты бамбәхсти. Уырдаәм хъуыста, йе ‘фсин бригадиры куыд «фәлывта», уый. Бригадир нә баууәндыд зәронд усыл, цәхәрадонмә бауад әмә йә ссардта.

Адәмәй бирә цыдәртә нә байрох, фәлә мә хъуыдытыл цы бафтыдта – сә иу дәр нә ракодта, уыцы азты парти әмә Советон хицауад цы уынаффәтә хастой, уыдоны кой. Колхозтә фидардәр кәныны хъуыддаджи уыцы уынаффәтә тынг ахсджиагыл нымад цыдысты, историон ахадындзинад сын ис, зәгъгә, әндәр ныхас нә уыди пропагандисттәм...

1942 азы 13 апрелы ССР Цәдисы Адәмон Комиссариат әмә АЕК(б)П-йы ЦК рахаста уынаффә «Колхозонтән әнәмәнг бакусинаг фәллойдонты минимум фәфылдәр кәныны тыххәй». Дьууә боны фәстә та ССР Цәдисы Сәйраг Совет рахаста уынаффә «Фәллойдонты әнәмәнг минимум чи нә бакуса, уыцы колхозонтә цы бәрнондзинад хәссынц, уый тыххәй».

Цәвиттон колхозон йә цард фәстаг уысмы онг хъуамә снывонд кодтаид әхсәны куыстән, ферох кодтаид хи уды сагъәстә, ныббыхстаид цыфәнды зынтә әмә хъызәмәрттән дәр. Уыди ахәм замантә дәр әмә-иу куыстмә сахат чи байрәджды кодта, уый ләвард цыди судмә. Әнәхъән бон чи нә фәзынд куыстмә, ахәм колхозонтән кодтой 3 азы ахәстоны фәбадыны тәрхон. Иуахәмы фәлдәхтон газет «Рәстдзинад»-ы 1948 азы номыртә әмә дзы цәст арәх ахста ахәм сәргәндтә: «Паразиттән колхозы бынат нәй!», «Карз тох паразитты ныхмә», Ләвар кусын чи нә куымдта, уыдоны хуыдтой «әдзәстгом әмә налат», «мәнг колхозонтә»...

1948 азы раст тәккә рувәнты рәстәг иу бон Черноглазовы номыл колхозы (уәд мах Чермены хъәуы цардыстәм, әз цыдтән 8-әм къласмә) чидәриддәр куыстхъом уыди, уыдоны рувынмә тәрәгау акодтой. Фәкуыстам сихормә. Уый фәстә нә әрәмбырд кодтой быдырон станы цурмә. Әмбырд байгом кодта колхозы сәрдар Цәллаггаты Угъал. Дзырдтой: «Колхозы куыстәй йәхи чи сайы, уыдон сты ләвархортә, магусатә, фыдгәнджытә, кусәг адәмы аууәтты нынныгъуылынц...» Тәрхон камән кодтой, уыдон сәхәдәг дәр уым уыдысты. Адәмы ныхмә сә сбадын кодтой. Суагъә фыссәг дәр дзы нә уыди. Фыцгә ныхәсты стьәлфәнтә сыл чи фәкалдта, бәстәйы

дарддæр районтæм æрвитинаг сты, зæгъгæ, уыцы хъуыдыйыл йæ къух чи сдардта, уыдон – слестгæнджытæ дæр, адвокаттæ дæр, прокурортæ дæр æмæ тæрхонгæнджытæ дæр. Уыдонæй иу – æз. Стæрхон сын кодтам: æппарæм сæ колхозæй æмæ хаст æрцауæнт бæстæйы дард районтæм! Нæхи раз сæ сбадын кодтой машинæйы æмæ сæ аластой. Хиуæттæ æнæбон цæссыг фæкалдтой.

Фæтæджы кады рухсæй ныр дæр ма йæ цæстытæ тартæ кæмæн кæнынц, уыдон абоны ронбæгъд адæмы митæй куы рафæлмæцынц, уæд мæстæлгъæдæй фæзæгъынц: «Сталины рæстæджы ахæм хабæрттæн уæвæн нæ уыди. Уæд закъон халын ничи уæндыди».

Диссаг уый у æмæ, уæле дæлæмæ кæй æрвыстой, уыцы бирæ уынаффæтæ, бардзырдтæ æмæ инструкцитæ закъонтыл нымад кæй цыдысты. Фæсхæст цы уынаффæтæ хаст цыди, уыдон хæстон рæстæджы бардзырдтæй ницæмæй хицæн кодтой. Сæ фехалын тæссаг уыди, фæлæ сæ уæддæр хæлдтой. Уымæн æвдисæн Токаты Гуыдзийы уац «Лæмбынæгдæр кæсын хъæуы колхозæй æппарыны фарстатæм» («Рæстдзинад», 1948 аз, 2 июнь). Афтæ райдыдта: «Кировы районы иуæй-иу колхозты разамонджытæ гуымыры хæлд кæнынц, колхозæй аппарыны тыххæй хъæуонхæдзарадон артелы уставы цы амынддзинад ис, уый». Дарддæр Гуыдзи хъусын кæны: «Елхоты Кагановичы номыл колхозы колхозонтæ æмбырды се ‘хсæнæй аппаратстой 9 адæймаджы. Комсомольскы хъæуы Чкаловы номыл колхозонты æмбырды та – 3 колхозоны. Кæсæм статья «...æмбырды хъуамæ уа колхозонтæн æппынкъаддæр сæ дыууæ æртыккаг хайы, фæлæ дыууæ æмбырды протоколты дæр фыст нæй, цал колхозоны хъалæс кодта, уый. Чкаловы номыл колхозы æмбырды уыдис 136 куыстхъом колхозонæй æрмæстдæр 75 адæймаджы». Æмæ ма Гуыдзийы æрмæгæй æрхæссæм ноджыдæр иу бынат: «18 апрелы Змейкæйы Пашковскийы номыл колхозы иумæйаг æмбырды колхозæй фæсауонмæ æппарст æрцыди колхозон Бублик Екатерина, 1947 азы иунаг фæллойдон дæр нæ бакуыста, зæгъгæ, уый æфсонæй. Устав фæсауонмæ колхозæй аппарыны бар нæ дæтты... Бублик Е. уыди рынчындоны Дзæуджыхъæуы. Ноджы рабæрæг – 1947 азы уый бакуыста 113 фæллойдонны».

Уыцы рæстæджы цы æнæзакъон митæ фæкодтой бæрнон кусæгæй æндæрæй, уыдонæй цымæ цас нæ рахъæр?!

Кусæг лæг удæй цагъаргонд кæй цыди, йе уæнджы æдзухдæр

тас кәй бадти, уымән әвдисән у, Гогыцаты Дадетти кәй радзырдта, уыцы хабар.

Тракторлы куыста Дадетти. Боситы Алыксандрәй әппәлды. Иуахәмы Алыксандры тракторы мотор әнахуыр гуыр-гуыр кәнын райдыдта. Дадетти афтә бакодта: «Ныртәккә ма-иу фәкәсут, цымә не стонид!» Ууыл бирә нә рауад, афтә тракторы цугун фәрстә арәмыгътой әмә йә шатунтә разындысты. Алыксандр куыдта, ныр, дам, мә Сыбыры бинаг кьәй бакәндзысты. МТС-ы куджытәй никәмән ницы схьәр кодтой, Кәлухы «мәрддонмә» ацыдысты, немыцы әрбацыды разма уырдам кәй ныппәрстой, уыцы хәйттәй цыдәртә әрластой, сарәзтой трактор әмә ләг суләфыди».

«Колхозон йәхәдәг хицау у зәххытән», – фыстой газеттә. Гье, фәлә уыцы колхозонтән алы уалдзәг дәр сә цәхәрадәттә баргә кодтой. Зәхх куы нә ивәзы, уәд сә әрвыл аз цәмән фәбарынц, зәгьгә, колхозонтә дис кодтой. Уымән дзуапп ссардтон газет «Соц.Осетия»-йы (1947 аз, 23 май) Хьазбегты Гадзойы уац «Всемерно укреплять колхозы», зәгьгә, уацы. Уый фыста: «1946 азы колхозты зәххытә әмә хәдзәртты цәхәрадәттә иугуырәй дәр сбарыны фәрцы республикәйы 956 гектары разынди цәхәрадәтты уәлдәйттә, уыцы зәххытә фәстәмә колхозән ләвәрд әрцыдысты. Республикәйы колхозты Хьәууонхәдзарадон Уагәвәрд халджытәй дзуапп агуырда әмә тәрхонгонд әрцыди 322 адәймагән».

Колхозтә аразыны хьуыды Троцкимә фәзынди. Уый уыди нә бәстәйы социализмы бындурәвәрджытәй. Уыцы фәндагыл цәмәй разма ацәуәм, уый тыххәй «сәвәрын хьәуы алы кусәг дәр йәхи фәллойдгәнәг салдатыл кәм нымайа, йәхиуыл йә бон кәм нә цәуа, ахәм режим, йә сәр кәм бахьәуа, уырдам хьуамә әнәуәлдай ныхасәй цәуа; коммә чи нә кәса, уый нымад уыдзән дезертирыл әмә цәудзән әфхәрд». Ома, зәхкусәгән хьуамә йә рәбыны мисхалы бәрц дәр мацы уа, науәд йәхи адәймагыл банымайдзән, йәхиуыл фервәсдзән әмә колхозыл фестырзәрдә уыдзән. Троцкийы социализмы фәтк (бәстә хьуамә суа иу стыр кьазарма) Н. С. Хрущев дәр нә хәлдта. Уый рәстәджы та, фос әппындәр цәмәй мауал дарой, ууыл архайдтой. Цәмән, дам, дә хьәуы дуцгә хьуг, фермәйә дын дә хәдзармә әхсыр әрбаласдзысты. Уый рәстәджы хәрджыты куынаг кәнын райдыдтой. Амар әй,

трактор ыл батәр әмә йә куыйтән аппарат, кәнә йә кәрчыты фермәмә балас.

Реуазты Ладикко загыта: «Иу кило хор рахастай, афәдз ахәстоны фәбадыны тәрхон дын-иу скодтаиккой». Гогыцаты Дадеттийән иу заман Федор Камской бригадир уыди. Фәтәгены канистр, дам-иу аивта арахъхыл әмә сын-иу загыта: «Фәйна аназут әмә акусут». Авд килойы әфсиртә рахаста быдырәй әмә йын авд азы ссуд кодтой».

Фәрниаты Дусинкайы әвджид баззади цалдәр сидзәры. Фәсхәст колхозы куыстәй хәдзармә ницы хауди әмә сидзәргәс сьоломә әфснайәгәй кусынмә бацыди. Змейкәйы базары ауәй кодта, йе 'вгъайуаг дарәстә әмә сәгъ балхәдта. Фәрниаты Алыксандр дзырдта: «Нә сәгъы фәздон мәм хъуджы фәздонийас касти. Нә мад нын-иу уалдзыгон кәрдәджытәй цәхәра куы сфыхта, ноджы ма-иу ыл ссад куы акодта, уәд нын бәрәгбон уыди». 50-әм азты райдианы цы закьон рауагытой, уымә гәсгә, колхозы чи нә куыста, уыдонән 15-гай сотыхтә йедтәмә нә ләвәрдтой цәхәрадоны хәйттә. Фәрниаты хайә алыг кодтой 10 сотыхы әмә йә сыхәгтән радтой. Фәлә уыдоны цәсгом нә бахъәцид йә бакусын әмә уыцы гәбаз дыууә азы баулафид. Әртыккаг аз әй сәхәдәг бакодтой әмә дзы әвәджиауы нартхор әрзади. Хорәфснайәнты размә сәм колхозы әрвыст ләгтә фәзынднсты – ист зәххы цы нартхор әрзади, уый сын хъуамә аластайккой. Уыдон сын әфсиртә сә хуыммә фәкалдой, аластой әрмәстдәр хәлләгъ. Әхцайы капекк бакусон, зәгъгә, Таболты Тугъан Ставд-Дуртәй алыгъди Зджидмә. Зджыды балаууыдысты йә кәстәр әфсымәртә Солтагъәз әмә Аким дәр. Хъәуы баззадысты сә зәронд мад әмә фыд. Сә цәхәрадоны әмбис сын алыг кодтой. Тугъан шахтәйы бакуыста 15 азы.

Бынатты цы цыди, уымән Сталин ницы зыдта, зәгъгә, бирәтә ахәм хъуыдыйыл хәст сты. Камскойы Ставд-Дурты куыд әрцахстой, куыд ын тәрхон кодтой, уыдәттә Мәскуыйә ардәм куыд хъуамә федтаид, арвы айдән әм куына уыд, мый-йаг... Уыцы фарстән комкоммә дзуапп дәтты 1948 азы 20 июны газет «Рәстдзинад»-ы мыхуыргонд уац «Историон закьон» (йә автор Цәгат Ирыстоны юстицийы министр Дудиаты Г.) Уый фыста: «Советон тәрхондон йә куыст арәзта әмб. Сталины амынддзинәдты бындурыл».

Юстицийы министры уацы ноджыдæр кæсæм: «Суанг 1926 азы Ленинграды партион оргæнты активы æмбырды ныхас кæнгæйæ, æмб.Сталин амыдта афтæ: «Адæмон исбонад чи хæлæттаг кæны æмæ адæмон хæдзарадты интересæ чи халы, уыцы давæг у шпион æмæ гадзрахатæй цæуæг, кæд суанг уыдонæй фыддæр нæу, уæддæр».

Æхсæвæй-бонæй афтидгубынаæй чи куыста, йе ‘ххормаг сабитæн армьдзаг мæнæуы нæмгубытæ чи хаста быдырæй, уый давæг у? Уæвгæ цæй давæг? – политикон æгъдауæй зылынгонд цыди – шпион, гадзрахатæй цæуæг æй хуыдтой. Сталин Троцкийæ йæ удхæссæг уыдта, фæлæ, колхозтæ аразгæйæ, уый хъуыдытæй хотыхтæ арæзта. Адæймаг нæ, фæлæ сæ цагъар хъуыди.

Скъолайы нын уыцы хъуыды нæ сæрты «нытътгыстой», маймули фæллоуы руаджы сси адæймаг. Советон дуджы сывæллæттæн фыст чиныджы сæйраг хъайтар æдзухдæр хъуамæ уыдаид кусæг лæг, коммæгæс, фæлмæнвад, хæдзар чи нæ зоны. Абон æй наукон хуызы зонаем: адæймаджы адæймаггæнæг у хъуыды, хъуыдыкæнынад. Фæллоу кæнынаен стыр ахсджиаг ахадындзинад кæй ис, уый ныхмæ ницы загъæн ис. Фæлæ адæймаджы сæйраг миниуæг хъуыды кæнын у. Мæлдзыг куыд кусаг у, уый æмбисондæн баззади, фæлæ адæймагмæ хæстæг нæма балæууыд... Хъуыдыгæнæг нæ нæ хъуыди, хъуыди кусаг, афтидуд, хъуыдыйæ хызт адæймаг.

Рæстæджы бæллæхтæ йæхи цæстæй чи уыдта, уыдон бирæ загъйнагтæ ахастой семæ. Сæ цæстытæ – æхгæд, хъусты – къæрмæджытæ, афтæмæй фæцардысты. Советон дуджы фæстаг фæлтæрты минавæрттæ нæ зыдтой царды æцæгдзинад.

Михаил Пришвин удæй сыгъдæг æмæ зоньнджын фыссæгыл нымад цыди. Адæймаджы дарæг æрдзыл стыр кадæг фæфыста йæ царды бонты. Æхсæны цард æй не ‘ндæвта, æмæ, сæ кад дардыл кæмæн нæрыд, уыцы фысджыты номхыгъдты никуы уыди йæ ном... Ныр рабарæг: æрвылбон дæр-иу йæ боныг райста, фыста йæ хъуыдытæ, йæ хъынцъымтæ æгъатыр рæстæджы тыххæй. Боныг æм ис, уый йæ бинонтæй дæр ничи зыдта. Иууылдæр ын рауадз йæ боныгты фыстытæ, уæд 15 томæй къаддæр нæ уаиккой. Зæхкусæгæн тыхми кæнын суанг коммунæтæ аразыны рæстæг кæй райдыдтой, уый тыххæй афтæ фыста Пришвин: «Народ не понимает цели коммуны, и каждый занят личным делом... Представляю себе коммуны как большой парадный чисто отполированный стол, в будни он пуст, в

праздники на нем ставят гипсовый бюст Маркса, заседают, говорят речи, играют «Марсельезу»...

Сколько же лет пройдет этой жизни без всякого смысла? Нельзя сказать. Как в личной жизни, так и в общественной бывают роковые столкновения, возникают вопросы, которых, как ни думай, все равно не одумаешь за свою жизнь, и решаются эти вопросы после другими людьми». Аэндæр бон фыста: «Как трудно подыскать себе 3-4 товарищей с семьями для обработки земли, между тем хотят, чтобы все мы стали коммуной. Вспоминается Христианская коммуна в Велебицах, в которой часть проворовалась, а другая пошла на них с топорами».

Хистæртæ тарст уыдысты æмæ ницы дзырдтой сæ кæстæртæн, фыдбылызæй сæ хызтой. Мах колхозтæ аразыны дуг зыдтам советон историкты æмæ фысджыты куыстытæм гæстæ. Уыдон та уыдысты партийы хъуыдытæ хæссæг. Парти та коллективизаци банымадта революцийыл, фыссæг Мамсыраты Дæбейы загъдау уæззау операци скодтой зæронд цардæн æмæ йæ сног кодтой.

Ныр æй зонæм – æцæг зæхкусæг иумæйаг куыст куыстыл никуы нымадта. Уæдæ цæй руаджы слæууыдысты сæ къæхтыл уæддæр колхозтæ? Хохты Бускайы хуызæтты руаджы.. Бицъоты Магда йæ кой арæх кæнаг уыди. Рувæнты, дам-иу алы нартхоры æвзар дæр колхозы быдыры сыджытхъус кодта. Куы-иу ыл бадис кодтой, уæд-иу загъта: «Зæххы уымæл фылдæр ахæссы, уæдæ дымгæ рæстæг дæр фидардæр ваййынц æвзартæ».

Колхоз фидар кодта Зæнджиаты Тæккайы хуызæн разамонджыты руаджы дæр. Фæливан митæ нæ быхста, иуырдыгон лæг уыди. Мæ фыд-иу æхсызгондзинад бавзæрста йæ кой кæнгæйæ. Иу хатт бригады уæнгты æрбамбырд кодта Тæкка, райсом кæй цы кæнын хъæудзæн, уыдæттæ нымадта. Йæ удай арт цагъта. Бригады уæнгтæй-иу чидæртæ цæуылдæр бахудтысты, сусу-бусу кодтой. Зæрдиагæй мæм нæ хъусынц, зæгъгæ, рамæсты æмæ сдзырдта: «Гъер, йед! Цы сусу-бусу кæнут. Йед! Истауыл хæцут!» Æз, дам, мæ фарсмæ бадæджы хъусыл æрхæцыдтæн æмæ Тæккамæ бадзырдтон: «Мæнæ æз хæцын». «Ды йед! – рамæсты бригадир. – Ды сыгъдæгæй дæр йед! Ды вридтыл дæ!»

Колхоз цæмæй сфидар удаид, уый тыххæй чидæр хъуамæ Таболты Бетърейау нывондæн хастайд йæхи цард дæр, йæ бинонты цард дæр.

Афтæ нывад цыди, цыма сæ удæй атонагæнджытæ ног дуджы руаджы афтæ систы.. Нагъ, фыдæлты фарнаей уыдысты хайджын. Сайын нæ зыдтой, цъапкуыст сæ сæрма нæ хастой, сæ ныхас æмæ сæ митæ кæрæдзиуыл фарны тæгтæй баст уыдысты, Хуыцау сын уыди..

Хохты Бачче уыди къухæй дæсны, кусаг, æгъдауылхæст, йæ сæр сæрма хæссаг, æрдзон зондæй æххæст æмæ хорз æмбæрста, ног цард аразджытæ хæрам митæ кæй кæнынц, уый. Æмæ йын не садджын сты. Йæ чызг фæскомцæдисы æмбырдтæм цæуын куы байдыдта (æмбырдтæм цыдысты уыцы сыхы чызджытæй чидæртæ, цыдысты лæппутæ дæр), уæд уал æм фыццаг бонты ницы дзырдта. Фæскомцæдисонтæ æмбырдтæ арæх арæзтой, дзырдтой ног дуджы фæсивæды размæ цы бæрнон хæстæ лæууы, уыдоны тыххæй. Магда сæ дзæбæх не ‘мбæрста, фæлæ йæ фæндыди йе ‘мгар чызджытимæ йæ рæстæг æрвитын. Адæман зæрдæрухсы хос цы фæуа, æндæр цы хъуамæ аразой?! Се ‘мбырдтæ-иу æнафонтæм кæй атыхстысты, уый сын нæ хатыр кодта Бачче. Æмæ та сæм иуахæмы дыууæизæрастæу куы бахостой, Магда, æмбырдмæ рацу, зæгъгæ, уæд сыл йæ фыд фæтхæлланг ласта: «Хъусут, æмгæрон дæр нæм куыд ничиуал арбацæуа, афтæ! Мæ чызгæн йæ куырмæ цæуын афон нæма арцыди!» Фысгæ та афтæ кодтой, цыма комфæсивæды рæнхъытæм æнцонæй цыдысты.

Хи исбон сæфт арцыди æмæ цыдысты колхозы куыстмæ. Æфтиаг сæм æндæр никуыцæйуал хауди. Æнæуи дæр адæймаг, фидæн хуыздæр уыздæн, зæгъгæ, зæрдæвæрдæй цары. Искуы колхозтæ кæй схъæздыг уыздысты, ууыл дæр бирæтæ сæ зæрдæ дардтой (хæсты размæ дыууæ азы Ставд-Дурты колхозонтæ сæ куыстæн хъæздыг тыллæг кæй райстой, уый кой нæм уыди).

Революцийы размæ цард алцæмæй æххæст куы уыдаид, фарны хъуыддæгтæ йедтæмæ куы ницы арæзтæуыдаид, уæд большевикты фæдыл нæ ацыдаиккой фæллойдæнæг дзыллæтæ.

Уæлладжыры комы Цъамады райгуырди мæ фыд, хохатъæпæнсæр хæдзары. Уæле – царæнуат, бынаей – скъæт. Цары гомдзæастытæ – йæ рудзгуйтæ. Хордтой фæнычы норст кæрдзын. Гуыдынмæрзæнæй-иу æй асарфтой. Фæздæгæй-иу къултæ лакæй сæрсты хуызæн сау тæмæнтæ калдтой. Хæдзар никуы схъарм. Алы æфсымæрæн дæр – уат. Хор ссадтой къада куырайтты. Дон хастой къуыстилты. Уыди сæм цыппар хъуджы, иу уыйбæрц галтæ,

иу хæрæг, сæдæ фысы. Мæ фыд фыццаг хатт æххуырсты бацыди Уататæм, Цъамады. Иу æххуырст ма сæм уыди. Хызтой сын сæ дыууæ дзуджы. Бон-изæрмæ сæ дымгæ хоста. Хæринаг сын-иу чысыл авæрдтой. Лæппутæ-иу æй уайтæккæ ахордтой. Хæдзары хицау сæ-иу афарста: «Хъæуы ма уа?» «Хъæуы», – бауæндыди-иу мæ фыд, иннæ ницы дзырдта. Иучысыл та-иу сын авæрдта, ахордтой. «Ахæрдзыстут ма?» – афарста та хæдзары хицау æртыккаг хатт дæр, фæлæ-иу ницуал суæндыдысты. Се ‘фсис никуы базыдтой. Цы сын фыстой, уый нæ хъуыды кодта – йæ фыд-иу иста мызд. Дыккаг хатт æй æххуырсты радтой Бызы, Бутатæм. Йæ уæлæ – мычъыртан хæлаф, сæджы чи фæлæууыд, ахæм цармæй йын ронбастмæ кæрц. Сицæ хъуымацæй йæ хæлаф. Изæры дымгæ буары иннæрдæм хызти. Куы-иу йе ‘ргом фездæхта дымгæмæ, куы йæ чылдым. Нартхоры кæрдзын æмæ сын-иу цывзыты цæхдон авæрдтой, стæм хатт цыхт. Цыди бæгъæввадæй, йæ къахыбынтæй-иу чъептæ схæуди... Æртыккаг хатт æххуырсты уыди елхотаг хæдзары. Хуым кодта, хъæдæй суг ласта.

Гъе, ахæм цардтытæ кодтой. Иннæтæй дæр чи чысыл рæвдзæр уыди, чи цауддæр. Æмæ, ай-гъай, бæллыдысты хуыздæр замантæм.

Колхозтæ кæй нæ фæрæстмæ сты, уый фенынджын æмæ зонынджын адæм уайтагъддæр бамбæрстой. Зæххы куысты фæлтæрддзинад фыдæй-фыртмæ, фæлтæрай-фæлтæрмæ чи лавæрдта, уыцы дæсныты, хæдзардзинты сæфтой... Уый дæр уыди, бамбарæн кæмæн нæй, рæстæджы уыцы бæллæхтæй. Колхозтæ аразынмæ æрвыстой, зæххæн чи ницы æмбæрста, заводты гудокты уастмæ йæ цардыуаг чи арæзта, уыцы партионты, уымæн æмæ, загътой, пролетариат-революцийы тæваг æнцонæй исæг, размæ кæсаг, фæндагамонæг. Зæхкусджытæ та – талынг зондыл хæст, йæ зæххы гæппæл йедтæмæ чи ницы уыны, ногдзинадæй арвы талынгты чи лидзы...

Бæдтиаты Бабули фæсхæст Ставд-Дуртæй Черменыхъæумæ алыгъди йæ бинонтимæ æмæ йæ ныхасмæ уыдтон. Ссæдзæм æнусы цаутæй бирæтæн йæхæдæг уыди æвдисæн. Кадылмард кæмæй акæнынц. Куыстыл фæлтæрд, зынтæн фæразон. Мæнг æмæ æцæг тынг æнкъардта... Бабули æгуыстæй бадын нæ фæрæзта, магусатыл æргом былысчъыл кодта. Иу райдзаст бон уынгмæ ракасти. Йæ сыхаг Джамбот хуыскъастæу рауади гуырцæй. Бадт-иу кæм бафæрæзта, уырдыгæй йын систæн нал уыди, цыма йын-иу йæ

быны бурæмæдз ауагътой, уыйау. Гъе, æмæ та йæ Бабули бадгæ байæфта æмæ йæ афарста: «Истæмæй тыхсыс, Джамбот?» Джамбот мыр-мыргæнаг худт бакодта æмæ загъта: «Хур мæ тавы, хур!» «Хур куыдзы лæхы дæр тавы», – бакъæрцц æй ласта Бабули. Æндæр хатт дæр алхыскъ кодта Бабули Джамботты, уæд та иу стæг ссар æмæ уый æхсын, зæгъгæ, Джамбот та мыр-мыраг худтæй бахудти æмæ загъта: «Уæллæй, Бабули, ерысæй куыстмæ дæм сидын, ерысæй куыстмæ. Дæ иу риуыгъдæн æз фондз кæндзынæн». «Чи?! – бабылысчыл Бабули. – Ды? Мгъы! Мæ лæдзæг æрсадздынæн, мæ худ ыл æркæндзынæн æмæ уый дæр дæуæй фылдæр бакусдзæн».

Хæсты заман Бабули йæ командиры хъарм кæрцмæ фæкомкоммæ (йæхиуыл цинел, уæрæсейаг хъызт зымæджы дзы цæй тавс уыди) кæрцы тæрттыл æрхæцыд æмæ йæ афарста: «Ты кожæ здавал?» Уый йæм фæджих, ай цытæ лæхуры, зæгъгæ. Бабули та йын йæ кæрц раивæзта æмæ та йæ афарста: «Ты кожæ не здавал – тебе шубæ ест, я кожæ здавал – мне шубæ нету».

1948 азы фыццаг хатт хъæууонхæдзарады раззагдæртæн радтой Социалистон Фæллоы Хъайтарты нæмттæ. Ахæм Хъайтартæ разынд, Бабули кæм куыста, уыцы колхозы дæр. Иуахæмы сæ иуыл фембæлди, пыррыкхудт ныккодта Бабули æмæ хъæрæй сдзырдта: «Хæмпæлты герой!» Уыцы ныхас уый фæстæ дзыхæй-дзыхмæ айстой. Горæтгæрон районы разамонджытæй кæмæндæрты се стъалытæ сæ риутæй куы рафтыдтой, уæд та йæ ноджы арæхдæр дзырдтой.

Хуыздæр колхозонтæн, звеноводтæн, бригадиртæн æмæ сæрдартæн сæ куысты бæрæггæнæнтæм гæсгæ радтой Сызгъæрин Стъалытæ æмæ Ленины ордентæ. Районы хицауад дæр сæм бахæлæг кодта, фæлæ æгас район æмтгæй цы тыллæг систа, уый уынаффæйы домæнты аккаг нæ разынд. Уæд районы разамонджытæ колхозонтыл æрзылдысты тыллæг бæрæггонд кæм цыди, уыцы боныгтæ систой æмæ хорæрзад æвдисæг нымæцтæ фæфылдæр кодтой. Гъе, æрмæст фæзынди иу хынцинаг: афæдзы кæрон къæбицты хицаутты бахъæудзæн, боныгты цы уæлдай хоры тоннæтæ фыст æрцæуа, уыдонæн бынæттæ ссарын. Æмæ сын ссардтой. Колхозты правлениытæ кæй арæзтой, уыцы хæрдзты гæххæттытæ цыдысты фермæйы хицауттæм æмæ-иу уыдонæн ныффæдзæхстой: «Дæ зардыл бадар, уыцы æмæ уыцы рæстæг уал центнеры аластай колхозы къæбицæй фермæйы

фосән. Хæрдзты гæхæтт-иу ногæй рафыстой æмæ дзы-иу фермæйы хицау йæ къух бавæрдта. Тæссаг ын ницæмæй уыди. Быдыры чи не ‘рзادي, уыцы центнертæ агурыныл исчи куы схæца, уæд йæ дзуапп цæттæ: «Хъомты хъæлæсы афардæг сты». Фосы «хъуыдытæ» адæймаджы æвзагмæ чи раива, ахæм та нæма рай-гуырди. Сæ митæ рахъæр сты æрæджиау, сæхицæй сыл чидæр комдзог рацыд, сæ хæрзиуджытæ сын сæ риутæй рафтыдтой...

Бабули кусæг лæджы цæстæй касти алы хъуыддагмæ дæр æмæ йæ зонд нæ ахста: адæймагæн йæ æрдзон хæс фæллоу кæнын у æмæ уый тыххæй цæмæн хъæуы дæттын, хæстон сгуыхт лæгæн кæй саккаг кæнынц, ахæм хæрзиуæг?!

* * *

Цогойты Валентинтæм разындысты, сæ цины бонты æмæ сын-иу сæ зыны рæстæг хионæй, æцæгæлонæй чи цы лæвæрттæ ра-кодта, уыдæттæ æвдисæг номхыгъдтæ. Бирæ заманты фæстæ æрмæст ацы номхыгъдтæм гæстæ дæр базонæн уыдзæн, царды уавæртæ куыд ивтой, уыдæттæ. Номхыгъдты рагондæрыл кæсæм: «Увадзико умер 12 декабря 1919 года». Уæд хъыггæнæг адæм сабæттагæн лæвæрдтой æхца. Æппæты стырдæр лæвæрдтæ ра-кодтой æрвадæлтæ, тугхæстæджытæ: 25 сомæй 300 сомы онг. Фæлæ хиуæттæй разынди, 1 сом чи радта, ахæм дæр. Æрвадæлтæй ма иу радта 6 литры арахъхъ, дыууæйæ та – 3-гай литртæ. 1920 азы дæр зианджынаен æхца лæвæрдтой уыйбæрц. Уæд Цогойтæ цардысты Налцыччы. 1928 азы дæр Цогойтæн сæ зианы бон хъыггæнæг адæмы фылдæр лæвæрдтой æхца, дыууæйæ радтой 5-гай сомтæ, иу-къордæй – 3-гай æмæ 2-гай сомтæ, иннæтæ – сомтæ. Разынди дзы, æрмæст 1 графин кæнæ иу карк чи æрбахаста, ахæмтæ дæр. Хионтæй иу скодта чырын, иннæ – амайгæ ингæн, æртыккаг æрбахаста кæсæмир кæлмæрзæн. «Для кувда Урусби», фыст кæуыл ис, уыцы номхыгъд дæр сæ рагондæртæй у – йæ аз бæрæг нæу. Мæхи æмбарынхъом куы фæдæн, уæдæй фæстæмæ хъуыстон: «Хуыны æртæ чъирийы», «æртыгай чъи-ритæ фæхастой». Ацы номхыгъды иуы акомкоммæ фæнысан кодтой: 6 чъирийы, 6 литры арахъхъ æмæ 1 фыс. Уый уыди æппæты стырдæр хуын. Уырысбийы куывдмæ иннæтæ иууылдæр бахастой 3-гай чъиритæ. Цалдæр хуыны чъиритимæ уыди кар-чымæрдтæ æмæ арахъхъы графинтæ. Фылдæр хуынты та – хъай-лайы тæбæгътæ. Хуын æнæ нозтæй чи æрбахаста, ахæмтæ дæр

дзы разынди. Иу хæдзарæй та Цогойты къæбицмæ бацыди 3 чырийы æмæ 1 гуымбыл. Уырысби йæ хистæр фырт Будтæйæн чындзæхсæв сарæзта 1959 азы 26 августы. Æрцыди сæм 118 хуыны. Уал хатты къæбицмæ бахастой 3-гай чыритæ, 17 хуынимæ 3-гай литртæ арахъхъ, карчымæрдтæ – 12. Иннæ хуынтимæ хастой графин арахъхъ æмæ хъайлайы тæбæгъ. Æхцайы кой дзы нæй. Хиуæтты хуынтимæ хæдзармæ бацыд къабайæгтæ, цъындатæ, духийы æвгтæ, пудрæ æмæ къухæхсæн сапоны джиппытæ. Будтæйы кæстæр æфсымæр Борйæн чындзæхсæв скодтой 1964 азы, апрелы. Лæвардтæ фыст сты тетрады. Сыхæгтæй сын иу бахаста æрмæстдæр æйчытæ (18). Иннæ хуынты сегасы дæр – 3-гай чыритæ. Цыппар хуыны – 6-гай литртæ арахъхъ, иннæ хуынтимæ – графины дзæгтæ. Хуынтимæ къæбицмæ бацыд æдæппæт 4 карчы. 10 айчы кæм уыди чыритимæ, уыцы хуын уыди сæ хуыздæртæй. Æвардтой 4 кæнæ 5-гай æйчытæ дæр. Дыууæ хуыны – къабайæгтæ. Будтæйы чындзæхсæвы фæстæ рацыди 5 азы, уыди сабыр рæстæг, фæлæ цард бæрæг фæмæгуырдар. 1963 азы Цогойты Лизæйы зианмæ æрцыди 167 адæймаджы. Хастой 2-гай чыритæ, арахъхъ æмæ æйчытæ, искуы иу – карк. Мардæн сабæттаг лæвардтой фылдæр-фылдæр 3 сомы. 3 литры арахъхъ дæр нымад цыди хорз æххуысыл. Цогойты Догкайы зиан æрцыди горæты 1967 азы. Уым Уырысби – йæ тиу, марды лæвар ракодта 15 литры арахъхъ æмæ 30 сомы æхца. Мæрддзыгойы йемæ чи ацыди, уыдон та – 3-гай литртæ арахъхъ. 1971 – 1974 азы мæрддзыгойы адæмæй иутæ лæвардтой арахъхъ, иннæтæ æхца.

* * *

Хæххон аграрон университеты доцент, экономист Чъерджиаты Т. йæ уац «Колхозтæ кæй нал хъæуынц»-ы («Рæстдзинад», 1994 аз, 27 май) зæгъы: «бæркæдтæ уыйбæрц уыдысты æмæ сæ гонты нал уыд ныккæнæн. Иуныхасæй, 70 азы дæргъы нæ æфсæстой хор æмæ хойраджы продукттæй». Иу аргумент æм нæ разынд. 70 азы дæргъы нæ наукон кусджытæ пропагандисты æвзагæй дзургайæ, фæкодтой, уырз дзы ницæуыл хæцыд, ахæм хус ныхас. Социализмы дуджы арæст коллективон хæдзарæд мæнг бындурыл кæй æнцади, тыхмийæ кæй райгуырди, уый хурабæрæг раци. Сæ чъиухид дзы фæкалдтой ставдуртæгтæ цалдæр фæлтæрæй, æмæ, дзы иу адæймаг нæ раппæлыд. (Чиныг уыдоны ныхæсты бындурыл арæст у).

Йæ рæстæджы советты бæстæйыл айхъуысти Могилевы области Кировы районы Мышковичийы хъæуы К. П. Орловскийы номыл колхоз «Рассвет»-ы сæрдар В. К. Старовойтовы кой. Дыууæ хатты хорзæхджынгонд æрцыди Социалистон Фæллоы Хъайтары сызгъæрин стъалытæй. Фыццаг Орловский, уый фæстæ Старовойтов æрдхæрæны колхоз скодтой, уыдысты, Мæскуыйы Кремлы дуар гом камæн уыди, уыцы номдзыд лæгтæй. Уацхæссæг фæрсы В. К. Старовойтовы: «Газеты пишут, что на примере «Рассвета» можно убедиться в жизнеспособности колхоза, в правильности колхозной идеи. Вон как у вас красиво вокруг». Старовойтов дзуапп дæтты: «До «Рассвета» я работал в «Роднянском»? В хозяйстве было 1200 коров и у людей столько же. Хозяйство на лучших участках, ровеньких! – машинами, косилками два месяца заготавливало корм для тех 1200 коров. А колхозники получили наделы в кустах, где пойдет только коса. Так вот: за три дня они запасали корм для своих 1200 коров. Нет этой силы в колхозе, которая бы заставила людей так хорошо работать.

– А ваш «Рассвет»? Вы же достигли многого.

– Если «Рассвет» выстоял и чего-то достиг, то лишь благодаря «держиморде». Сначала Орловский и потом такой же был – Старовойтов. «Почему спать лег на покосе? Почему сено колхозное замочил? А ну открути назад!» Вот так и кричишь Разве можно так жить и работать? Колхоз нежизненная организация. Скверная. Да. Мы тут в «Рассвете» придумывали всякие стимулы. Вы о них рассказывали когда-то в своей газете. Бесплатное питание один раз в день, потом – два. Бесплатный отдых. Всех в санаторий. Бесплатный детский сад. За копейки – всю натуральную продукцию. Но сколько же можно бесплатно, бесплатно?! Это развращает человека. Один физически сильный, другой слабый, один лодырь, другой работяга, а получают одинаково, потому что – коллектив. Тут – порок колхоза.

– Но ваш брат председатедь говорит другое. В колхозе – будущее. Кроме колхоза никто не накормит людей.

– Наш брат не знает, что делать. Это непросто – справиться с системой, с которой и сам сросся. Скажу, что сделали в «Рассвете», чтобы разрушить эту удавку – колхоз. Непроизводственные фонды поделили в соответствии с трудовым вкладом. Скажем, я получил 833 тысячи, а дочка моя Наташа – 43 тысяч.

Хочешь – владей как пайщик, хочешь – продай кому-нибудь.

– Кому-нибудь? На сторону тоже?

– Только в пределах колхоза. Все промышленное производство мы продали своим людям. Было у меня 14 тысяч в сбербанке. За всю жизнь накопил. Продал японский телевизор, видик, еще кое-что хорошее.

И все деньги внес первый. За мной пошли 350 человек. Купили: консервный завод, теплицу, колбасный цех, сапожный, мебельный, кирпичный завод, асфальтовый завод, кислородный цех. Кто хотел – стал собственником. Собственник получает доход. Если производство полетит – крах потерпит тот, кто им владеет. Собственность существует в виде акций. Акции размещены в нашей же банке, куда я скоро перейду председателем правления.

– Следовательно колхоза нет, а есть...

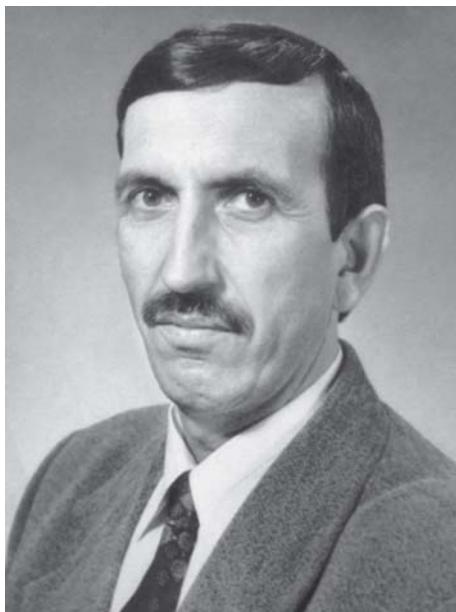
– Есть акционерное общество закрытого типа. Только свои «рассветовцы». Хочешь выйти из акционерного общества – бери свою долю и уходи. Бери скотом, тракторами, деньгами. Бери в аренду кусок земли, работай сам, на каждого работающего у нас получилось по 2 гектара 20 соток. Их продавать нельзя. Запрещает закон Беларуси... Вот чем мне нравится нынешнее время. Я свободен... я сейчас перестал «управлять» хозяйством. Один раз в месяц провожу совет акционерного общества. При чем подводим только финансовый итог». Колхозты сардарты тыххэй та Старовойтов афтæ загъта: «Некоторые выжидают. А абсолютное большинство не знает, что делать. Не умеют перевести хозяйство в новое качество. Помогите им. Дайте хороший проект. Только не руководите ими, как руководил Машеров».

* * *

1929 азæй 1947 азмæ Ставд-Дурты колхоз хаста Ленины ном. Уый фæстæ хъæуы уæллаг æмбис сси Андреевы номыл колхоз, дæллаг æмбис та – Ждановы номыл колхоз. 1950 – 1952 азты дыууæ колхозы баиу сты æмæ хæдзарад хаста Ждановы ном. Уый фæстæ Змейкæйы, Ираны æмæ Ставд-Дурты хæдзарадтæй сарæзтой иу, Ленины номыл колхоз, Ставд-Дурты уыди колхозæн йæ 5-æм бригад. 1963 азы Ставд-Дурты хæдзарадæй сарæзтой хицæн колхоз, хаста Ждановы ном. 1986 азы колхоз хъæуимæ систы æмнæмттæ.

ХОХОЙТИ ЭНВЕР: 60 АНЗИ

УОДИ АРТ

УОТÆХСÆН

(Гӕтемæ гæсгæ)

Куд уон цард-еунæгæй?
 Мæ зæрди ци ес?
 Ци йнод, ци къундæг æй
 Мæ къум, мæ къæбец!
 Итигъдади мегътæ,
 Думгæ си æдзох –
 Бæрзонди тегътамæ
 Мæ цурд тæбæртт-догъ.
 Кæсай, и сау мæргътæн
 Уæлмегътæ – сæ тахт.
 Мæргътæ, уæ хæццæ дæн,
 Уе рвадæ, æмнад.
 Бунæй – сау къæдзæхтæ,
 Бунæй – устур фарс.
 Нæ дæн æнæстæфгæ! –
 Сæ хæццæ – мæ Уарзт!
 Æ тæлæн – æрвтæмæ,
 Æза уæларвæй
 Æ фæсте гъæдæмæ –
 Зарагæ маргъæй!
 Гъæддон сабуйради
 Æ цуди – цибæл.
 « Æ фурзæрдирадай
 Йе заруй мæнбæл! »
 Изæйрон ирд хорæй
 Фалдзос – зæринхуз.
 Кизгæ цума коруй

И хорæй æнхус.
 Цæуй донгæрони,
 Игуæрдæн цъæх æй...
 Ку рталингæ 'й уоми,
 Æ балци фæцæй?!
 Æз ба, куд æстъалу,
 Сæрæй æрттивтон.
 «Ци рохс æй и тари,
 Зæрдæн – æхсицгон!»
 Фæлгæси æрвтæмæ, –
 О цийни усмæ!
 Хаун дæ къæхтæмæ,
 Мæ карнæ ду дæ!

ФÆСМОН

Элеги

*Ерун си нæ хорæмтабедзæ ниййерæг
 мадæ Гобети Гæлæуи кизгæ Марой ирд ном.*

Фегон æй и къæразæ,
 Сонт уади æртхъерæн...
 Адзал ба фудти лазæ 'й,
 Неке ин бафæраздзæй...
 Къумти кæнуй зелæн.
 Бацудæй е æ карзи...
 «Уод арвмæ истахтæй...»
 Æ мади ка нæ уарзуй?!
 Гъæрæй нидздзиназгæй,
 Зæйгуртæй суг уадæй.
 Æ цопæлтти уæзæй
 Æртастæй сәнæфсерæ...
 Мæ гурæ æркъæдзæ 'й,
 Мæ сæр фæрсмæ уæзуй,
 Ниццан, оххай, «лæхъерæ...»
 Фæразон – тухст бонтæн,
 Адтæй царди цирагъ...

Мах ба – нецигъонтæ,
 Мах ба, æцæгæлонтау,
 Æ ресгæ фæсонтæй
 Некæд райстан æ «уаргъ».
 Æрсастæй сæнæфсерæ
 Нæрст гагати уæзæй...
 Нæ иуæнгтæ – сонгтелæ,
 Оххай, дæ-дæй, ци берæ
 Хæтти мадæ гъæудзæй!..
 Рист зæрдæ фæххудтæй
 Æ зæнæгбæл, гъай-гъай,
 «Кæми айтæ, мæ фурттæ?..»
 Йах-ахæй никкудтæй
 Æма рандæ ‘й тæргай...
 Рахгæдта æ цæститæ,
 Нæ зæгъгæй: «Хуæрзæбон...»
 Ци ма æнцæ фæрститæ?
 – Нæ хъисмæг – сау фæркитæ,
 Æркодта кæуæн бон.
 – Уо, не ‘схæссæг, нæ мадæ,
 Зæнхон хор, нæ зæрдтаг,
 Зæронд нин ду нæ бадæ...
 Дзенетмæ кустфæлладæй
 Радардтай дæ фæндаг.
 Ци ма ес нур фæсмонтæй?
 Æлгъист, мæрдæртæст – мах,
 Нæ фæцан, охх, хуæрзгъонтæй...
 Хурунтæ ма æммотæ,
 Цъасæ къапекк – нæ аргъ.

* * *

Мæ фæндитæ, гъудитæ – хуæддзотæ,
 Æз уæ фæрци маргъау истæхун...
 Æртæхетæ мæ цормæ, æрцотæ,
 Ма кометæ фæстæмæ здæхун...
 Мисти цъасау æй арф мæ уогойна,
 Ку бакæнинæ уой цъобпидзаг! –

Мæ рист уоди æртау, мæ фæллойнæй
Ма фæууонцæ лимæнтæ гъæстаг.
Мæхецæй некæд уодзæн арази,
Финсæг кæд дæн, æ ном кæд хæссун,
Берæ дзурдтæ зелуй сæри магъзи, –
Сæ уæлцъонгмæ зин æй рæдæхсун?!

УОДИ АРТ

Æй цард зин аразæн,
Ци ес тухивазæй?!
Рохс нисан – бæрзонд.
Косун ка бауарзуй, –
Зинтæн ниффæразуй,
Йе æй рохс амонд.
Уотæ, зæрдæресгæй,
Ме лхуйнæй нилвесун
Мæ дзурдтæ, мæ уод...
Уоди арт – поэзи,
Зæрдити бахезуй,
Мæ цард ин – нивонд!

ДОНХСИНЦЪÆ

И донгæрон ездон донæхсинцъæ
Æфсæрмхузæй бунмæ æртастæй.
Цæмæдесæй хор ба и уæлриндзæй,
Æ бæрзонд галауани уæлиндзæй
Арви цъæхæй уомæ æркастæй.
Фæууидта йæй бунмæ нидæн тастæй,
Куд лигъдæй æ рæбун цæугæдон..
Кæд йе дæр фæрриудтæй æ фур уарзтæй,
Зæрдæ ба æ коммæ нæ бакастæй,
‘Ма иссæй æлгъистаг – Купидон.

ÆРГОМ-ÆРГОМÆЙ

*Родной язык ! Сколько об этом сказано !
А чудо родной речи необъяснимо. Только
родное слово, познанное и постигнутое в дет-
стве, может напоить душу поэзией, рождён-
ной опытом народа, пробудить в человеке
первые истоки национальной гордости, дос-
тавить эстетическое наслаждение многомер-
ностью и многозначностью языка предков.*

Чингиз Айтматов

Намаæ гъæуй есге æхцин,
Нæхе кæрдзин хуæздæр æй.
Ка байивта цардæндæргъци
Æ магурæг уоди фæрци
Æ мади ‘взаг æндæрæй.

Уомæн наййе нæдæр ахил,
Нæй æхуæдаг адаймаг,
Цъифи зolkъау æй æ рахилд,
Æнæ уохæй, гъæрæй-йахæй
Уодагасæй кæуйнаг!

КÆДДÆРИ ТÆХОДУЙÆН

Кайуй, цъируй царди ‘владзæ
Мудибиндзæ æ зудæй..
Мæ уодай мин мабал гъазæ:
Æфхуæруй мæ æстгæлд лазæ
Хъурдохæнти дау фудæй.
Мæ нифсæйдзаг æвзонг зæрдæ
Æрæнхъирттæ ‘й, охх, дæ-дæй!
Нæбал кæнуй Уарзтнивæндæ
Идзулд бонти дзæбæл фæндæ,
Фæххецæн æй, ехх, мæнай..
Зонун, дæумæ ке нецæмæ
Мæ тæхсгæ маст нимад æй..
Гæр, фæббæлдтæ мæ фендæмæ?!
Алке дæр, дан, æхердæмæ
Тæхагæ фат уинагæ ‘й.

Дæу æнгъалдтон кæдзос æрвон
 Уарзти содзæг адæймаг...
 Нур байрæги 'й, ци ма зæгъон:
 Фæууæд зæрдæ дæ раст тæрхон,
 Æз дин исдæн фæскоймаг.

* * *

(Генрих Гейней мотив)

Деденæги мудтæф къоси
 Бауадзинæ, ба, ма уод,
 Æд зæлланг, цæмæй æноси
 Идард, уæдта ма фалдзоси
 Игъуса ма Уарзт – Амонд...

Тæхæ, цæлхъзард, пæрпæргæнгæ,
 Уæлæрвтæмæ – фур бæрзонд!
 Базургин уæдта бæгъзæнгæ
 Æвзонгадæ, æрæздæхæ,
 Фæххастай мин, фæ, ма уод!

«АЛЛИ АЛЦИ»

Диалог

- Кæми адтæ?
- Идард балций!
- Ци ниффинстай?
- «Алли алци...»
- Хецай неци?
- Мадта ма ци?
- Æндæр кедæр –
- Арф «хъалаци...»
- Нæдæр бæзгæ –
- Ратæлмаци...
- Нæ лæдæрун,
- Уæд йе ба ци?..
- Йе ба, ма хор,
- Имитаци:
- Кæмæйдæрти –
- «Алли алци...»

АГЪНАТЫ Гæстæн

ÆЦÆГ ИРОН КÆНÆ ХЪУСЫ НУАЗÆН

Памфлет

(Цыбыртæгондæй)

Куыд тагъд тæхы рæстæг, куыд! Цы у дугъ-он бæх йæ цуры? Мæ авд æмæ цыппарыссæдз азы мыл куыд агæпп кодтой, уый нæ базыдтон. Цы у аз? Цæсты фæныкъуылд. Бирæ федтон. Бирæ бавзæрстон. Бирæ базыдтон.

Æз дæн нæ мыггаджы хистæр. Æз дæн Ирыстоны хистæртæй иу. Уæвгæ, цард азтæй баргæ нæу. Цы сарæзта – уымæй. Цы æгъдау, цы фарн дæм ис? Хистæры уæззау уаргъ хæссын фæразыс?..

Æз газетмæ иу хахх никæд ныффыстон, радиойæ никæд радзырдтон, телевизорæй никæд ракастæн. Фæлæ дарддæр афтæ цæрын мæ бон нал у! Мæхи нал уромын. Мæстæй мæ зæрдæ фæйнæрдæм фæркгай хауы. Æмæ цæмæн? Уымæн, æмæ æз дæн ирон, мæхимæ гæсгæ, æцæг ирон.

Æцæг ирон мæ тугæй, мæ удыхъæдæй, мæ зондæй, ме ‘гъдауæй.

Æхсæвæй-бонæй цæмæн афтæ судзын мæстæй? Цæмæн? Нæ ирон кад, нæ ирон æгъдау мæ цæстыты цур сæфынц, æмæ – уымæн. Бæргæ, раздæр куы амардаин æмæ, не ‘гъдæуттæ куыд тары кæнынц, уымæн æвдисæн куы нæ уаин, фæлæ мæлæт кургæйæ нæу. Риссын, хъæрзын, дудын, удхар кæнын. Уымæн æмæ æз дæн æцæг ирон лæджы фырт, æцæг ирон мыггаджы минæвар. Иу хатт дæр ма йæ зæгъын: мæнæн

мæ дадзинты цæвы æнæгуырысхойаг ирон лæджы туг. Æмæ мын уый, æнцæд-æнæмæт уон, уый бар нæ дæтты.

Мæ мыггаг... Мæ мыггаг дæр у æцæг ирон. Иронатæй. Ахæм мыггаг мын нæ уыд, зæгъгæ, уæд æй мæхæдæг æрхъуыды кодтаин. Мæ ном? Ирон. О, мæ ном – Ирон. Ном дæр бирæ цæуылдæртыл дзуры, уый Хуыцауæй лæвæрд у. Фидарæй зæгъын мæ бон у: «Нæ мыггаджы ном дæр, æмæ мæхи ном дæр ныр уал æмæ уал азы дæргъы хæссын каджынæй, къæм абадын сыл никæд бауагътон æмæ нæ бауадздзынæн!»

Иннæ ахæм та – мæ фыды ном – мæрдты дзæнæты бадæд, кæм ис, уырдыгæй рухс талатæ суадзæд – галыл уæззау æфсондз куыд æрәнцайы, афтæ мыл æрәнцæд. Мæ фыд мæрдтæм йæ фарн йемæ нæ ахаста, йæ иунæг фыртæн – мæнæн æй – ныууагъта. Æрмæст йæ ном дæр бирæйы аргъ уыд. И-и-р-р-о-н-б-е-е-г. Æмæ, ахæм фыд кæмæн уыд, ахæм уидæгтæ кæмæн ис, уый хъуамæ куыд нæ уа æцæг ирон? Уый мæ æргæвды æнæ кардæй, æмæ не 'гъдæутты кæй ныссуйтæ кодтам, кæй ницыуал сын зонæм. Æмæ æнæ æгъдæуттæ адæм дæр адæм сты? Цыдæр царæгойтæ...

О! Цы рæсугъд æгъдæуттæ нæм уыд, цы! Æмæ нын Обамаæ загъта, уе 'гъдæуттæ фесафут, зæгъгæ?! Путин нæм сæрмагонд гæххæтт сæрвыста, уе 'гъдæуттыл уæ къух ауигъут, зæгъгæ? Нæхæдæг! Нæхæдæг стæм алкæм дæр аххосджын.

Арæх цæуыл фæхъуыды кæнын... Мæн дæр иу бон уырдаæм хъæудзæн æмæ нæ кæддæры æгъдаудæжын хистæрты цур цы цæсгомæй æрлæудзынæн? Не 'гъдæуттæ куыд сызмæстам, æддæг-мидæг нын куыд ауадысты, уымæй мæ куы фæрсой, уæд сын цы зæгъдзынæн?

Нæ фыдæлтæ нын цы 'нæкæрон табуйаг хæзнатæ ныууагътой! Æз галуантæ-йедтæй нæ зæгъын, уæвгæ уыдон дæр куыд нæ хъæуынц, фæлæ æз зæгъын нæ монон хæзнатæй. Æмæ, дам, нæ удварны хæзнатæй, ома, не 'гъдæуттæй, иу у хъусы нуазæн, хъусы нуазæны æгъдау. Уый нын нæ рагфыдæлтæй баззад. Уыцы æгъдауæн ис арф уидæгтæ, дардыл апырх сты. Хъусы нуазæны æгъдауы ис æнæкæрон арф хъуыды æвæрд. Иртас æмæ йæ иртас.

Уыцы рæсугъд, арф хъуыдыджын æгъдау мах хъæуы алы бон дæр, хатгай та нæ бон цалдæр хатты дæр бахъæуы. Кусарт арæхæй. Æмæ хъусы æгъдау кæнын хъæуы? Æнæмæн! Æз мæ загъинаг фæзæгъын хæрз цыбырæй. Хъусы нуазæн кæд аварынц?

Бадт кæронмæ куы фæцæйхæццæ кæны, уæд. Æмæ уый мæнмæ раст нæ кæсы. Уæд кæстæртæй бирæтæ сыстынц, хистæртæм хъусæг нал вæййы, хатгай дæргъæй-дæргъмæ фынгыл дымгæ дыууæрдæм фæкъуыззитт кæны.

Æз мæхæдæг хистæрæн куы фæбадын, уæд карз æмæ æгъатыр дæн, уæдæ ма æгъдау исчи фехалæд! Уæд бадты кæронмæ стгæ нæ, фæлæ йæ бынатæй змæлгæ дæр ничи фæкæндзæн. Исчи ма чысыл фæзилын дæр бафæлварæд! Цалынмæ Фæндагсар Уастырджийы куывд рауадзын, уæдмæ æнцæд фæбадынц, цыма сæ бадæнтæм зæгæлтæй хуыд сты, уыйау. Хъусы нуазæн куы фæдæттын, уæд ракувын хъæрæй: уадз кæстæртæ, æмæ æрмæст уыдон нæ – иууылдæр зонæнт: хистæртæ куырыхон кæй сты, фыдæлты æгъдау рæсугъдæй кæй хæссынц, быхсын æмæ 'нхъæлмæ кæсын кæй фæразынц. Куы фæкувын, уæд, фыццаджыдæр, ссарын Стыр Хуыцауы ном, Табу Йын æрбауа, Уый нæ сфæлдыста, Уый нæ радта, нæ алы хъуыддаг дæр, нæ алы акъахдзæф дæр Уымæй аразгæ у æмæ нæ Йæ хорзæх уæд! Скувын кæстæртæн, амондджын куыд уой, сæ хистæрты фарн рæсугъдæй куыд хæссой, сæ хистæртæм хъусын куыд зоной, куыд никад фæрæдийой, куы фæрæдийой, уæд та хистæрты ныхасæй, сæ алыварс цы цæуы, уыдонмæ къæрцхъус куыд уой; царды æмæ сын зонды хос цы у, сæ хъустæ æдзухдæр уыдон куыд ахсой, уыдон сæ зæрдæты арф бынат куыд ссарой, царды цы нæ хъæуы, уыдон сæ хъусты иувæрсты куыд уадзой.

Фæстагмæ фæзæгъын:

– Ныр уе 'гъдау кæнут, лæппутæ! – Уый та уый амоны, æмæ æз кæстæртæм карз нозтæй никад æрхатыдтæн æмæ никад æрхатдзынæн. Дæ цоты цоты карæн сывæллонæн хъуамæ арахъхъ куыд нуазын кæнай? Куыд раст у уый? Зæгъæм, фынгыл æгъдау нæй, нæ мæм хъусынц – систдзынæн æмæ ацæудзынæн.

Цины фынгыл рахиз хъус цæмæн лыг кæнæм? Кæстæртæм æй цæмæн авæрæм? Рахиз алцæмæй дæр рахиз у, ома цардаразæг, цардæттæг, раст зондыл хæст. Нæ царды фылдæр хъуыдæгтæ рахиз къухæй, рахиз цонгæй нæ кæнæм? Кæнæм. Æрлæууыдыстæм æмæ та фæцæуæм, уæд фыццаг кæцы къах айсæм? Фыццаг айсæм рахиз къах. Лæмбынæг нæ байхъусын хъæуы, уæд нæ арм кæцы хъусы фæстæ авæрæм? Рахиз. Рахиз алцæмæй дæр Хуыцаумæ хæстæгдæр у. Рахиз хъусы нуазæн куы авæрæм,

уæд нæ куывд не Сфæлдисæгмæ хуыздæр фехъуысдзæн, барст-дæрæн æй айдзæн!

Иннæ. Кусæрттаджы хъус алыг кæнынмæ кæуылты бацæуын хъæуы. Рæвдз æй алыг хъæуы æви сабыргай? Хъуамæ раздæр карды фындз, карды ком кæм андзæва? Уæле сыкъайырдыгæй, æви бынæй йæ хурхырдыгæй? Хъус æваст фæлыг кæн, уый аив нæу. Кæдæм тагъд кæныс, фæсте дæ исчи суры? Мæ фыд И-и-р-р-о-н-б-е-ег, цы бæстæйы ис, уырдыгæй рухс талатæ суадза, уый-иу афтæ дзырдта, тагъд кæнын хъæуы æрмæстдæр æхсынкъ ахсынмæ. Æмæ раст уыд, махæн нæ чысыл, хуымæтæг æгъдау дæр скъола у. Æмæ уыдон куы нæ зонæм, уæд куыд уыдзыстæм? Мæнæ ныр куыд стæм, афтæ. Æнæгъдау, æнæджелбетт, æнæсæрфат æмæ сæфты фæндагыл лæуд. Хъусы нуазæны æгъдау ма зон, уый куыд у? Чидæртæ мын фæзæгъынц, æмæ, дам, Японы, Германы кæнæ Амырычы дæр хъусы нуазæны æгъдауттæ кæнынц? Æмæ нæ цæрынц?

Ахæм дзурджытæн æз æдзухдæр раттын цæхгæр дзуапп:

- Æмæ уыдоны цард дæр цард у? Цæргæ мыстытæ æмæ мæлдзыджытæ дæр кæнынц. Æз япоинаг кæнæ немыцаджы цардæй сахат дæр нæ фæцæрин! Уымæн æмæ æз дæн ирон, æцæг ирон. Иронаты Ирон И-и-р-р-он-н-бе-е-джы фырт! Æмæ... Мæ хъуыдыйы хал... О. Иуæй-иутæ дын хъус цадаггай лыг кæндзысты, схæц-ныххæцгæнгæ, цыма йыл аргъаугæ фæкæны, цыма, кусæрттагæн йæ хъус куы фæрисса, уымæй фæтæрсы, уыйау ыл ризæг бахацы.

Гормонфæуинаг, алцæмæндæр æгъдау и. Кæд хъус алыг кæнын нæ зоныс, уæд æм цы аргуыбыр дæ? Уæд багуы лагау кард цы райстай? Æмæ ма уый гъа, фæлæ... Æмæ, дам, мæстджын кæныс, Ирон. Мæстæй фæйнæрдæм тъæппытæ куыд нæ хауын, куыд нæ! Хъуамæ хъус бынтон рæбынты, карды ком сæры стæг куыд æрхафа, афтæ алыг кæнай? Нæ! Æгъдау афтæ нæ амоны. Хъус сæримæ кæм сиу, хъуамæ уым сæры 'рдыгæй баззайа сантиметр æмæ авд миллиметры æмæ æрдæг. Афтæ амоны нæ фыдæлты æгъдау. Хъус афтæ куы алыг кæнай, уæд хъус дæр æмæ сæр дæр уыдзысты аив æмæ рæсугъд. Исчи зæгъдзæн, цæмæй сæры 'рдыгæй сантиметр æмæ авд миллиметры æмæ æрдæг баззайа, уый барыны тыххæй хъуамæ рулеткæ демæ хæссай? Кæнæ гыццыл линейкæ? Ма хæсс, фæлæ кæд лæг дæ, ирон лæг, æцæг ирон лæг, æгъдауыл хæст, уæд хъуамæ дæ цæст

уый бәрц ахса, уый бәрц зонай, дә карды фындз кәм әрәнцәйдзән.

Хуыцауардыстән мән, Иронаты Ирон И-и-р-р-он-н-бе-е-джы фырты әхсәвы дыууә-әртә сахатыл дәр фехъал кән, әмә, хъус куыд әмбәлы, афтә алыг кәндзынән. Мә цәстытә мын бабәтт, уәддәр уыдзән, әгъдау куыд аmony, афтә лыг. Ноджы цыфәнды хъус дәр уәд: уәрычы, сәгъы, тохъхъылы, рауәды, галы, хъуджы, теуайы... Алыг әй кәндзынән рәсугъд, аив, сәрырдыгәй сантиметр әмә 'рмәстдәр авд миллиметры әмә 'рдәг куыд баззайа, афтә!

Не 'гъдәуттә куыд рәсугъд әмә куыд аив сты, куыд! Фәлә сә 'мбәлгә хуызы әххәст кәнәм? Хъус – әртә дихы, әмә йә хъуамә куыд сисай, куыд әй адәттәй? О! О! Уый зонын хъәуы. Хъусән хъуамә йә лыг кәцырдыгәй уа? Хъус хъуамә сисай дә уәхсчы әмвәз, дәлдәр дәр нә, уәлдәр дәр нә. Йә лыг хистәрырдаем. Нуазән чи дәтты, ома хистәр, уымәй хъусы әхсән хъуамә цас быдыр уа? Бирә фәзиләнтә. Бирә әгъдәуттә. Әмә сә, хъыгагән, нә зонәм. Әз сә зонын. Хистәрәй хъусы нуазәны әхсән хъуамә уа уәхскәй рәмбы-ныкъәдзы онг быдыр. О! О! Уәдә дә къух, дә цонг дард кәдәмдәр цы ивазыс? Куыд у уый? Чидәртә дә афтә бамбар-дзысты, цыма, цы хъус дәттыс кәстәртәм, ууыл не 'ввәрсыс, кәстәртты ницәуыл нымайыс, уәле сәм бынмә кәсыс. Әмә уымән уәвән и? Мах нә кәстәртән аргъ куы нә кәнәм, уәд нә уыдон нымайдзысты? Әмә ма иу хъуыддаг: дә къух әгәр куы адаргъ кәнәй, уәд афтә цәуы, цыма нуазән әнәбары дәттыс. Әмә уый раст у?

Алы хъус дәр хорз у. Алы хъусән дәр йе 'гъдау, куыд әмбәлы, афтә куы кәнәй, уәд уый зардәйән сой у, уәд уый кәстәртән скъола у, уәд нә ирон адәм уыдзысты рәсугъд, әнусон, уәд нәм әнхәлмә кәсы рухс фидән.

Хъус цины фынгыл әртә дихы цәмән кәнәм, марды фынгыл та дыууә? Уый хуымәтәдджы әгъдау нәу, уым стыр хъуыды әвәрд и. Стыр Хуыцау, табу йын әрбауа, кувәм әм әртә кәрдынәй, әртәдзыхонәй, әртә фәрскәй...Нә ирон фынгләууы әртә къахыл. Хъус әртә дихы уымән кәнәм, әмә Хуыцауәй курәм, цәмәй кәстәртә хур, дон әмә зәххы амондәй, уыдоны хорзәхтәй хайджын уой. Зианы фынгыл хъус дих кәнәм дыууә хайыл. Чи амард, ууыл йә хур аныгуылд,

баззад зæхх æмæ доны æвджид, æмæ йын уыдонæй хай уæд.

Хъус раст, рæсугъд, аив алыгтæ кæн, уый дæр стыр хъуыдаг у. Иуæй-иу сæртæг сæры хицау лæгтæ йæ афтæ фæдихтæ кæнынц, æмæ хъусы æртæ хайы кæрæдзиуыл нал фæхæцынц, æрзæбултæ ваййынц, сæ иу стырдæр, иннæ къаддæр. Дæ фыдгул уымæ бакæсæд! Уый ма хъус у? Хистæр æй агуывзæйы сæрыл куыд æрæвæра, уый нæ фæзоны. Цалынмæ кæстæртæм ныххæццæ уа, уæдмæ гæбазгай бауыдзæн. Хъус алыг хъæуы афтæ, æртæ хайы æмхуызон, æмйас куыд уой, кæрæдзиуыл дзæбæх куыд хæцой, фæлæ кæрæдзийæ зын ратонæн куыд нæ уой.

Къорд азы размæ уыд уый. Цæвиттон, хъус куыд æмбæлы, афтæ æмхуызон æртæ хайыл нæ алыг кодтой æмæ йæ афтæмæй кæстæртæм алавардтой. Æмæ?.. Сæ иу дзы дзæбæх хай ратыдта, æртыккагмæ ма цыдæр мур æрхауд. Фысы хъусы æнæуи дæр цы и? Иу комдзаг дæр нæу. Æмæ лæппу цæхæртæ акалдта, хъусæй йæм цы мур æрхауд, уый иуварс фехста: чи хынджылæг кæны, уый йæхицæй хынджылæг кæнæд, уый йæхицæй хъазæд, зæгъгæ. Хъусы фылдæр хай цы лæппу ратыдта, уымæн йæ хæдонны æфцæгготы æвзæгтæ ацахста æмæ йæ ныууыгъта, куыдзæй-гуыр, ды, дам, кæмæй хынджылæг кæныс, зæгъгæ.

Хъусы фылдæр хай кæмæ бахауд, уый айтæ-уйтæ нал фæкодта, фæлæ хай йæ дзыхы баппæрста æмæ йæ æнæ æууылдæй йæ хъæлæсы ауагъта. Æз тынг фæтарстæн, ныррызтæн, зæгъын, йæ хъуыры куы фæбада. Ницы йын уыд, цыма сой ахуыпп кодта, афтæ æнцонæй улæфыд.

Иу хатт дæр ма йæ зæгъын, æз дæн æцæг ирон, æгъдауыл хæст ирон лæг. Уæд æз уыдтæн фæндзæм хистæр. Æндæр исчи йæхицæн æнцæд бадтаид æмæ фæрсчыты дзидза йæ цыргъ кардæй стыгътаид, нуры цæхдоны йæ атул, æмæ та йæ хъавгæ дæ дзыхы баппар, дзæбæх æй баууил æмæ йæ аныхъуыр. Фæлæ æз, æгъдауыл хæст ирон лæг: мæ кæстæртæ хъуамæ ахæм рæсугъд фынгыл сæ туг ныккалой? Æмæ фестæлфыдтæн, иу гæппæн дыууæ лæппуйы ахсæн февзæрдтæн, фæйнæрдæм сæ асхуыстон: ноггуыр дæ лæппуйы куывды бадæм æмæ æгъдау куыд ничи хала, афтæ! Ныссабыр сты.

Уæдæ дын æз кæстæрты æгъдау халын уадзын? Ницы хуызы! Гъе афтæ вазыгджын æмæ ахсджиаг у хъусы нуазæны æгъдау. Уæд, æз æгъдауыл фидарæй хæст, æцæг ирон лæг, бадтæн

хистæрæн. Чи загъта, хистæрæн бадын æнцон у? Нæу! Стыр уæз, стыр хæс ыл и. Цы хуины?.. Мæнæ оркестры разæй чи фæлæууы, йæ къухы сыппайы дæргъæн лæдзæг дыууæрдæм чи фæтилы, уый?.. О! Æрхъуыды йæ кодтон. Ди-и-р-ри-и-же-ер! Æнæ Гергиевы къухамындæй музыканттæй иу хъист, иу мыр нæ райхъуысдзæн. Цы зæгъынмæ хъавын? Ирон фынгæн та йæ дирижер хистæр у. Æмæ уый йæхæдæг æгъдæуттæн куы ницы 'мбара, уæд куыд? Æз æдзухдæр афтæ фæзæгъын: фынджы хистæрæн хъуамæ бада, æгъдæуттæ хорз нæ, фæлæ тынг хорз чи зоны, ахæм лæг. Æргом, æнæфсæрмæй мæ бон зæгъын у: мæнæ мæн, Иронаты Ирон И-и-р-р-он-н-бе-е-джы фырты хуызæн алцæмæй æххæст æцæг ирон лæг.

Цæвиттон, уый уыд зианы фынг, амард, йæ нæуæдз азæй чи ахызт, ахæм ус. Рæгъытæ кæронмæ фæцæйхæццæ кодтой. Хистæртæм йæ цæст чи дардта, нозт нын чи уагъта, уыцы фыдæбонгæнæг лæппу галы хъус ралыг кодта. Æз дзы мæ цæстытæ нæ истон, зæгъын æй куыд ралыг кæндзæн? Сæрырдыгæй дзы сантиметр æмæ авд миллиметры, æгъдау куыд амонь, афтæ йæ ралыг кодта! Дыууæ дихы, цæхх ыл айзæрста æмæ йæ кусарты сæрыл æрæвæрдта. Æрцæуæг адæмæй халассæр бæрзонд лæг фестæлфыд, фæтæлланг кодта:

– Лæппу, хъус куыд сæвæрдтай?

– Лæппу хъус сæвæрдта, æгъдау куыд амонь, афтæ, – загътон æз.

– Раст æй нæ сæвæрдта, хъусы лыг хъуамæ адæмырдæм уа, – ивазгæ хъæлæсæй загъта æрцæуæг адæмы хистæр.

– Нæ зондджын фыдæлтæ дæр хъус æвæрдтой, йæ лыг хистæры 'рдæм куыд уа, афтæ!

Афтæ гъе! Æнæ хъусы æгъдау ирон адæм нæ уаиккам, нæ фидауиккам. Уæрдоны цалх æнæ иу дæндагæй æххæст цалх у? Уæдæ мах дæр афтæ. Ирон æгъдæуттæ мæнæн мæ туджы сты. Авдæны ма куы хуыссыдтæн, уæддæр сæ зыдтон.

Æз, уыцы хæйрæджы холлаг – тамако дæр никæд дымдтон æмæ зынг мæ дзыппы никæд дардтон, æндæр-иу æз дæр сдымин, чи зоны.

Фæлæ уæддæр хъусы æгъдау!..Хатгай цытæ фенын, цы! Фæлтау куы бакуырм уаин, фæлтау мæ хъустæ куы ахауиккой. Базæронд у æмæ хъусы нуазæны æгъдау ма зон! Иу хистæр, суанг ма мæнæй дæр хистæр, дурсæттæгау ныллæууыд: хъус

зианы фынгыл кусэрттаджы сэрыл æвæрай, цины фынгыл æй кæстæртæм æрвитай, хъуамæ уа уæлгоммæ, йæ хуылф арвмæ куыд кæса, афтæ!

Хъус, дам, хуыцауæй адæмы 'хсæн минæвар у, æмæ уæлгоммæ æвæрд куы уа, уæд адæмы ныхас, сæ куывд Хуыцаумæ тагъддæр æмæ хуыздæр хъуысы.

Æ-æ, дæ бындарыл, зæгъын, гормонфæуинаг, æппын никæд ницы фæдтай. Удæгас чи у, æз адæмæй зæгъын, уыдон куы ницы хъусынц, кæрæдзийы куы не 'мбарынц, уæд æртæ сахаты гуыр-гуыргæнаг арты дынджыр цуайнаджы цы стурь сæр фæфыхт, уый хъус ма хъусынтæн у! Зæгъынмæ йын хъавыдтæн, ды дæр стур дæ, фос, фæлæ æз уæздан лæг дæн, ирон æгъдауджын лæг, йæ дзыхы ныхас чи зоны, раздæр æй цалдæр хатты чи баууилы, ахæм лæг æмæ та мæхиуыл ныххæцыдтæн. Хъусы нуазæны æгъдау, дам, хорз у, хорз сты не 'гъдæуттæ, фæлæ, дам, уыдон йеддæмæ мацы уын, уый донмæ хи æппарæгау у. Нæ алыварс дуне проблемæтæ, дуне фарстатæ, паддзахад æддæг-мидæг ауад, ныссуйтæ, ныхынцъытæ стæм, цæвæг марæджы нæ уыны æмæ уыдæттæ чи не 'взары, уый куырм у, уый къуытты у. Бæстæ, уымæ нæ республикæ дæр, сæфты къахыл нылæууыд. Гитлер нæ бæстæйæн уый бæрц зиан нæ ракодта, Горбачев æмæ нын Ельцин цы зиан ракодтой, мингай, дæсгай мин, милуангай адæймæгтæ цы цæхæркалгæ заводты æмæ фабрикты куыстой, уым дымгæ къуыззитт кæны, бирæтæн та дзы сæ кой, сæ хъæр дæр нал и. Хæрæг ихы сæр куыд аззайа, афтæ мингай æмæ мингай адæймæгтæ æгуыстæй аздадысты. Мамæлайы къæбæрæй цæрæм. Ацы æнамонд капитализм адæмы къубæлттыл бæндæн гæркъаимæ баппæрста æмæ нæ æлвасы, æлвасы, нæ хурхыл нын хæцы, сабыргай нæ хуыдуг кæны. Паддзахады исбон иугай адæймæгты къухмæ бахауд æмæ уыдон сызгъæрин галуанты цæрынц, адæмы фылдæр хай та уынгты хай баисты. Æмæ ды та, æцæг ирон, хъусы нуазæн, хъусы нуазæны æгъдæуттыл сдæ, цыма нын уый æппæты ахсджиагдæр, æппæты стырдæр проблемæ у! Ничи сæм кæсы афтæ дзурджытæм! Ахæмтæм куы хъусæм, уæд нæ сæфты фæндаг ноджы фæцыбырдæр уызæн.

Сæ сарты уасæджы сарымагъзæй фылдæр магъз нæй æмæ мын зондамонæг басгуыхынц кæстæртæн. Базæронд у, æмæ царды апп, æгъдæуттæ кæй сты, алцыдæр æгъдæуттæй аразгæ кæй у, уый дæ лопъосæр ма ахсæд. Хицауад, бæрнон кусджытæ

хъусын куы зониккой, хъусы нуазæны æгъдæуттæ сæ туджы, сæ зæрдæты куы уаиккой, уæд афтæтæ цæриккам? Уæд афтæтæ уаиккам? Нæ! Æмæ ма иу хатт дæр – нæ! Уæд сойы æвдыликкам, уæд нæ ис, нæ бон нæ хæдзæрттæй ракæл-ракæл кæнид.

Сæфынц, дам, нæ фæсивæд: уыцы хъылма – наркотикты ахæсты бахаудтой, уыцы хъылмайы цагъартæ систы. Уыцы наркотикты аххосæй цал æмæ цал æрыгон лæппу æмæ чызгæн аскъуыд сæ рæзгæ цард? Цал æмæ цал бинонтæ фенамонд сты уыцы хъылмайы аххосæй? Цал æмæ цал бинонтæ кæуынц абон? Нæ царды, не ‘хсæнады уæззау рис, нæ иумæйаг хъæдгом. Æмæ, дам, ды та, Ирон, акса-ма, хъусы нуазæн, хъусы нуазæн кæныс.

О! Разы дæн: нæ фæсивæды хуыздæртæ уыцы хъылмайы амæддаг фесты. Æвирхъау бæллæх. Дыууын фыццагæм æнусы тугæрхæм низ. Уый зонæм? Зонæм. Йæ ныхмæ карз тох хъæуы? Æнæмæнг. Фæлæ куыд? Дохтыр цалынмæ низ раиртаса, базона йæ, уæдмæ йæ бон хос рафыссын у? Нæу. Уæдæ уал мах дæр дыууын фыццагæм æнусы уæззау низæн фыццаджы-фыццагдæр раиртасæм йæ уидæгтæ, йæ бындур, кæцæй цæуы, куыд? Ирон æгъдау! О! О! Æмæ, фыццаджыдæр, хъусы æгъдау, хъусы нуазæны æгъдау. Кæстæртæ уыцы æгъдæуттæ куы зониккой, куыд æмбæлы, афтæ сæ куы æххæст кæниккой, уæд ахæм кæуинаг уавæры уаиккой? Кæцы хистæры фæнды йæ кæстæрты æвзæрдзинад? Иуы дæр нæ! Æмæ уый та уæд уызæн, æмæ кæстæртæ хистæртæм лæмбынæгæй хъусæг куы уой. Уый та уæд уызæн, æмæ хъусы нуазæны æгъдæуттæ сæрысуангæй лыстæг куы зоной, сæрай къæдзилмæ сæ куы æххæст кæной!

Уалынды та кæйдæр ныхæстæ мæ хъустыл уайынц:

– Адæмы Хуыцау давын æмæ сайыныл скодта, цæстфæлдахджытæй дуне бæз-бæз кæны, дæ цæстыты бынæй дын дæ фындз кæд фелвасдзысты, уымæ æнхъæлмæ кæс. Чи куыд уæлдæр бынат ахсы, чи куыд стыр дæр къæлæтджыны бады, афтæ йæ цæнгтæ даргъдæр сты, æмæ лæбуры, скъæфы, ссивы, йæхимæ æмпъухы. Æмæ сын макæ зæгъæг нæй. Æмæ сын чи хъуамæ зæгъа? Давджытæ дæр – сæхæдæг, тæрхонгæнджытæ дæр – сæхæдæг. Хицауадыл, адæмыл æууæнк нал и. Гыццыл ма куы уыдтæн, уæд-иу мæ фыдæй арæх хъуыстон: паддзахад бæхы мард у, æмæ кæмæн куыд йæ бон у, кæмæн куыд йæ фадат у, афтæ йæ фæйнардæм скъæфы. Уæд ма æвзонг уыдтæн æмæ, мæ фыды ныхæсты цы арф хъуыды æвæрд и, уый нæма зыдтон, фæлæ

фæстæдæр, советон цардарæст куы фехæлд, ацы æхсæнад цы у, уый куы бамбæрстон, уæд алцыдæр базыдтон. Æмæ уыцы давджыты, уыцы цæстфæлдахджыты нæ уынаем. Уыдæттæ нын проблемæтæ не сты, фæлæ хъус...

Фæрсæг сонт у, фæлæ афтæтæ дзурджыты дæр фæрсын:

– Уыцы давджытæ, уыцы цæстфæлдахджытæ, адæмы, падзахады исбон йæхи чи бакодта, уыдон кæм райгуырдысты? Арвæй нæм æрхаудтой? Кæй хъомылгонд сты? Уыдон ирон æгъдæуттæ зонынц, æххæст сæ кæнынц? Уæд ахæмтæ уаиккой? Уыцы цæстфæлдахджытæ чи сты?

Æрыгæттæ, йæ туг йæ дадзинты пæлхъ-пæлхъ кæмæн кæны, ахæмтæ! Æмæ уыдон нæхи хъомылгонд не сты? Ирон æгъдæуттыл фидарæй хæст чи у, уый æвзæр, чъизи ми бакæндзæн? Уый искæй фæллойма, искæй исбонмæ фæныхилдзæн? Никæд! Ницы хуызы!

Æз, Иронаты Ирон И-и-р-р-он-н-бе-е-джы фырт, æцæг ирон лæг, иу секунд дæр æнæ ирон æгъдæуттæ йæ бон царын кæмæн нæу, уый. Æз, нæ хæдзары карк кæнæ уасæг куы аргæвдæм, уæд ын арæхстгай йæ рахиз хъус ралыг кæнын, ралыг æй кæнын рæсугъд, аив, æртæ носы йæ фæкæнын æмæ йæ нæ бинонты кæстæр, мæ лæппуйы лæппу, мæ зæрдæйы рухс Албегмæ авæрын. Адджын донимæ. Карз нозтæй Хуыцау бахизæд. Дæ фыдгул дæр йæ кæстæрты расыг нæ, фæл нозтдзæфæй дæр макæд фенæд.

Цины æгъдæуттæ дæр, зианы фынгыл хъусы æгъдау дæр фидар баст сты нæ адæмы цардимæ. Æмæ уый зонæм? Нæ зонæм. Махæн не 'гъдæуттæ рæхысы цæгтау кæрæдзиуыл хæцынц, кæрæдзийæ сын фæиртасæн нæй. Уыдон сты цард рæсугъд кæнынны æвæджиауы хотыхтæ.

Уæдæ ма æз, æцæг ирон, уый дæр зæгъдзынæн: марды хæдзарæй кæртмæ куы рахæссынц, уæд чырын куыд æрæвæрын хъæуы? Зонæм æй? Кæнæм æй? Æрæвæрын æй хъæуы афтæ, мардæн йæ цæсгом хурыскæсæнырдæм куыд уа: уадз, фæстаг хатт ма йæ хуры хай фенæд. Æмæ арæх сæххæст кæнæм уыцы рæсугъд æгъдау? Хъыгагæн – нæ. Афтæмæй та сæрбæрзонд ирæттæ стæм, ирæттæ! Мах немьцæгтæ кæнæ французæгтæ не стæм. Уæдæ уырыссæгтæ дæр не стæм. Æмæ ууыл хъуыды хъæуы. Нæ царды алы чысыл фæзилæнæн дæр йæхи æгъдау и.Быдырдзу цигантæ куы не стæм. Нæхимæ дзæбæх куы 'ркæсæм,

уæд мах нæхицæй дæр æмæ нæ мæрдтæй дæр хынджылæг кæнæм. Хæдзарæн проект сарæзтой, уæд æй лæмбынæг раиртас. Мард хурыскæсæнмæ куыд кæса, чырынæн афтæ æрæварæн нæй, уæд хъуамæ ахæм хæдзар арæзт ма цæуа. Ахæм хæдзæрттæ чи аразы, уыдон сты, мах, ирон адæмы знæгтæ æмæ сæ ныхмæ хъæуы карз, æнæхатыр тох! Сыбырма хæссинаг сты раст. Мах æгъдæуттæ куы зониккам, уæд афтæ уаиккам? Нæ экономикæ, дам, рауатмæ æрцыд. Бирæ адæмæн куыст нæй. Фабрикатæ æмæ заводты дымгæ къуыззитт кæны. Колхозтæ æмæ совхозтæн сæ кой, сæ хъæр дæр нал и. Быдыртæ гумайы бын фесты. Фæсивæд сæрсæфæны былæй кæлынц. Арахъхъ доны бæсты нуазæм. Ахуырад æмæ медицина къæхты бынмæ æрхаудтой.

Урс гæххæтт æмæ фыссæн сис уый тыххæй райстон, цæмай нæ ирон адæммæ фехъуыса мæ зæрдæйы фæдис. Мах, не 'гъдæуттæ, мæнæ мæн, Иронаты Ирон И-и-р-р-он-н-бе-е-джы фырты хуызæн куы зонæм, уый сæ куыд æххæст кæны, афтæ сæ куы æххæст кæнæм, уый сыл куыд тыхсы, афтæ куы тыхсæм, уæд мах уыдзыстæм амонджын, зæххæй никæд сыскъуындзыстæм. Æмæ мæн фæнды, цæмай нæ ирон адæм æнусты цæрой, рæсугъд æмæ зæрдæрухс уой. Гъе, мæ тох дæр ууыл у, ууыл!

07.10–14.11.2015 аз.

РОХ АМОНД

МÆ АЗТÆ

Тæхуды, мæ бонтæ, мæ азтæ
 Дæ хурæнгæс бакастæй бар!
 Тæхуды, сыгъдæг уды уарзтæй
 Зæрдæрухсæй зар æмæ зар!

Куы бахудыс – ног митау тайын,
 Мæ сæрыл ысхæцын уæлдæр.
 Мæ бонтæ, мæ азтæ нымайын, –
 Æстдæсæй мын не сты фылдæр.

Æз уарзын дæ къахайст, дæ фæкаст,
 Дæ сабыр, рæвдаугæ хъæлæс.
 Æнæ дæу мын даргъ у æрдæг аз, –
 Æрдæг азыл бафтауын дæс.

Куы бахудай искуы æндæрмæ,
 Дæ фарсмæ куы ‘рлæууа æндæр,
 Уæд сау мигъ æрбаддзæн мæ сæрмæ,
 Мæ азтæ – сæдæйæ фылдæр.

Рæдийын, мыййаг, æви раст дæн, –
 Мæ азтæн сæ нымæц – æстдæс.
 Нæ нымайын азтæ нæ уарзты,
 Дæуимæ сæ рох кæнын æз!

2014.24.10

НÆЛГОЙМАГ ÆМÆ СЫЛГОЙМАГ

Хуымæтæг дзырдтæй амонын куы зонин,
 Зæгъын уæд уайд, чи зоны, мæ бон:
 Сылгоймагæн йæ рæдыдæн æфсон ис,
 Нæлгоймаг та нæ агуры æфсон.

Æргом ныхас нæ райдайдзынæн дардæй,
 Ныхæстæн мæм сæ хуыздæртæй – тыхтон.
 Сылгоймагæн йæ алы фезмæлд – арвæй,
 Нæлгоймаг та сæрæй-къæхтæм – Сырдон.

Æз хъæдæй суг дыууæ боны фæласин,
 Цæмæй дæуæн ысхъарм кæнон дæ уат, –
 Сылгоймагæн йæ алы дзырд – алмасы,
 Нæлгоймагæн йæ алы ныхас – фат.

Дæ кадæн æз уæларв ыстъалы ссудзин,
 Цæмæй Хуыцау дæр бафиппайа мах.
 Сылгоймагæй мæнгæн нæ зæгъынц «судзин»,
 Нæлгоймаг та йæ рæвдз къухты – «æндах».

Дæумæ бæллон æз, ма бæллон – мæ бар у,
 Мæхицæн рагæй рахастон тæрхон:
 Сылгоймагæн сæууон æртæх дæр суар у,
 Нæлгоймагæн та суар – хуымæтæг дон.

Уыдысты, йе нæ уыдысты парахат
 Нæ гæнæнтæ, уæддæр æргом – нæ зард.
 Сылгоймагæй цыфæнды дæр куы зæгъат, –
 Нæлгоймагæн фæзминаг у йæ цард.

2015.02.15

СЫЗГЪÆРИН БОНТÆ

Рæсугъд фидæнмæ мах цыдыстæм иумæ,
 Нæ нын кодта æнæхъæн дуне фаг.
 Сызгъæрин бонтæ арвыстон дæуимæ, –
 Фæстæмæ мæм куы нал арынц фæндаг.

Кæмæ бæллон, кæй агурон – нæ зонын,
 Кæй разы дæн зылынджын кæнæ раст?
 Кæд рох амонд æз диссаджы фын хонын?
 Кæимæ канын фидæныл ныхас?

Æрттыфта хур нæ дыууæйæн æрмæстдæр,
 Рæвдыдта нæ йæ фæлмæн рухсæй мæй.
 Нæ зыдтон æз – æндæрæн ды фæдзæхст дæ,
 Дæ зæрдæйы бынат мæ уарзтæн нæй.

Кæй бар ысты къæвдатæ æмæ хуртæ?
 Цæмæн риссы мæ зæрдæйы хъæдгом?
 Кæуыл атыхсой уарзгæйæ мæ къухтæ?
 Кæмæн кæнон мæ сусæгтæ æргом?

Рæсугъд фидæнмæ мах цыдыстæм иумæ,
 Нæ нын кодта æнæхъæн дуне фаг.
 Бæргæ ма дæу куы ‘рбалхъивин мæ риумæ, –
 Ыссарид та мæм цардамонд фæндаг.

2014.19.12

* * *

Мæ мадимæ нæ уæрæх кæрты бадæм,
 Мæ цинæй йыл æхсæвы ракаст хур.
 Фæлмæн ныхæстæ агурын мæ мадæн, –
 Тæхуды йын сæ мин азы фæдзур!

Сæ къалиутæ æркъул кодтой бæлæстæ,
 Æруагъта ныл йæ зæлдаг тынтæ мæй.
 Дæу аккаг æз кæм ыссарон ныхæстæ,
 Цæмæй уæлдай хатт раппæлай мæнæй?

Мæ мадимæ нæ уæрæх кæрты бадæм,
 Æвдадзы хос дыууæ удæн – ныхас.
 Æз саби рагæй нал дæн, фæлæ дардмæ
 Дæ фæдзæхстæй дæн а зæххыл æдас.

Дæ цæстытæ мæм худынц, æмæ абон
 Кæддæрау дын мæ уындæй бафсис нæй.
 Ехх, ноггæнæг дæуæн куы ссарин суадон,
 Цæмæй фæцæрай мин азы фæрнæй!..

Мæ мадимæ нæ уæрæх кæрты бадæм, –
 Тæхуды æмæ боныцъæхтæм бад!
 Кæд не ссардтон рæсугъд ныхæстæ мадæн,
 Уæддæр мæнмæ нæ фæтæргай мæ мад.

* * *

Нæ фæтых мыл рæстæг дæуимæ,
 Фæззæг мæм нæ уанды дæуæй.
 Фæндагыл куы фæцæуæм иумæ –
 Нæ размæ уæд иу цæлхдур нæй.

Нæ зæггыс: «Æнæ мæн цы уыдтæ?»
 Нæ зæггыс: «Æнæ мæн цы дæ?»
 Ды зонис – æнæ дæу нæ уыдтæн,
 Дæуимæ уыдтæн æмæ дæн!

Æнæ дæу – æбæрæг, æнæном,
 Кæлæнтæ мын счындæуыд, хин.
 Æз худгæ нæ уыдтон дæ цæсгом,
 Нæ уыдтон дæ цæстыты цин.

Дæн асæй æнæ дæу ныллæгдæр,
 Мæ бакаст æнæ дæу – æнкъард.
 Æнæ дæу мæнг фесты æцæг дæр,
 Æнæ дæу нæй а зæххыл цард.

Ныккæсы зæрин хур мæ риумæ,
 Фæнды йæ, дæ аккаг куыд уон.
 Куыд хорз у мæ амонд дæуимæ, –
 Æнæ дæу мыл не скæнид бон!

2016.26.01

НÆ ФЫДÆЛТЫ ЦАРДÆЙ

ЛÆГÆЙ-ЛÆГМÆ ТОХ

(Æцæг хабар)

Октябры Революцийы агъоммæ ныры Къахеты быдыртæн сæ фылдæр хай æхгæд уыд тар хъæдæй. Ардæм цыдысты цардагур алы къуымтæй мæгуыр зæхцух адæм. Уыдон цагътой хъæд æмæ сæхицæн арæзтой хуымзæххытæ. Гъе, фæлæ дзы царды уавертæ нæ цыдысты нывыл, къахдзæф ацæуæн дзы нæ уыдис æдасæй, хъæдтæ æмæ адгуыты бирæ уыд цæрддзугæнæг абырджытæ. Уыдон нæ ауæрстой марыныл, стигъыныл. Гъе, уый тыххæй адæм сæ быдырон куыстытæм дæр æнæхотыхтæ нæ цыдысты.

Иуахæмы та Лалыты Арчил, – хъæбатыр зæхкусæг, æмбис карæй хызт, бæзæрхыг, уæйгуытæ конд, дойнаг дур дæр бадон кодтаид йе ‘ртты, – ацыд сæумæцъæхæй йæ рæсугъд чындз Санетимæ. Арешы хъæдрабын сын æрдузы цы мæнæуы хуым уыд, уый кæрдынмæ. Зад мæнæуы хуым, денджызы уылæнтау, фæйлыдта. Арчил хуымы иу кæрон æрлæууыд æмæ сæвджын уис райдыдта хæссын, йæ фæтæнком цæвæджы æхситтæй зæрдæ рухс кодта. Санет йæ фæдыл цыди ссивгæ.

Хур арвы астæумæ сфардæг. Дзæвгар ныккарста Арчил йæ хуымæй.

– Иу чысыл баулæфæм ныр, – загъта лæг йæ чындзæн, æмæ хуымы астæу цы æнусон тулдз бæлас уыд, уый аууонмæ сæхи байстой. Чындз сихор æрæвæрдта. А ныр хæрын райдайой, афтæ хъæдрабынты бæрзонд сау бæхыл фæзынд æнахуыр барæг, хурмæ тæмæнтæ калдтой йæ диссаджы гæрзтæ. Арчилиты тулдзы бын куы ауыдта, уæд йæ бæх уыцырдæм фæзылдта, æмæ уайтагъд сæ уæлхъус балæууыд. Салам сын радта сæрыстырæй. Арчил дæр ын салам радта æмæ ирон æгъдаумæ гæсгæ æнахуыр уазæгмæ бахатыд: «Хорз лæг, дæ сæрмæ нæ бахæсс, нæ цæхх æмæ нын нæ кæрдзыныл баввæрс». Æнæзонгæ уазæг «нæ» нал загъта Арчилы ныхасыл, æргæпп кодта йæ бæхæй æмæ йæ фарсмæ цъæх нæууыл йæхи æруагъта. Барæг уыд асæй

рæстæмбис, ставдкæабаз, бурхил, цæхæрцæст лæппулæг, йæ бакаст, йæ фезмæлдæй тас æвзæрын кодта адæймаджы зæрдæйы... Арчил æм арахъхъы сыкъа авæрдта. Уазæг цъæррæмыхстытæй арфæтæ ракодта æмæ йæ анызта. Арчил æм авæрдта дыккаг нуазæн дæр, стæй сын ныхас ацайдагъ ис.

– Цы хуыцау дæ æрбахаста хъæдрабыны æрдузмæ? Дæхи нын базонгæ кæн.

Уазæгæн, æвæццæгæн, карз нозт йæ сæр ныццавта, йе та, йæ зæрдæйы мур тас дæр никæмæй уыдис, æмæ ралæхурдта æппæт дæр:

– Æз лекъаг дæн, мæ ном – Нажурин.

Арчил, зындгонд абырæджы ном фехъусгæйæ, фестъалфыд.

– Нухæй Дагъистанмæ, Дагъистанæй суанг Гомборы æфцджытæм – мæ хæтæн бынæттæ, – йæ ныхас дарддæр кодта Нажурин. – Ацы æфцджытыл мын иу къутæр æнæсгæрст нæй, 15-азæй фылдæр цæрддзу кæнын, фæлæ, табу Хуыцауæн, нырма мыл ницы æрцыдис. Паддзахы полица мæ фæдыл цъус куына зилы мыййаг, фæлæ та сын мæхæдæг аккаг фæвæййын, мур тас дæр мæ никæмæй ис. Цалынмæ мæ уд мæ мидæг уа, уæдмæ ме ‘рцахсын никæй къухты бафтдзæн.

Арчил сабыр хъуыста абырæджы сæрыстыр ныхæстæм. Æрæджиау ын афтæ бакодта:

– О, дæ ном æз рагæй хъусын, уый дæр фехъуыстон, алкæй дæр, дам, кæй хъыгдарыс.

Абырæг хинæйдзаг худт бакодта:

– Хур стыр у, фæлæ адæмы æмхуызон нæ тавы.

Нажурин фестад, хатыр мын уæд, уæ куыстæй уæ ныффæстиат кодтон, зæгъгæ. Бузныг – уæ лæггадæй.

Цæргæсау стахт йæ бæхы рагъмæ æмæ йæ сæппуадæй аскъæрдта хъæдрабынты йæхирдыгонау цыдæртæ заргæйæ. Уайтагъд фæаууон тар хъæды. Арчил æмæ Санет æрлæууыдысты сæ кæрдинагыл, бон-изæрма фæкуыстой, кæй ныккарстой, уыдонæй мæкъуылтæ фæцамадтой, изæрдалынгты рараст сты сæхимæ.

Арчылы сæры зилдух кодта фыдгæнæг абырæджы ном. Къахет дзы æмризæджы рызт. Уый тæссæй ацауын, æрцауын ничи уæндыди. «Хи дзы хизын хъæуы», – скарста Арчылы зæрдæ æмæ Санетимæ бахызт сæ кæртмæ. Дыккаг бон дæр та Арчил æмæ йæ чындз æхсæвыцъæхæй атагъд кодтой сæ хуыммæ. Знонау та абон

дәр Арчил йә фәтәән хәма йә астауыл әрбабаста. Дзәбәх әрбарухс, афтә та әрләууыдысты сә куыстыл.

Гъе, фәлә уәддәр Арчылы зәрдә әвдәрзынц цыдәр сагъәс-саг хъуыдытә. Цы ‘рбахаста уыцы фыдбылызы Нажурины ацы хъәды астәумә. Кәнә сә әнә фыдбылызәй куыд ныууагъта. Арчил нә хъавыд абон йә чындзы ракәнынмә, фәлә иуәй йә фырт уыд балцы, иннәмәй йә рынчын усы ныууагъта кәстәрты әвджид. Хус мәнәу та ног карстәй куы нә ‘рбассивай, уәд йә гагайә бирә азгъәлы. Уымә гәсгә ракодта йә чындзы, цәмәй тагъддәр әрбафснайой әрдузы хуым.

Абырәг знон куыддәр Арчилиты цурәй ацыдис, афтә бамбарын кодта йәхи хуызән налат фыдгәнджытән:

– Әз фәдтон абон диссаджы рәсугъд ирон сылгоймаг. Йә рәсугъддзинадәй мын мә зәрдәйы цъәх арт суагъта. Цәут сымах уәлә тигъмә, Шамилы гәнах кәм ис, уырдаәм. Айсут уемә доли, уадындзтә, аргәвдут фыстә, ме ссыдмә бур физонджытә куыд уа фаг, әз бонрәфты уыцы дидинәджы схәсдзынән уырдаәм әмә хорз рәстәг арвитдзыстәм йемә.

Хур стылди фәсхохәй әмә йә зәрин тынтә нывәнды. Арчил әмә Санет тындзынц сә куыстыл, цалынмә не стәвд ис бон, уәдмә. Дзәвгар суадис хур. Арчилән цыма исчи йә зәрдәмә дзурагау ныккодта, Арчил, абон дә хъуыддаг хорз нә уыздән, зәгъгә, йәхи афтә хатыд. «Цәй әвзәр зәрдәйы әнкъарәнтә мә бәттынц абон, дә хорзәхәй?» – сдзырдта йәхинымәр ләг. Раст уыцы уысм се зноны «уазәг» сә уәлхъус балаууыд. Санеты куы ауыдта, уәд ыл цыма стыр цины уыләнтә багуылф кодтой, афтә фәцис. Сә цурмә бацәугәйә, уәлбәхәй салам радта йе зноны фысымтән. Арчил әй куы ауыдта, уәд йә зәрдә фәсәххәтт кодта. Цы зонын ма йын әй хъуыд, ацы цъаммар сә әнәхъуаджы кәй нә абәрәг-абәрәг кәны, уый. Фыдгәнәг былысчыл ләгъзвәлдәхт ныхәстәй Арчилән афтә бакодта:

– Арчил, иууыл кусгә нә вәййы, мыййаг, мәнә та не зноны бынаты тулдзы бын ауләфәм, демә мә ныхасаг ис.

Арчил «нә» нал загъта әмә стыр тулдз бәласы бын сәхи ‘руагътой.

– Арчил, әргом ныхасы къәм нәй, әз бауарзтон дә чындзы әмә йә ардыгәй хъуамә ахәссон мәхицән. Кәд әмә барвәндонәй разы кәныс, уәд хорз, кәннод дәр әй тыхәй ахәсдзынән.

Арчилән йә чындзы кой фехъусгәйә, йә цәстытә фыр-

мæстæй цæхæртæ акалдтой, сæнт гæпп фæкодта:

– Гъæтт, налат, куыдзы фырт! Знон ма цæхджын хойрагæй атыдтай æмæ дæ ныр та мæ чындз æрхъуыдис! Уый хуызæн худинагаджы хъуыддæгтæ ирон лæг йæ сæрмæ кæд хаста?!

Фыдгæнагæн йæ фæсонæрхæджы дæр никуы уыдис, исчи йæм ахæм тæрк ныхас суæнда, уый. Туджы лалымау адæнгæл сты йæ хæмхудтæ, сырх-сырхид зынгау фæфæлдæхтис йæ цæсгом, йе ‘рфугуытыл хæрдмæ фæхæцгæйæ, йæ хъама фæцъортт кодта:

– Æвзæр, куыдзы фырт дæр дæхæдæг æмæ хæрæджы фырт дæр. Мæнæн мæ тæссæй арвыл цъиу куына тæхы æдасæй, уæд мæм ды цытæ æрбауæндыдтæ, æви нæ зоныс, æз чи дæн, уый! Ныртæккæ дæ а лæппу хъамайæ скæрдихтæ кæндзæн.

Тулдзы бын ныггуыпп кодта хъаматæй хæст. Се ‘ндон зæлланг кæмтты зæлыд. Арчилы чындз Санет уый ауынгæйæ, нырдиаг кодта, æмæ æд сагой йæхи раппæрста йæ хицаума æххуысмæ. Уæд Арчил йæ чындзмæ афтæ бадзуры:

– Худинаджы бын ма фæкæн, мæн дæр æмæ нæ мыггаджы дæр, фыдæлтæй нын нæ баззад махæн иуимæ дыууæйæ тох кæнын, фæлтау лидзгæ кæн нæхимæ, кæд ма мæ хиуæтты удæгасæй фенин.

Санет йæ хицауы ныхасыл «нæ» нал загъта, йæ сагой аппæрста æмæ хъæуырæм, æрдиагæнгæ, лидзынмæ фæцис.

Дыууæ домбайттæ арæст лæдджы байдыдтой кæрæдзи хъаматæй рахæсс-бахæсс, куы хъаматæ кæрæдзийыл цæхæртæ скалынц, куы та сæ кæрæдзийы цæнгтæ сыздухынц хъаматæй. Бæрзонд тулдзæн йæ быны цалдæр мусуаты бæрц хуым сæ къæхты бын банай кодтой. Сæ хид сæ уæнтæй лæдæрсæнтæ кодта, цалдæргай цæфы фесты, æмæ сæ туг кæлы, фæлæ сæ нырма ничи цудыдта.

Æнцон хъуыддаг куына уыдис Арчилæн дæр мыййаг, царæнбонты уый хуызæн æввонгхоримæ тох кæнын, алы уым æм кастис мæлæты стыр тас. Арчил æмæ Нажурин хæцгæ-хæцгæ бырцырдæм аивгъуыдтой. Бырцы сæрмæ самадтой тох, ам сын баззадис царды фæстаг минуттæ. Хъаматæ цæхæртæ калынц, уалынмæ Арчил йæ фæтæн хъама фыдгæнагæн йæ зæрдæсæры фæцæй цавта, фæлæ фæивгъуыдта, уæддæр Арчилы хъама абырагæн йæ тæны уæлæнгай бафардæг. Стæй та йæ ног тыхджын нырриуыгъдæй Нажурин бырцæй асхъиудта æмæ йæ туджы мæцгæйæ йæ уд систа. Арчил иу дæс къахдзæфы ракодта

æмæ йæ донгарзмæ йæхи баппæрста, фæлæ донгарз уыд фæлдæхт, тох кæнгæ-кæнын æй сæ къæхтæй скъуырджой. Арчил ахаудта, йæ туг йæ домбай уæнгты басур ис, дойныйæ мæлы, фæлæ дон нæй. Уæдмæ æрбахæццæ сты фæдис дæр. Йæ хъæубæстæ, йæхиуæттæ. Фæлвæрдтой Арчилæн баххуыс кæнын, фæлæ никуы æмæ ницы. Арчил ма æрмæст тыхстæй хъæр кодта:

– Дон, дон! Дойныйæ мæлын!

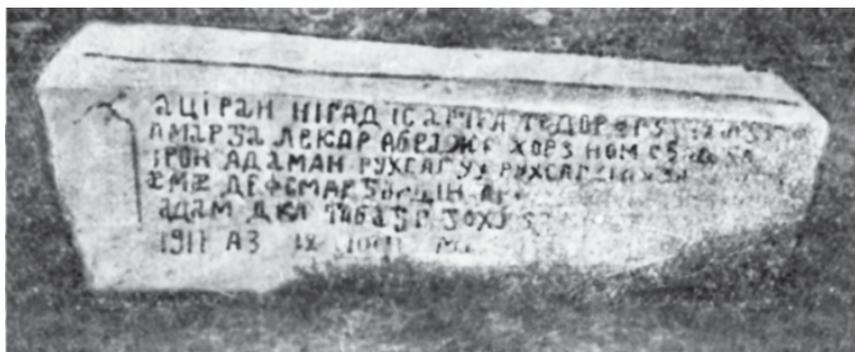
Адæм схъуыргъуындæг сты, чи дзуры: дон ын нæу хорз, чи дзуры: лæг мæлы æмæ йын уæдæ цы бакæнæм? Йе ‘фсымæр Сето йæ тæригъæдмæ кæсын куына уал фæрæзта, уæд нырдиаг кодта:

– Ме ‘фсымæр мæрдты къæсарыл ис æмæ йын дон уæддæр бадарут.

Фæсивæдæй чидæр бæхыл абадтис æмæ хъæуы ныммидæг. Дон ма бæргæ æрбахæццæ кодта, фæлæ уæдмæ Арчил стыр тулдзы бын йæ уд сита. Фыдохы бон æркодта Арчылы бинонтыл, йæ хъæубæстыл. Мард рахастой йæ хæдзармæ, стыр хæрнæг ын скодтой æмæ йæ кадимæ бавæрдтой Арешпераны уæлмæрды.

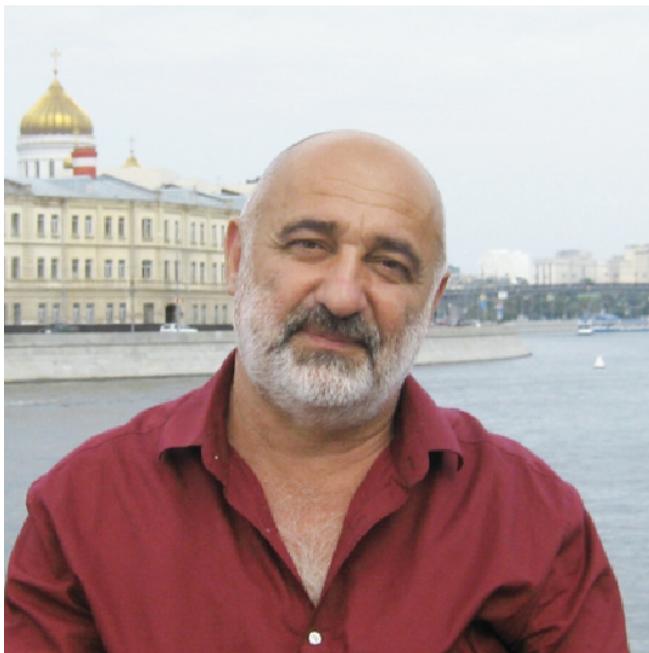
Арчил æмæ Нажурины тохы хабар раджы уыдис, сæ туджы ‘ртæхтæ сын къæвда раджы ныхсадта, фæлæ адæмы зæрдæйы баззад Арчылы удуæлдай тох. Уыцы стыр тулдз абон дæр ис ацы æрдузы.

Радзырдта йæ 90-аздыд Джусойты Андо, Арешпераны хъæуккаг. Ныффыста йæ Джусойты Сергей

Ацы ран ныгæд ис Арчил Тедоры фырт Лалыты. Амардта лекъаг абырæджы. Хорз ном скодта ирон адæмæн. Рухсаг у, рухсаг! Дæ хотæ æмæ де ‘фсымæртæ дын арфæ кæнынц. Ирон адæм дыл хъæбатыр тохы зарæг скодтой. 1911 аз, 12 июнь.

«МАХ ДУДЖЫ» РАВДЫСТ

*Нæ равдысты –
Хъуылымбегты Михалы куыстытæ.*

Михал райгуырди 1958 азы Цхинвалы. Бакасти Тугъанты Махарбеджы номыл аивадон училищæйы, стæй та Тбилисы аивæдты академийы. Цæры Мæскуыйы. Йæ нывтæ арæх вæййынц Уæрæсейы æмæ фæсарæйнаг нывгæнджыты равдыстыты. Фынддæс азæй фылдæр у Мæскуыйы паддзахадон социалон университеты нывгæнынады студийы сæргълаууæг.

Михал нывгæнæджы сисæй нæ архайы, фæлæ мастихинæй (къаннæг æндон белгондæй). Уый фæрцы йæ нывтæ сты хæдхуыз, оригиналон.

Хъаууаттæ.

Хъæууæттæ.

Наулаууэнтæ.

Зымæг.

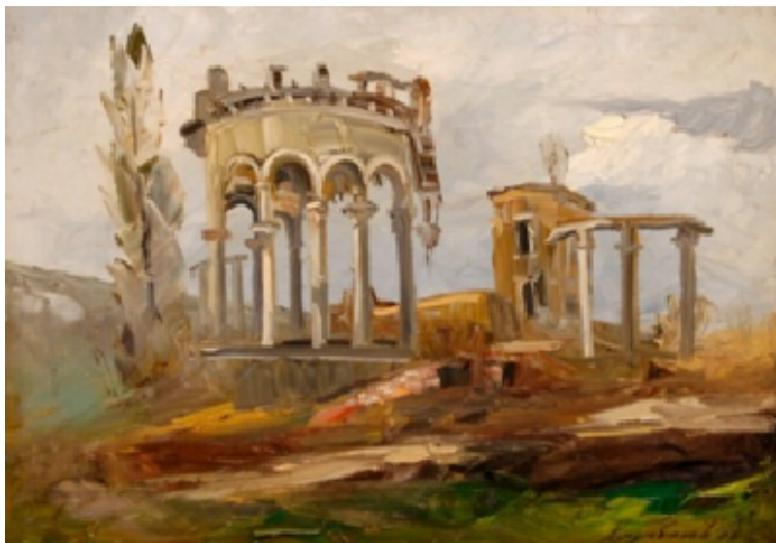
Наулæууæн.

Горæтаг уынг.

Хидтæ.

Аргъуаны хэлддзæгтæ.

Зымæгон фæндаг.

Ком.

Бьдираг хъæу.

Ирыстоны хæхты.

Рагон хъæу.

Рагон хохаг хъæутæ.

ÆВЫД-ДЫВЫДОНЫ ДУГ

ЗИАНХÆССÆГ ЧИНЫГ¹

Цæгат Ирыстоны АССР-йы паддзахадон рауагъдады мыхуырай рацъд ирон литературæйы чиныг студенттæн æмæ скъолаты ахуыргæнджытæн². Уыцы чиныджы тынгдæр æвдыст цæуы советон рæстæджы агъоммæйы ирон литература. Ныронг Цæгат Ирыстоны литературæйы истори ахуыргæнæн чиныг арæзт кæй нæма æрцыд, уый хынцгæйæ, бæлвырд у ахæм чиныг рауадзыны ахадындзинад. Уымæн йæ нысан у национ литературæйæ марксистон пособи уæвын. Уæдæ уыцы чиныджы куыд æвдыст цæуынц ирон литературæйы рæзындзинады ахсджиаг фарстатæ?

Зындгонд куыд у, афтæмæй ирон литература рæзыдис раззагдæр уырыссаг культурæйы хорз ахадындзинады фæрцы. Уырыссаг литература ахъаз уыди прогрессивон ирон фысджыты идейон æмæ аивадон рæзындзинадæн. Хрестомати саразджы хæс уыди уый мидæг, цæмæй ахуыргæнинаг фæсивæдæн раргом кодтаид ирон æмæ уырыссаг литературæйы бастдзинæдты мидис æмæ хуызтæ. Радтын хъуыди уыцы темæйыл раздырды сæрмагонд статья.

Фæлæ чиныджы аразæг нæ сарæхст, цытджын уырыссаг адæмы культурæ Ирыстоныл хорзы ‘рдæм куыд фæзынд, уый раргом кæнынмæ. Чиныджы мидæг фысджытæ æвдыст сты кæрæдзийæ иппæрдæй, социалон-æхсæнадон æууæлтæй иппæрдæй. Чиныджы аразæг не ‘ргом кæны, цыфæнды æндæр литературæйы æмрæнхъ ирон литературæйы дæр цы мидбастдзинад ис, уый. Революцийы агъоммæйы Ирыстоны æхсæнадон-политикон æмæ культурон царды прогрессивон æмæ реакцион тыхты æхсæн цы æнауæрдон тох цыдис, уый равдисыны

¹ Авторы стиль æмæ растфиссынадмæ æвнæлд не ‘рцыд.

² Ирон литература, Цæгат Ирыстоны Хетæгкаты Къостайы номыл Паддзахадон педагогон институты ирон факультеты студенттæн æмæ ирон скъолаты литературæйы ахуыргæнджытæн. 1-æм хай. Саразта йæ Ардасенты Х., редактор Епхиты Т. Дзæуджыхъæу, 1952 аз, 338 фарсы.

бæсты Ардасенты Х. биноныгæй æмбæрзы къорд фысджыты тырнындзинæдты ныхмæвæрддзинад. Реакцийы минæвæрдтæ æвдыст цæуынц революционерты хуызы. Ирон культурæйы, сæрмагондæй та литературæйы рæзындзинад æвдыст цæуы иугонд процессы хуызы, классон дихдзинад æмæ тох не ‘вдисгæйæ. Хрестоматийы саразæг нæ архайы классон æхсæнады дыууæ культурæйы тыххæй ахуырады бындурыл. Уый ирон литературæйы рæзындзинадмæ кæсы буржуазон националистон теорийы цæстæнгасæй.

Хрестоматийы саразæг ирон литературæйы истори æвдисы, фысджытæ кæд цардысты, уыцы рæстæджы литературон хъуыдæгтæм гæстæ. Уый нæ фæлвары ахуырадон бындурыл литературæйы рæзты замантæ раст равдисыныл.

Литературæйы хрестомати у ахуырадон чиныг. Уым мыхуыргæнæн нæй цыфæнды авторы цыфæнды уацмысæн. Хрестоматийы мыхуыргонд цæуынц хуыздæр уацмыстæ, раззагдæр национ культурæйы рæзт чи æвдисы, ахæмтæ. Чиныг аразæгæй домд цæуы æрмæг иттæг бæлвырд равзарын. Уæлдай ахсджиагдæр у фыссæджы сфæлдыстадæн æмæ литературæйы йæ ахындындзинадæн аргъ кæнгæйæ бæлвырддзинад.

Ардасенты Х, хъуыдадагмæ акаст æдæр цæстæй: иу кæнæ иннæ фыссæджы сфæлдыстад прогрессивоныл кæнæ та суанг революцион-демократоныл банымайынмæ тырнгæйæ, уый ницы фыссы фысджыты царды ахсджиаг хъуыдæгты тыххæй, нæ бæрæг кæны уыдонæн сæ политикон æмæ литературон архайды æхсæн бастдзинæдтæ. Афтæ, чиныгкæсæгæй сусæгконд цæуы, Хъороты Дауыт (1890–1924) къорд азы дæргъы эсерты партийы кæй уыди æмæ 1917 азы, газет «Хæххон царды» кусгæйæ, большевикты ныхмæ активонæй кæй тох кодта, уый. Кæсджытæй æмбæхст цæуы, советон хицаудзинад сæвæрыны фæстæ литературæйы мидаг Хъоройы-фырт йæхи кæй ницæмæй равдыста, уый дæр.

Чиныгаразæг æппæлы Токаты Алиханы сфæлдыстадæй, бирæ сахъат фыстытæ кæмæ ис, уымæй, ницы фыссы Кочысаты Розæ «Нæ иры чызджытæм», зæгъгæ, уыцы статьяйы цы националистон радыдтæ æруагъта, уыдоны тыххæй; уыцы статья æххæстæй мыхуыргонд æрцыд хрестоматийы.

Ардасены-фырты сахъат методологи уый кæны къорд фысджыты сфæлдыстадæн æмæ цæстæнгасæн раст аргъ нæ радтынмæ.

Афтæ, чиньджы аразæг æппæт мадзæлттæй æппæлы Хъаныхъуаты Иналæй (1851–1889). Уый фыссы: «Стыр у Хъаныхъуаты Иналы уацмысты ахадындзинад канд ирон литературæйы истори-йы нæ, фæлæ ирон адæмы æхсæнадон хъуыды æмæ культурæйы истори-йы дæр» (56 фарс). Фæлæ уыцы ныхæстæ ницæмæй фи-даргонд цауынц æмæ сын бафидаргæнæн дæр нæй. Цæййаг сты уыцы афтид ныхæстæ, хъуыддæгтимæ сæ куы абарæм, уæд? Хъаныхъуаты И. фыста уырыссаг æвзагыл, уымæ гæстæ йæ бон нæ уыди ирон литературон æвзаг рæзын кæнын. Уымæ ис хорз уацмыстæ, хохæгты зын цард бæлвырд чи æвдисы, ахæмтæ.

Фæлæ уый бар нæ дæтты Хъаныхъуаты Иналы классик, ирон адæмы æхсæнадон хъуыдыйы стыр архайæг схонынæн, Ардасе-ны-фырт куыд кæны, афтæ.

Ардасенты Х. Хъаныхъуайы-фырты поэзийы бындурон мо-тивтыл нымайы «социалон хъулондзинады ныхмæ тох, цагъар-дзинады ныхмæ тохмæ сидын, адæймаджы бæрзонд æвæрын, рæстдзинад æмæ райгуырæн бæстæ уарзын». Чиньджы саразæг дзуры, зæгъгæ, Хъаныхъуайы-фырты æмдзæвгæтæ «хæстæг лæу-уынц Некрасовы æмдзæвгæтæм». Уыцы ныхæстæ раст кæй не сты, уый бæрæг у Хъаныхъуаты Иналы сфæлдыстадмæ æркæсгæйæ.

Хъаныхъуайы-фырты цастангастæ æмбарына æмæ, кæй нысантæ хъахъхъæдта, уый сбæрæг кæнынæн чысыл ахсджи-аг нæу Хъаныхъуаты Иналы письмо, калакаг газет «Кавка-зы» мыхуыргонд чи æрцыд, уый (№ 267–1878 аз). Уыцы пись-мойы уый радзырдта Хъарсы æлдæртты æмæ бадилаты фарс, 1859–1861 азты Туркмæ чи алыгъд, 1877–1878 азты хæсты фæстæ, Хъарсы облæсть Уæрæсеимæ куы баиу, уæд ногæй уæрæсейагыл нымад чи æрцыд, уыцы æлдæртты æмæ бадилат-ты фарс. Уыдон куырдытой, цæмæй уæгъдгонд ма ‘рцыдаик-кой сæ цагъайрæгтæ, æмæ къаддæргонд æрцыдаиккой æлдæртты хъалонтæ, Хъаныхъуаты И. радзырдта уыдоны курдиаты фарс.

«Александрополæй Эрзеруммæ», зæгъгæ, уыцы фыстыты, газет «Кавказы» мыхуыргонд чи ‘рцыд (№№ 267, 275–1878 аз), уым Хъаныхъуаты И. æппæлы туркаг агент Куындыхаты Мус-сæйæ, ирæтты Туркмæ чи алидзын кодта, уымæй.

«Хоходжы фыстыты», (1875 аз) чи фесæфт, уыцы «хорз» заронд рæстæгыл хъыг кæнгæйæ, Хъаныхъуаты Инал сиды

æлдæрттæм æмæ бадилатæм, цæмæй сфæлтæрой царды ног æууæлты. Уыцы статьяйы уый фыссы Пушкины æмæ Лермонтовы сфæлдыстады ныхмæ, уыдон поэттæ – сæнттæ цæгъдджытæ хонгæйæ.

70-æм азты Хъаныхъуаты И. архайы куыд либералон æлдар. Æлдæрттæ «зæронд хуызы» кæй нал цæрынц, уый бамбаргæйæ, уыдонмæ сиды царды ног хуызтæ ссарыны тыххæй.

Хъаныхъуайы-фырты владивостокаг æмдзæвгæтæ (1893–1896 азты) æвдисынц, фыссæг иу цасдæр либералон народникты ‘рдæм кæй рацыд, уый. Зындгонд у, либералон народниктæ 90-æм азты кæй дзырдтой Уæрæсейы капитализмы рæзындзинады ныхмæ. Уыцы хуызы æркæсын хъæуы Хъаныхъуаты Иналы æмдзæвгæтæм, уæлдайдæр та «Сагъæсгæнæг музæмæ».

1893–1896 азты Владивостокаг кæй ныффыста, уыцы æмдзæвгæтæн сæ дзæвгар фылдæр хай у зæрдæсастдзинады хъуыдытæ æвдисæг. Хъаныхъуайы-фырты поэзийы æвдыст нæ цæуы адæмон цард, нæй дзы адæмон дзыллæты нысантыл тохы мотивтæ. Æмæ уый бынтон бæлвырд у, уымæн æмæ Хъаныхъуаты Инал либералон народниктæм æрбацыд куыд, йæ классæй чи фæиппæрд, ахæм æлдар. Уый тарстис адæмон дзыллæтæй æмæ сæм йе ‘ргом не ‘здæхта.

Хрестомати саразæг хорз зоны Цæгат Ирыстоны ахуырад-он-иртасæг институты цы æрмæг ис, уый Хъаныхъуаты Иналы реакцион цæстæнгастæ чи æргом кæны, уый, фæлæ йæ кой нæ кæны æмæ йæ æвдисы зыгъуыммæгондæй. Ардасенты Х. тырны Хъаныхъуайы-фырты реакцион идеологи революцион демократизмы хуызы равдисынмæ, реакционер Хъаныхъуаты Иналы революционеры хуызы равдисынмæ.

Ардасенты Х. ахæм цæстæнгасæй аргъ кæны драматург Брытъиаты Елбыздыхъойы сфæлдыстадæн дæр (1881–1923 азтæ).

Драматург Брытъиаты Елбыздыхъо зындгонд у куыд драмон аивады мастер. Октябры революцийы агъоммæ кæй ныффыста, йæ уыцы пьесæ «Дыууæ хойы», зæгъгæ, уым уый маæстджынæй дзуры рагон феодалон цардыуаджы тæккæ тардæр баззайæккæгты ныхмæ – чызгскæфты ныхмæ. Пьесæйы реалистон хуызы æвдыст цæуы хæххон сылгоймаджы æбардзинад. Елбыздыхъо саразта дыууæ хойы – сидзæртæ Асиат æмæ Ханысиаты, сæ цагъардзинады уавæры ныхмæ карзæй чи сыстад, уыдоны æнæфæрохгæнæг образтæ.

Кæд пьесæ «Дыууæ хойы» хъæндзинæдтæ ис, уæддæр зынгæ бынат æрцахста ирон драматургийы.

Брытѳийы-фырт йæ драматикон этюд «Маймули – рухсаг, æгас цауæд ирон театр», зæгъгæ, уым дзуры ирон театры æмæ драмæйы райгуырды тыххæй, фыссæгмæ гæсгæ, дзыллæты идейон хъомылады тыхджын хотых чи хъуамæ уа, уыдоны райгуырды тыххæй.

Фæлæ Брытѳиаты Елбыздыхъойы сфæлдыстадæн аргъ кæнгæйæ, æнæ зæгъгæ нæй, фыссæджы куыд драматург, афтæ чи æвдисы, йæ уыцы уацмыстæй бирæтæ пропагандæ кæй кæнынц буржуазон-националистон идеологи.

Историон фактты ныхмæ дзургæйæ, хрестоматийы мидæг Брытѳийы-фырты сфæлдыстадæн лæвæрд цауы, раст чи нæу, ахæм аргъ.

Брытѳиаты Елбыздыхъо 1905 азы революцийы агъоммæ уыди ирон буржуазон национализмы идеолог. Йæ фыццаг пьесæ «Уæрæседзауы» (1904 аз) Брытѳийы-фырт тæккæ тардæр хуызы æвдисы ирон лæг Муссæйы, уæрæседзауы. Брытѳийы-фырт фыссы, зæгъгæ, Муссæ Уæрæсейы ныууагъта йæ ирон æфсарм æмæ æгъдауттæ æмæ уыдоны бæсты æрбаласта кæрц æмæ цырыхъытæ. Автор дзуры, уырыссаг культурæ чи ахуыр кæны, уыцы ирæтты ныхмæ, худы сын сæ ныхасыл, уырыссаг дзырдтæ кæмæ хæссынц, уыцы ныхасыл, æвдисы сæ сæ адæмыл гадзырахатæй рацауджыты хуызы.

Уырыссаг культурæйы ныхмæ кæй у, уый бæлвырддæр сбæрæг кæныны тыххæй æмæ йын йæ ныхмæ ирон æгъдауттæ сæварыны тыххæй Брытѳийы-фырт комедийы æвдисы иунæг уырыссаджы – расыггæнаг Микъитты. Микъитт æмæ Муссæ сты лымæнтæ. Автор уыдоны æвдисы, йæ комедийы «рæстмæ адæм» былъысчылтæ кæуыл кæнынц, ахæм ахуыргæнæджы æмæ ахуыргæнинаджы хуызы.

Брытѳийы-фырт уыцы комедийы мидæг домдта ирæттæй, цæмæй уыдон ныннхсой сæ национ агъуды мидæг, сæхи раиварс кæной уырыссаг культурæйæ.

Ахæм реакцион цæстæнгастæ æргом кæнгæйæ, И. В. Сталин фыста: «Национ фарстайæн Кавказы алыг кæнæн ис, чи бафæстиат, уыцы нациты æмæ адæмы хаттыты æрмæст уæлдæр культурæйы иумæйаг фæндагмæ æрбакæныны уагыл» (Уацмыстæ, 2 том, 351 фарс). Ахæм уæлдæр культурæ уыди Ломоносовы æмæ

1917–1918 азты уагъта газет «Хæххон цард», редактор та йын уыди Брытѳиаты Е.

Уыцы газеты фæрстыл Брытѳиайы-фырт цѳыфкалæн ныхæстæ фыста большевизмы æмæ кусæг классы ныхмæ, дарддæр пропаганда кодта «ирæтты æхсæн классон фидыддзинады» идея.

Граждайнаг хæст куы ахицæн, уый фæстæ Брытѳиайы-фырт ныффыста (1922 азы) йæ фæстаг пьесæ «Амыран», кæцы ран сусæг хуызы дарддæр тох кодта советон хицаудзинады ныхмæ.

Уыцы пьесæйы Брытѳиайы-фырт, Прометейы тыххæй незаманон таурæгъæй спайда кæнгæйæ, дзуры, лæгæты рæхысæй баст Амыраны тыххæй, кæцыйы хъуамæ фервæзын кодтаид Бесæ, æцæгдзинад чи базыдта, уый. Брытѳиайы-фырт Амыраны æвдисы адæмон сæрибардзинады нысаны хуызы, кæцы сæххæст уыдзæн, адæм «сыгъдæг суадонæй куы баназой, уæд», ома зонындзинадтæ куы райсой, уæд. Бесæйæн нæ бантыст Амыраны суæгъд кæнын. Уыцы хъуыддаджы йæ бахъыгдардтой талынг зæхкусджытæ, «хæйрæджытæ» кæй фæсайдтой, уыдон. Бесæ фæмард, Амыран баззад рæхыстæй бастæй.

Октябры фæуæлахизыл цалдæр азы рацæуыны фæстæ фыст чи æрцыд, уыцы пьесæйы цѳыфкалæнты нысан у бынтон бæлвырд. Адæм сæхицæн сæрибардзинад байстой помещикты æмæ капиталистты ныхмæ тохы, Брытѳиайы-фырт та фыссы, зæгъгæ, сæрибардзинад айсыны фæлтæрæн фæсыкк, уый у рæхыстæй баст, зæгъгæ.

Куыд аргъгонд цæуы уæдæ Брытѳиаты Елбыздыхъойы сфæлдыстадæн, Ардасенты Х. цы чиныг рæвдз кодта, уым? Бæлвырд хъуыддагты ныхмæ дзургæйæ, уый æвдыст цæуы революционеры æмæ суанг коммунисты хуызы.

Афтæ, буржуазон националист Брытѳиаты Елбыздыхъойы равдыстой пролетариаты литературæйы фарслаууæджы хуызы, йæ антисоветон «Амыраны» та йын хонынц фæллойдæнджыты тохы тыххæй «раст уацмыс...»

Къостайы сфæлдыстадæн чиныджы мидæг лæвард æрцыд, цы æмбæлы, уымæй дзæвгар къаддæр бынат. Фæлæ дзы тынг æппæлд цæуы Гуырджыбегты Блашкайы, Хъайтмазты Аслæмырзæйы, Тугъанаты Батырбеджы æмæ æндæрты уацмыстæй.

Литературæйы мидæг сахъат цæстæнгасты æмрæнхъ хрестоматийы бынат ссардтой æвзаг зоныны фæдыл Н. Я. Марры мæнг идеятæ дæр. Ирон æвзаджы равзæрды тыххæй Марры ныхæ-

сты фарс дзургайæ, «Ирон фыссынады фæзынд æмæ рæзт», зæгъгæ, уыцы статьяйы автор фыссы: «Ирон æвзаг та йæ уавæртæм, йæ историмæ гæсгæ у дыууæ æрдзон – зæронд ирайнаг æмæ кавказæг æвзæгтæй» (6 фарс).

Æмæ уыцы ныхæстæ мыхуыргонд цæуынц, æмбал Сталины уацмыс мыхуыргонд куы æрцыд, æвзаджы байудзинады тыххæй Марры антимарксистон теори æргомгонд куы æрцыд, уымæй афæдз æмæ æрдæг фæстæдæр! Æмбал Сталин амоны: «Байудзинад нæ дæтты цавæрдæр æртыккаг æвзаг, фæлæ бахъаггæны æвзæгтæй иу, бахъаггæны йæ грамматикон арæзт æмæ уымæн фадат дæтты йæ рæзындзинады мадзæлттæм гæсгæ рæзынæн».

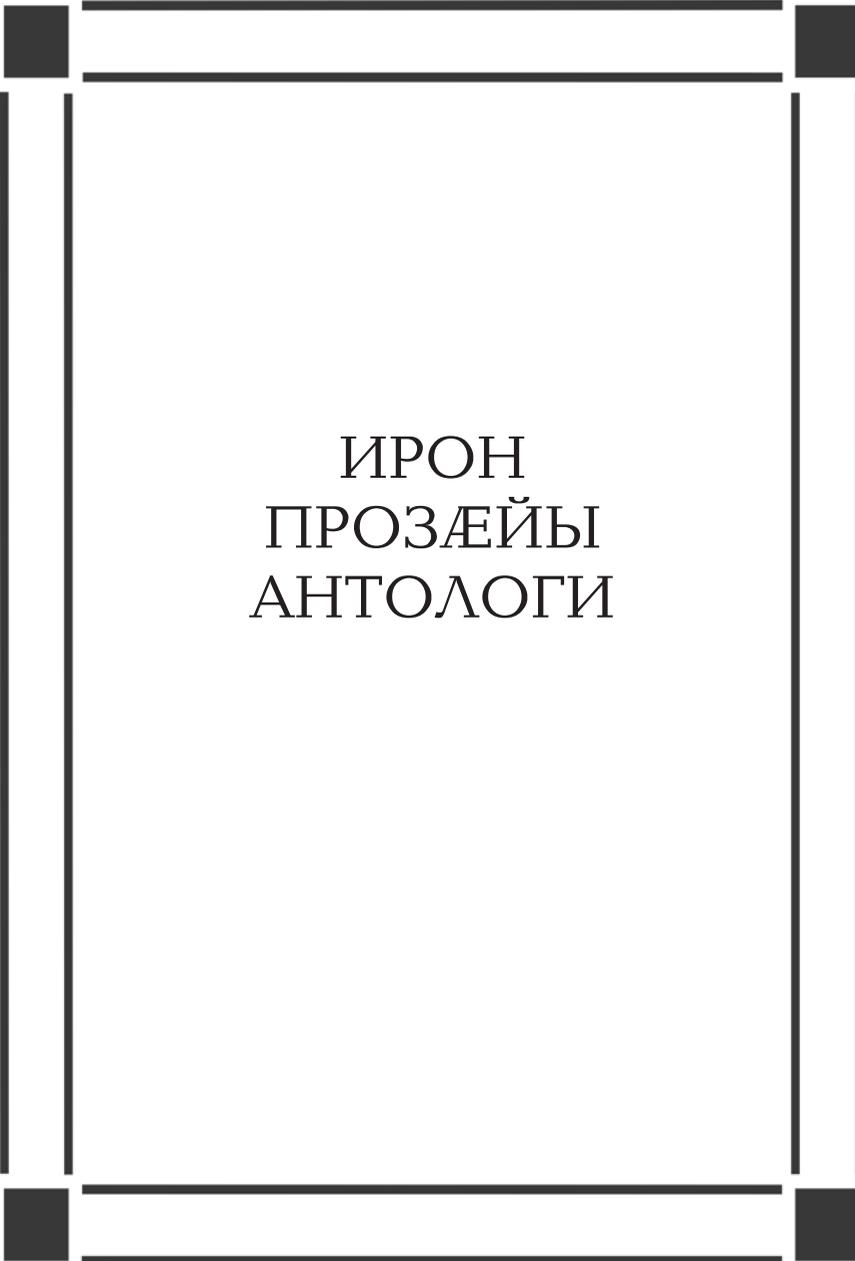
Æмбал Сталины уыцы амынддзинæдтæ æххæст кæнгæйæ, советон ахуырадон æхсæнад раджы скритикæ кодта Марры ахуыргæнинаг Абайы-фырты теорийы ирон æвзаджы дыууæ-æрдзон миниуæджы тыххæй. Æмæ ныр уыцы «теори» Ардасены-фырты æххуысæй ногæй мыхуыргонд æрцыд ахуыргæнинаг фæсивæдæн чиныджы мидæг.

Ирон литературæйы историйы хрестомати у сахъат чиныг, æвдисы хицæн литературоведты тырнындзинад реакцион литературон фæлтæрæнты фарс дзурынмæ, националистон фыстытæ пропагандæ кæнынмæ, Марры æмбыд «идеяты» хъаггæнынмæ.

Нæ фæсивæдæн хъуамæ арæзт æрцæуа ахуыр кæныны ахæм чиныг ирон литературæйæ, кæцы раст æвдисдзæн ирон литературæйы истори, ахъаз кæндзæн æрыгон фæлтæры коммунистон уагыл хъомыл кæныны хъуыддагæн, ахæм чиныг, кæцы фæсивæдмæ хъомыл кæндзæн Райгуырæн бæстæмæ уарзондзинад, нæ бæстæйы æппæт адæмтæм æфсымæрдзинады æмæ хæлардзинады æнкъарæнтæ.

*«Æрыгон большевик» 1952 азы 13 апрель.
Уац кæй фыст у, уый бæрæг нæу.*

ИРОН
ПРОЗÆЙЫ
АНТОЛОГИ

ÆГЪУЫЗАРТЫ ÆХСАРБЕГ

(1922–1994)

Æгъуызарты Тæтæрхъаны фырт Æхсарбег райгуырды 1922 азы 21 апрелы хохаг хъæу Зджыды. Дыууæ азы фæстæ сæ бинонтæ Ставд-Дуртæм ралыгъдысты, уырдыгæй та 1935 азы Алагирмæ.

Астæуккаг скъола каст куы фæцис, уæд Æхсарбег йе ‘ргом аздæхта журналисты куыстмæ – сси районы газеты редактор, фæстæдæр та – партийы райкомы пропагандæйы хайады хицау. Ахуыр кодта уæлдæр партион скъолайы æмæ уыцы иу рæстæг Цæгат Ирыстоны падзахадон педагогон институты та фæсаууонмæ. 1960–1962 азты Мæскуыйы фæцис Уæлдæр литературон курсытæ.

Куыста бæрнон бынæтты, уыд газет «Рæстдзинад»-ы редактор, 20 азы чысыл хъуаг разамынд лæвæрдта нæ республикæйы радио æмæ телеуынаны Паддзахадон комитетæн.

Æхсарбег сæйраджыдæр у романист – хицæн чингуытæй йын рацыдысты «Хурхæтæны» (1964), «Куырды фырт» (1974 æмæ 1980 азты фыццаг æмæ дыккаг чингуытæ), «Хæххон доны уынаер» (1986). Фыста ма радзырдтæ, документалон уацаутæ æмæ киносценаритæ дæр.

Æгъуызары-фырт амарди 1994 азы 11 ноябры.

НЫХАС ДАРДЫЛ ЦÆУЫ, ФÆЛÆ...

Радзырд

Дыууæ уынджы тигъыл æнхæлмæ кастыстæм машинамæ. Уыди хъызт бон. Уæлдæф къæс-къæс кодта. Фынды рагъ æмæ хъусты кæрæттæ фыруазалæй сыгъдысты.

Уалынмæ æвиппайды нæ хæд раз февзæрди дзыхъхъынног «Волгæ», йæ фæрстыл цыппæрдигъон чырынтæ. Машинайы дуар байгом æмæ дзы йæ сæр радардта уæнгджынтæ арæзт лæппулæг.

– Чи цæуы, кæдæм цæуы – сбадут. – Дыууæизæрæстæу йæ бæзджын хъæлæс афтæ азæлыди, цыма нæртон мигæнæны бынæй дзырдта. – Зæхх, къорийæу тымбыл у. Галиуырдаем ацæуæм – рахизырдыгæй æрбазгъордзыстæм, рахизырдаем ацæуæм – галиуырдыгæй фæзындзыстæм.

Сæртæгарæзт, дзæгъæлдзураг мæм фæкасти шофыр, фæлæ сийын кæй фæндыд, ноджы нæм хъæдрæбыны дард хъæутæй иуы не ‘мбалы каистæ æнхæлмæ кастысты, æмæ машинайы нæхи æруагътам. Æз æрбадтæн шофыры фарсмæ.

– Кæцырдæм?

– Размæ! – хъазæгау загътон, фыццагдæр мæ дзыхы цы дзырд абадти, уый. Чи зоны æмæ шофыр зонынджын уыди, чи зоны – нæ бакаст, нæ ныхас ын исты амыдтой. Цыдæриддæр уыди, уæддæр рахызти, мах цы фæндаг хъуыди, уымæ... Цæмæй нæ бамбæрста? Йæ фæтæнтæ сау-сауид цæсгомбы цъар зыны афтæ, цыма йæ машина сæрдæн маслæйæ самæзта, кæнæ та афæдзы бæрц йæхи нæ ныхсадта. Йæ ныхæстæм гæсгæ тен-текк арæзт у, бакастæй та – хæрзгуымыдза. Чи йын цы зоны? Ацы шофыртæй иуæй-иутæн сæ хуымгæнд зæххы бын ис. Машина дæр цыма æгæр тагъд тæры. Кæс-ма, кæс, уæртæ нæ тæккæ акомкоммæ æрбацæуы пылы йас уæзласæн. Уый нæ куы ныр-риугъа, уæд нын не стджытæ дæр ничиуал æрæмбырд кæндзæни. Сдзурон, ма сдзурон. Куы сдзурон æмæ мæ тæппудыл куы банымайа, ма сдзурон æмæ... Цалынмæ рахъуыды-бахъуыды кодтон, уæдмæ машинайы хæд фæрсты, сармадзаны нæмыгау, æхсидтгæнгæ афардæг стæм... Ноджыдæр ма иудыуæ æмбæлды уæзласæнтимæ, æмæ æрсабыр дæн. Ахæмимæ

адаймаг нэ фесæфдзæни. Йæ хъуыддаг зоны. Цы уа, уый уæд...

Мæхинымæры æндæр истæуылты тæрхæттæ кæнынмæ хъавыдтæн, фæлæ мын уымæй дæр ницы рауади. Цас нæ хъуыды кодтон, уæддæр та-иу фæстæмæ æрыздæхтæн, мæ фарсмæ цы домбæйттæарæзт лæппулæг бадти, уымæ. Уый та бадти къуыттыиау. Йæхи афтæ дардта, цыма машина йæхæдæг цыди. Йæ дыууæ къухы æвæрд уыдысты рулы зиллаккыл, фæлæ йæ куыдæй арæзта, уый цæст зынтæй ахста. Зонынджын мæм хуымæтæджы нæ фæкасти. Æмæ цыфæнды дæр фæуæд, фæлæ йын æнæбафæрсгæ нæй: кæдæм нæ цæуын хъæуы, уый цæмæй базыдта.

– Дæ хорзæхæй, кæдæм цæуæм, уый куыдæй базыдтай?

Лæппу ницы сдзырдта, касти размæ. Æз æм мæсты кæнын райдыдтон: зæгъын, мæлæты лæг нæ аразы йæхицæй. Æрæджиуа зына-нæзына йæ мидбылты бахудти:

– Сæмæнатæй кæй зонут?

Фæстæмæ ме ‘мбæлттæм ракастæн, зæгъын, кæд дзы искæй зонынц.

– Хъусгæ æркодтам, лæгæй-лæгмæ никæй...

– Кæдæм цæуæм, уыцы хъæуккæгтæ стут, æви уазæгуаты цæут?

– Уазæгуаты.

– Уæдæ хорз, – загъта нæ шофыр. – Хъусут...

Мах нæхи æрцæттæ кодтам, уый та нæ цыма мæстæй мардта, уыйау размæ касти æмæ мидбылты худт.

– Уæдæ хорз... Уæдæ хорз... Цæвиттоны хъуыддагæй, ныхас дардыл ацæуы, фæлæ хабар афтæ уыди... Ацы куысты авд азы дæн. Мæ зæрдæмæ цæуы. Цыфæндыйæ дæр лæг зоны, цæуыл кусы æмæ кæмæн кусы, уый. Мæнæ ацы æфсургъыл дыууæйæ бадæм. Иу бон æз, иннæ бон ме ‘мбал. Паддзахадæн-пайда, мах дæр хъаст нæ кæнæм. Гъе, æрмæст иу хабар, – шофыр йæ къæбут аныхта, – бон-изæрмæ фæкус, æхца фембырд кæн, стæй дæ зæрдæйы дзæбæхæн ма баулæф, иу сæны четверт уæддæр ма асур кæн де ‘мгæрттимæ. Æз та мæ дзыхмæ æртах дæр нал хæссын. Мæ хъуыран нал амоны. Дæрдтыл та ахæцыдтæн. Хъуыддагмæ хæстæгдæр, – дзырдта нæ хицау æмæ машинæйы цыд фæсабырдæр кодта, æвæццæгæн, нæм цæмæй йæ ныхас хуыздæр хъуыса, уый тыххæй. – О, æмæ ныхас дардыл ацæуы. Уый размæ та куыстон Сæмæнаты Къаламæ, уæлæ цы хуины, йæды... стыр хицау куы уыди.

– Ёрыхъуыстам, ёрыхъуыстам... Зонам, зонам, – сдзырдтон æз, дæрдтыл дзурын æмæ амоныныл цæмæй ма схæца, уый тыххæй.

– Зонут – хорз, нæ зонут – ноджы хуыздæр. Æз цы федтон, уый дзурын.

Æмæ райдыдта. Дзурынмæ та разынди, булæмæргъ зарынмæ куыд у, афтæ. Ныр дæр ма мæ хъусты азæлы йæ бæзджын хъæлæс, мæ цæстытыл ауайы, ныхасгæнгæйæ -иу куыд ныххудти, науæд-иу æваст йе ‘рфгуйтæ куыд алхынцъ сты, уый.

Йе ‘уæнгты уыди, адæймаджы йæхимæ чи ‘лвæста, ахæм æнæсихсигæ тых. Ме ‘мбæлттæн нæ зонын, фæлæ æз тынг æрфæсмон кодтон уыцы рæстæг, машинæйы кæй бадтæн, ууыл. Нæ хæдтулгæйыл исты куы æрцыдаид, цæмæй æрлæууыдаиккам æмæ ныхасгæнæджы цæсгоммæ комкоммæ кастаин, уый дæр мæ æрфæндыди. Цытæ фæдзырдта æмæ дзы мæ бон ныффыссын цытæ бацы, уыдон кæрæдзимæ дард сты. Æгæр цыргъ уыди йе ‘взаг, мæ пьоро та æгæр къуымых у. Фæлæ уæддæр райстон ручкæ, æмæ хъулæттæ кæнын æмбисонды урс гæххæтт. Адæмы фæллоу чи нæ сафы...

– Уæд ма æрыгондæр уыдтæн, ам сау нæма дардта, – æмæ йæ амонæн æнгуылдз, йæ фындзы бын цы чысылгомау сау-сауид рихитæ уыди, уыдоныл сæрфæгау рахаста, – хицæуттæ-йедтæ нæма бавзæрстон. Уымæ гæсгæ сæ æфсæрмы дæр кодтон æмæ тæрсгæ дæр. О, æмæ ныхас дардыл ацæуы, фæлæ... Ёрыхъуыстон, зæгъгæ, ахæм æмæ ахæм ран хъæуы шофыр. Зæгъын, мæ цæуылнæ хъуамæ айсой, исты машинæ нæ зонын, мæ ас нæ бæзззы, æви мæм хъæру нæй, – æмæ лæппу, йе ‘нгуылдзтæ æрбатымбыл кæнгæйæ, йæ дыууæ къухы дæр рулæй феуæгъд кодта. Иннæтæ йæ нæ бафиппайдтой, фæлæ мæнæн мæ зæрдæ сгуыпп-гуыпп кодта, мæхинымæры Хуыцаумæ скуывтон, зæгъын, ацы хатт ма нæ æнæфыдбылызæй нæ хæдзæрттыл сæмбæлын кæн. Лæппуы къухтæм дæр ма февнæлдтон, зæгъын, бæллæхы нæ æфтауыс, дæ министр у æви цы у, уымæй дæр ма байрай... Нæ амондæн машинæ ничердæм фæзылди. Уæдмæ та лæппу йæ галиу цонг машинæйы рулыл æрæвæрдта, газ нылхъывта æмæ йæ ныхас кодта дарддæр. – Бацыдтæн сæм, уæдæ цы уыдаид. Фыццаг мæ йæхимæ бахуыдта завхоз – цыбыр æмæ гуыбынджын лæг. Зæгъын, мæнæй-уый, сæр дæ бахъуыди. Цæвиттон, гуыбынджынты нæ уарзын. Цæмæн, мæгъа. Чи зоны, иу нæ

сыхаг гуыбынджын лæджы даваг кæй хуыдтой, уымæ гæсгæ. Иууылдæр иу афтæ дзырдтой, уæдæ, дам, гуыбын цæмæй рауагъта. Æмæ уый дзырдтон. Гуыбынджын мæ фæрафæрс-бафæрс кодта, стæй мæ иу рæсугъд, рæстæмбис кар, сызгъæрин дæндагджый сылгоймагмæ бахуыдта. Уый мын цавæрдæр гæххæттытæ радта. Сараз, дам, сæ... Мæ хид сыл акалди, бахастон сæ. Æндæр лæгмæ та мæ бахуыдтой. Уый та уыди ацæргæ, лæгуынсæр æмæ кæсæнцæстджын. Йæ бинаг был бæзджындæр, йæ роцъойы бæрæг астæу та, исчи йын дзы цыма бырау базылдта, уыйау дзыхъхъ. Уый мæ фæрафæрс-бафæрс кодта; æфсæрмы дæр ма ныддæн. Цæвиттон, мæ фыдыфыды ном нал зыдтон. Фыдабон цы гæххæттытыл фæкодтон, уыдонмæ бирæ фæкасти, стæй мын афтæ: «Хорз, фендзыстæм, æркæсдзыстæм, ахъуыды кæндзыстæм, а-дъууæ боны хицау йæхæдæг фæзындзæн».

Фæцыдтæн ма сæм цалдæр боны, уалынмæ фæзынди, Къала уыди æви зды, уый дæр. Иу бон та сæм райсомæй изæрмилтæм куы фæбадтæн, уæд мæ хицаумæ бахуыдтой. Уый мын сыстади. Мæ къух мын райста, ме уæхскыл мын æрхæцыди. Ома сбад, зæгъгæ. Æнæгæды ныхасæй, мæ зæрдæмæ фæцыди. Иу фæндзай-аздыд бæзæрхыг лæг, йæ къæмисæнтæ урс-урсид дардтой. Йæ хуынкъроцъо хæдивæг, гуыбынджын лæг æмæ сызгъæрин дæндагджын рæсугъд сылгоймаг дæр, мæнау, хæлиу-дзыхæй кастысты сæ хицаумæ.

– Мах алкæй нæ исæм. Алчи махмæ кусыны аккаг нæу. Хъуамæ сæрыстыр уай, уыйбæрц дыл кæй æууæндæм, уыйбæрц дын...

Бузныг, зæгъын, бацархайдзынæн; уе стыр æууæнчы аккаг цæмæй уон, уый тыххæй мæ удыл нæ бацауæрддзынæн.

Дыккаг бон мын хицау йæхæдæг мæ къухты ныссагъта дзыхъхъынног «Волгæйы» дæгъæлтæ. Уыцы бон мæ уæлæ уыди мæ бæрæгбоны дарæс. Зæгъын, мæнæйуый, сæр дæ бахъуыди, нырæй фæстæмæ ахæм хицауы фарсмæ баддзынæ; йæ цард, йæ æдас-дзинад мæнæ ацы къухты сты. О, уыдонмæ дæр базылдтæн, мæ къухтæй зæгъын. Фырæхсадæй сын сæ царм астыгътон.

Иры дзыхъхъы мæнæй амондджындæр, æвæццæгæн, нал уыди, хицау йæхи мæ фарсмæ куы æруагъта æмæ мын æнæ уæлдай ныхасæй йæ сæры змæлдæй куы ацæмæдта, цæуæм, зæгъгæ, уæд. Уынгты дæлæмæ сарæзтон мæ «Волгæ», иу цалдæр касты йæм бакодтон, уæдæ, зæгъын, мын кæд бамбарын кæнид, нæ арæст

кæцырдæм у, уый. Куынна. Æрмæстдæр сæйраг уынджы кæрон кæм фæци, уырдаем куы ныххæццæ стæм, уæд та йæ сæр галиуырдаем фæкъул кодта. Сарæхстæн, зондæй къæбут разындтæн, ныр та уынгты хæрдмæ адардтон. Тагъд дæр нæ, сабыр дæр нæ, зынгæ хицауæн ног «Волгæйы» адæмæй дзаг уынгты куыд æмбæлы, афтæ. Хатгай йæм бакæсын, раст скъæрын, нæ, уый базоныны тыххæй. Змæлгæ дæр нæ кæны. Æвæццæгæн, йæхинымæры арф хъуыдыты аныгъуылди – хицау уæвын æнцон кæм у. Иу къорд хатты бафиппайдтон, чидæртæ йын сæ сæрæй куыд акуывтой, уый. Хицау йæхæдæг уынгæ дæр никæй кодта... Ныхас дардыл ацæуы, фæлæ нæ фыццаг балц горæты уынгты зæрдæрухсæй ахицæн, æмæ иуафоны æрбаздæхтыстæм. Раст зæгъгæйæ, цæмæ ацыдыстæм, уый нæ бамбæрстон. Кæрты куы æрурæдтон, уæд та ног «Волгæйы» алыварс хæцъилимæ æрзылдтæн; фырцинæй йæм куы иуырдыгæй бакæсын, куы иннардыгæй. «Волгæтæ» ныр уираг дуртæй арæхдæр сты, уæд та арвыл зæд фенæгау уыдысты. Ирыстоны уый кæд уыдаид фылдæр-фылдæр дæсæймаг...

Мæ цыппæрдзæлхыг саулохы раз мæ сызгъæрины цæндтæ дæр нæ хъуыди. Мæ куыст-иу куы ахицæн, дугъон бæхмæ зилæгау æм-иу куы азылдтæн, хъарм гаражы-иу æй куы бавæрдтон, уæддæр-иу мæ мæ къах нæ хаста йæ цураей. Æфсæрмы куы нæ кодтаин, уæд-иу ме ‘хсæв дæр йемæ арвыстайн. Йæ рудзгуытыл та йын урс зæлдагæй æмбæрзæнтæ бакодтон. Уый мын гуыбынджын завхоз бацамыдта. Цæмæй, дам, уæм алы хæлиудзых дæр ма кæса, уый тыххæй. Бадæнтыл æрытыдтон дзыхъхъынног гауызтæ.

Иу бон та дын Къала йæ бынатæй рацыди. «Волгæйы» уæлхъус алæууыди æрбадынæввонг, фæлæ фæфæстиат и, йе ‘нгуылдз машинæйы сæрыл æрхаста æмæ æваст фæхъæр кодта:

– Виктор, пил!..

Æррайау фæдæн, зæгъын, мур дæр ницы пил, мæнг ныхас. Уалынмæ та мæ хъусты ныййазæлыди:

– Нæ йæм кæсыс, нæ йæ сæрфыс, магуса; рыгæй байдзаг! Дæ дзыхæй галбындзытæ ахсыс!

Бауырнæд уæ, бауырнæд, ныхас дардыл ацæуы, фæлæ уын цыбырæй зæгъон, мæ быны зæхх нартхоры кæрдзынау дыууæ дихы куы фæуыдаид, нæ царддæттæг хур халоны айкау куы

базгъæлæнтæ уыдаид, уæддæр тынгдæр нæ ныддис кодтаин. Уый та куыд, абон райсомæй нырмæ уый куы радау-бадау кæнын. Кæд ма йæ ме'взагæй басдæрон, хъуг йæ ног зад рæуæды куыд фесдæры, афтæ...

– Банцай! Хæпп-хæпп ма кæн!

Мæ туг фыхти, фæлæ ныббыхсыдтон. Зæгъын, æвæццагæн, раздæр истæуыл смæсты; хицауы цард æнцон кæм уыдзæни.

Цыдысты бонтæ. Уыцы аз зымæг дæр зымæджы хуызæн нæ уыди, суанг тъæнджы мæймæ дæр фæндæгтæ рыг калдтой. Иуахæмы та дын фæцæуæм æндæр горæтмæ. Ауайын нæ хъуыди иу авдыссæдз километры. Сахатмæ хъуамæ уым уыдаин. Афтæ мын загъта, Мæскуыйæ, дам, æнахуыр уазджытæ ссæудзæни æмæ сæ размæ цæуæм.

Азгъордтам, уæдæ цы. Суых-суых кæнæм замманай фæндагыл. Мæ хицау фæсте йæхи парахат уагъд акодта æмæ, æвæццагæн, хъуыдыты аныгъуылди, мæскуыйаг хицæуттимæ цæуыл дзурдзæни, уый фæдыл. Уæд дын иуахæмы фембæрстон: бадæныл цы гауыз конд уыди, уый æрцавдæуыд, йæ хæдфæстæ та мæ хъусты ныййазæлыди:

– Виктор, пил!..

Фестъæлфыдтæн... Мард знаджы хæдзарæй рацæуæд, кæд та пил?

– Нæ зылыс машинæмæ, нæ зылыс, нæ кусыс... Афтæмæй...

Ницы та йæм сдзырдтон. Мæхинымары, зæгъын, цавæр «пил», знон фæссихорæй изæрмæ машинæ куы цæттæ кодтон, гауызты дæр куы райстон æмæ сæ кæрты асфальтмæ гæбæты хост куы фæкодтон, уæд.

Ныхас дардыл ацæуы, фæлæ фæстæмæ ракастæн, æрмæст ын йæ цæсгом нæ федтон... Разæй машинæ æрбацæйцыди, æмæ Хуыцау хорз кодта, æндæр уыцы æнахайыры «пилы» тыххæй нанайы хъæбул, (ома мæхæдæг) Тъæпæн хъæуы бамидæг уыдаид æд хицау. Газ тынгдæр ныхъывтон æмæ спидометры амонæн уайтагъд æхсæзыссæдзмæ сгæпп ласта.

– Хъæуккаг шофыр дæ, æви?.. Кæдæм æнтъæрыс?

– Ехх, куыд смæсты дæн, уый куы зониккат! Ничи йæм хъусы.

Хъæуккаг шофыр, дам, дæ! Уæд уый цы хуыдта? Науæд мын афтæ куы загъта, сахаты æмгъуыдмæ хъуамæ бынаты уæм. Хæйрæг базонад, хицауы зæрдæмæ кæд цы фæцæудзæни, уый...

Бонтæ цыдысты. Куыстон. Кæм кусын, уымæй-иу мæ куы фарстой, уæд-иу хуымæтæджы æхсызгонæй загътон: Къалайы ласын. Кæд мын цыфæнды зын уыди, уæддæр арыгон лæппуйы кæм бафæндыдаид, стыр хицау æмæ ног «Волгæйæ» фæлидзын. Æппын та йын йæ ус æмæ йæ цотæй нал фæрæзтон. Хицауæй-иу куы фервæзтæн, уæд та уыдонимæ. «Витя», Витя, Витя!» – бон-изæрмæ-иу мын мæ хъустæ бахордтой. «Витя дуканимæ, Витя, базармæ, Витя, мæ цæгатмæ»...

Ныхас дардыл ацæуы, фæлæ ныл зымæг аивгъуыдта æмæ уалдзæг ралæууыди. Уæды онг цæмæндæр æнхъæлдтон, стыр хицауттæ сæрдæй-зымæгæй уыцы иухуызон сты. Нæ, уыцы зæрдæ макæй фæсайæд. Хицауæн дæр иннæтау ивгæ цæуынц йæ зæрдæйы ахаст, йæ бæллицтæ, йæ фæндтæ. Куыддæр малусæджы тæлусонд сæр сзынди, афтæ мæ хицау быдырмæ йæ хъус адардта.

Цæвиттон ын цæхæрадон уыди. Цæхæрадон загътон, – цъырцъыраг йæ иу кæронæй иннæмæ агæпп ластайд. Йæ мит дæр æххæст нæма атади, афтæ йæм бонцухæй згъорын райдыдтам. Ныронг-иу хицауы хæдзары раз æрлæууыдтæн райсомæй аст сахаты æмæ æртын минутыл, ныр – авдæй фæстæдæр нал. Æвæдза-иу машинæйы сбæдт æмæ загъта «цæуæм та», уæд уый зон, æмæ де ‘ргом аздах быдырмæ. Фылдæр хатт-иу, цæмæ ацыдыстæм, уый æмбаргæ дæр нæ бакодтон. Армытæпæны йас гæппæлы раз-иу æрурæдтон машинæ, хицау-иу рахызт, æз дæр йæ фæдыл, æфсæрмæй. Аракæс-бакæс-иу кодта, цыма-иу йæ зæххы гæппæлæн иу хаттæй иннæмæ æрбайсæфын æнхъæл уыди, уыйау æмæ та-иу фæстæмæ фæзылдыстæм. Æндæр цыд дæр-иу акодтам. Мæ уды бæрц кæй уарзтон, бадынæн дæр æвгъау кæй кодтон, уыцы «Волгæйы»-иу хъуамæ бавгæдтаин исты хæррæгътæ, сындз тæлы тыхтон, фæйнæджы лыггæгътæ, зесты гæбæзтæ. Уæдæ... Хицау йæ зæххы гæппæлы хæдзар аразын фæнд скодта. Йæ фæд ма ныр дæр мæ уæлæ бæрæг у, – æмæ нæм йæ галиу къух равдыста. Хистæр æнгуылдзы ных йæ бынаты нал уыд. – Мæхицæй пълотник арæзтон, ме ‘нгуылдз ныддаудтон æмæ уæ фыдгулы базайраг дæр афтæ...

Рацæй-рабон æмæ цæхæрадæттæ къахын афон ралæууыди. Къахын, уæдæ. Хуымгæнæн сын нæ уыди. Се ‘хсæнты сын фи-

дар бырутæ сарæзтой сындз телæй, фæйнагæй, æфсæйнаг цæджындзтæй.

Иу бон дын къахынмæ рацыдыстæм. Уымæл уыди, уый размæ æнæвгъау рауарыд. Цæхæрадонмæ та хæрды суайын хъуыди. Зæгъын, мæхи равдисон хицауы цæсты, уыциу схуыстæй ссæуон. Бауырнæд уæ, бауырнæд, раст цыма мæ быны цæргæс уыди, уыйау иу зывыттæн цæхæрадоны цур абадтæн.

Уыцы хабар хуыцаубоны æрцыди. Уый ма уын зæгъинаг уыдтæн, цæхæрадон куы фæзынди, уæдæй нырмæ иунаг сабат дæр æмæ хуыцаубон дæр мæ хæдзары нал æрфысым кодтон. Уæ фарн бирæ, фæлæ мын мæ амондæн бинонтæ нæма уыди, æндæр мын мæ къæдзилыл зесты хæррæгъ бабастаиккой. Уæдæ...

О, æмæ ныхас дардыл ацæуы... Къахынмæ бавнæлдтам. Йæ бинойнаг, йæ чызг æмæ йæ лæппу дæр мæмæ уыдысты. Æмæ сæ уалдзыгон хур куы 'рæндæвта, уæд уаллæттау раивæз-баивæз райдыдтой. Лæг дæр фыццаг бæргæ февнæлдта, фæлæ уайтагъд, сурмæ цы кæсæджы раппарынц, уый улæфт кæнын райдыдта. Æмæ уæд æз дæр мæ дыстæ ноджы арфдæр батылдтон, Къала, зæгъын, дæхи аууоны æруадз, æз æй мæхæдæг акой кæндзынæн. Мæ уд мæ хъуырма схæццæ, уæддæр ныффæрæзтон. Уайтагъд æй афæлдæхтон.

Мæ хид ныхыл дæр нæма бахус, афтæмæй мын хицау куы бакой кæнид:

– Виктор, цæугæ фистæгæй æмæ-иу нæм изæры заргæ-заргæ арбафардæг у.

Æз æй фыццаг нæ бамбæрстон, зæгъын, куыд фистæгæй. Уый та мын афтæ:

– Паддзахадон машинæйæ дзæгъæл рацу-бацугæнæн нæй.

Бауырнæд уæ, мæ мады мын куы ралгъыстаид, уæддæр мын афтæ хъыг нæ уыдаид. Зæгъын, уæ мæ хæсгæ мæрдтæ куыд уыдысты, ай мæ бынтондæр куы ницæуыл нымайынц. Ахъуыды ма кæнут. Цыма хæрæг уыдтæн. Бакуыста мыл, стæй мæ фæстæрдыгæй йæ къахæй скъуырдат, ома уал цу æмæ ралæс-балæс кæн, стæй та дæ изæры баифтынздзыстæм. Æмæ ма хорз хицау лæгæн йæ гуыбын уæддæр байдзаг кæны... Æз та... Фырæххормагæй мæ галиу къах куы аныхъуырон, уымæй дæр старстæн... Уæд та, гормон, машинæйы стыр сырх хызыны цы миас уыди, уыдонæй иу карчы къах фæсæтт, мæ къухы мын æй фæсадз æмæ зæгъ: згъоргæ, Виктор, æмæ та-иу изæры

фæзын... О, æмæ ууыл дæр мард æрцæуæд, фæлæ ахæм бон афтæ фæлладæй æз хъуамæ фистæгæй фæсæрфон иу авд километры, стæй та изæры фæстæмæ... Мæ бира фыдæбæттæ мæ цæстыты раз фегуырдысты, мæ уæнгтæ фырмастæй барызтысты, мæ цæстытæ доны разылдысты. Зæгъын, мæ мадæн фыртæн нæ райгуырдтæн, æз дын лæппу цы у, уый куы нæ фенын кæнон...

Хорз, зæгъын, æрмæст ма уын машинæ уæртæ бæлæсты бын ауонмæ батæрон, уым уын сатæджы дзæбæхдæр уыдзæн уæ фæллад уадзынмæ. Мæ хицау разыйæ баззад дзуаппæй, æмæ йæ кæд ныронг лæг хуыдтон, налат, фæлæ зондджын лæг, уæд мæм ныр фæкасти... Цæй, уæхæдæг æй бамбарут, цы мæм фæкасти, уый. Машинæйы абадтæн, фезмæлын æй кодтон, чысыл дарддæр фæурæдтон, сæ минасæггæгтæ сын раппæрстон, зæгъын, уæ хъуыры ныссæдзæнт, мæхæдæг, куыд фæзæгъынц, гуыбыр фатхъæды бынты афардæг дæн Къалайы «Волгæйы». Мæ фырмастæй йæ афтæ æнтъæрдтон, æмæ иу дзыхъхъ, иу дур цух нал уагътон; уый та-иу сæ сæрты сæгуытау агæпп ласта. Горæты хæд кæронмæ куы бахæццæ дæн, уæд дын Хуыцау ахæм къаролтæ авæра. Æртæ пæрпæргæнаг чызджы æмæ иу тæлтæг лæппу машинæмæ æнхъæлмæ кæсынц. Æмхуызонæй мæм сæ къухтæ фæхъил кодтой; мæхинымæры сдзырдтон, зæгъын, ныронг ахæм хъуыддаг мæ сæрмæ никуы æрхæстон; рæстæй фæкуыстон, æмæ мын ницы бузныггады ацыди, уыдон, зæгъын, уым минас кæной, æз та хус комæй бадон? Машинæ цæхгæр фæзылдтон æмæ сæ хæд раз зыхъхъ, зæгъгæ, фæурæдтон. Куыд нæ бацин кодтаиккой. Хъæдрабынты-хъæдрабынты сæ Алагыры бамидæг кодтон, мæ дзыппы та фæндзай сомы афснайдтон. Бауырнæд уæ, мæхæдæг сын нæ загътон. Фæлæ акса-ма, сæ тыхст сын ацарæзтон, хуындзау цыдысты, æмæ сæ фысымты раз тæмæнтæ калгæ «Волгæйы» куы бамидæг сты, уæд, ахъуыды ма кæнут... Мидæмæ дæр мæ хуыдтой, фæлæ кæм... Фæстæмæ та фæцагайдтон, уæдæ цы... Æртæ адаймагимæ. Ноджыдæр ма дæс туманы уæды æхцайæ...

Ныр, зæгъын, химæ фæкасын афон у, цалынмæ мæ гæккуыри не схæуди, уæдмæ. Иу уынджы хæрæндоны тæккæ раз фæурæдтон. Уый ма зæгъинаг уыдтæн, уый размæ дæр цæуаг нæ уыдтæн, фæлæ стыр хицауимæ кусын куы райдыдтон, уæдæй фæстæмæ ресторанмæ мæ къах нал байстон. Ныр та фæзындтæн. Дуарæй мæ сæр дæр нæма бадардтон, афтæ дын мæм хæрæндон-

ны кьуымæй хъæр кæнынц мæ тæккæ хуыздæр хæлæрттæ дыууайæ. Нуазæнтæ, æндæртæ. Æз, зæгъын, ницы бануаздзынæн. Уыдон «о», æз «нæ». Банызтон. Æмæ ныхас дардыл ацæуы, фæлæ...

Æз мæхинымæр хъуыды кодтон нæ ног зонгæйыл. Йæ ныхæстæ мæ сæ фæдыл хуыдтой ивгъуыд бонтæм. Мæхи Викторы бынаты сæвæрдтон, суанг уыцы хицауы бынаты дæр. Æвæццæгæн, æнæ мæхи зæгъгæйæ дæр бамбардзыстут, мæ хуыдытæ кæй фарс уыдысты, уый. Виктор та йæ ныхас кодта дарддæр.

– Æмæ уый дзырдтон... Куы бахъæлдзæг стæм, уæд Кæсæджырдам фæцагайдтам, ме ‘мбæлттæй иуæн йæ каистæ уырдыгон уыдысты. Сымах дæр ма уым куы фæуыдаиккат. Цармæ нæ скæсын кодтой... Суазæг кæнынмæ уыдоны хуызæн адæм нæма уыди.

Дыккаг бон фæзындтæн... Бауырнæд уæ, тæрсгæ дæр нал кодтон, ризгæ дæр. Цъыфæйдзæгтæ машинæ гаражмæ батардтон, мæхæдæг ацыдтæн æмæ хуырхуырæй дзæбæх фæфынæй кодтон... Изæрырдæм сындæггай сфардæг дæн мæ куыстмæ, уæдæ цы, зæгъын, Къалайы «Волгæ» æхсгæ уæддæр ныккæнон. Кæрты мæ хæд размæ фæци гуыбынджын хицау. Йæ цæстытæй мæ кубиннæ фæцæйхордта. Хъæрахст, загъд-замана... Æз та йæ цыма уынгæ дæр нæ кодтон. Дзуринаг сæм нæ уыдтæн, мæ фæнд цæттæ уыди. Уый та-иу мыл нæл гогызау куы иуырдыгæй, куы иннардыгæй æрбауагъта йæхи. Æз цæмæндæр мæ хъæлæсы дзаг ныккæл-кæл кодтон. Æмæ машинæмæ амонгæйæ, худгæ-худын дзырдтон:

– Пил, пил!.. Ха-ха-ха! Пил!

Æвæццæгæн, мæ хъæр æмæ мæ худын мидамæ дæр байхъуыстысты. Уайтагъд нæм кæртмæ фæзынди хицауы секретарь – къæбæлдзыгсæр, схъæлфындз чызг.

– Хицау дæм дзуры.

Цон-нæ цон акодтон, стæй уæддæр бараст дæн. Зæгъын, иу хатт ма йын бакæсон йæ фæлурс уадултæм, йæ фæлмæн къухтæм. Куыддæр дуарæй бахызтæн, афтæ мыл цæф арсы богъ фæкодта:

– Æз!.. Æз!.. Ахæстонмæ, ахæстонмæ!

Мæхицæй уæды хуызæн никуы фæбузныг дæн, зæгъын, та-

буафси, цом, уырдаем дæр ма дæ ныххæццæ кæндзынæн. – Æмæ та мыл худæг бахæцыд.

– Дæгъæлтæ. Тагъд дæгъæлтæ, æмæ фесæф!

Зæгъын, куы ма дзы ахъазин ноджыдæр. Цæмæй ма дзы тарстæн.

– Дæгъæлтæ дыууæ сты. Иу дзы дæу, иннæ – мæн. Æз-иу дæ аласдзынæн дæ цæхæрадонмæ, фæстæмæ та-иу дæхæдæг ра-цæудзынæ. Афтæ, гъе, науæд дæ, акса- ма, æнхъæлдæн, фистæгæй цæуын бахъуыди. Мæгуырæг, уæлдайдæр минасы фæстæ.

– Судмæ! Давæг, фæлитой! – нæ дынджыр хицау хицауы хуызæн нал уыдис, усбирагъ... Æрмæст мæм йæ ныхæстæ нæ хъардтой. Сывæллæттæ цы къæр-къæраг ацаразынц, цыма ахæ-мы хъæр уыди, уыйау мæм касти...

– Æз та ма хъуыды кодтон, цы дæ схонон, зæгъгæ. Дæ царæнбон бирæ, Къала, дæхæдæг мын бацамыдтай... Ахъуыды ма кæн, денджызы былмæ дыууæ мин километры кæй фæласт-тон? Дæ усимæ алы къуыри фæсхохмæ чи цыди? Дæ хытъын-джын хæдивæг та йæ чызг æмæ йæ фырты кæдæм арвыста? Суанг Ростовмæ. Иннæтыл нал дзурын. Бирæ стут. Цы? Ома ницы зæгъут. Фæндаджы гæххæттытæн кæм æнхъæл стут? Мæнæ мæ тæккæ дзыппы. Обкомы фыццаг секретарьмæ сæ хæссын. Фехъуыстат?

Ныхæстæ дардыл ацæуынц, фæлæ мæ хицауæн цыма йæ дзы-хы дон бакалди, афтæ фæци. Гуыбындзæл та фыртæссæй йæхи бандоныл æруагъта. Хицау ма уæддæр йæхи хъæбатыр дардта...

– Уымæй нæ фæтæрсдзыстæм! – зæгъгæ, ма фæхъæр кодта, фæлæ йæ хъæлæсы тых асасти.

– Мæнæй нæ, обкомы секретарæй. Ныртæккæ уымæ цæуын. – Мæхæдæг дуар афтæ нырриуыгътон, æмæ ма хæдзары къултæ, æвæццæгæн, æрæджиау дæр азæлыдысты. Гуыбынджын мæ фæдыл разгъордта, уый фæстæ – кадрты хицау, сызгъæрин дæндагджын сылгоймаг...

Ныхæстæ дардыл ацæуынц, фæлæ сын сæ дæгъæлтæ фех-стон. Мæхæдæг та... Цæй обком æмæ цæй æндæр. Зæгъын, халон халоны цæст нæ къахы... Таксистты базæйы бамидæг дæн, уайтагъд куысты алаууыдтæн, мæ ног машинæйы абадтæн æмæ йæ мæ раздæры хицауы рудзгуыты бын цалдæр хатты ныууа-сын кодтон. Мастан гæррæтт дæр æххуыс у...

– Уæддæр цæмæй базыдтай, мах ацы фæндагыл цæуын хъæуы, уый?

Лæппу иуцасдæр фæхъус, йæ мидбылты та бахудт æмæ сдзырдта:

– Æнæнхъæлæджы.. науæд та, чи зоны, æмæ мæ... Цæвиттон, мæ хицауы каистæм ацы стыр фæндагыл цæуын хъæуы. Уыдонмæ та-иу мах цыдыстæм алы сабаты дæр, куы хицауæн йæхиимæ, куы йæ бинойнаг æмæ йæ цотимæ; каистæн сæхиимæ кæй цыдтæн, уый нымады нæ уыди... Ныхас дардыл ацæуы, фæлæ-иу сабаты Къала, йæ каистæм цæугæйæ, машинæйы куы сбадт, уæд-иу загъта æрмæстдæр иунæг ныхас: размæ... Æмæ ныхас дардыл ацæуы, фæлæ сахуыр дæн. Хатыр, кæд фæрæдыдтæн, уæд... Хицауы фæзмыдтой йæ цот дæр. Уыдон дæр-иу афтæ: размæ... Абон цы бон у? Сабат. Сымах дæр та афтæ: размæ. Зæгъын, афæлварон... Ныхас дардыл ацæуы, фæлæ...

Æрбахæццæ стæм...

АРВИСТОН

ЦИТАТÆТÆ

* * *

Хæрзгæнæг уæвгæйæ тæригъæдтæ кæмæ нæ разындзæни, зæххыл иу ахæм адæймаг дæр нæй; уæдæ алкæй ныхасмæ дæ хъус ма дар... уымæн æмæ йæ дæ зæрдæ хорз зоны, дæхæдæг дæр бирæ хæттыты æндæрты фыдгой кæй кодтай, уый (Екклесиаст, 7, 20–22).

* * *

Араббаг бæстæты мæгуыртæн куы баххуыс кæнæм, уæд исламистæ æрсабыр уыдзысты. Æдзух афтæ дзурынц Ныгуылæны бæстæты. Фæлæ ахæм зондыл хæст чи у, уыдон не ‘мбарынц иу хъуыддаг: исламистты паддзахады хæстонтæ сты æгъатыр, æлгъаг, тугмондаг. Уым æрдæгахуыргонд хъæууон моллотæ æмæ æндæр ахæмтæ не сты уынаффæгæнæг. Сæ фæтæгтæ хъæздгуйтæ сты. Махæй сæм чи алидзы, уыдон дæр фылдæр хатт бонджынты бинонтæй ваййынц. Уæрæсе, Европæ æмæ Америкæ хъуамæ айдагъ хæдтæхджытæй ма хæцой исламистимæ. Интернеты хъæуы контрпропагандæ рапарахат кæнын. Стæй ахсын æмæ суанг марын дæр хъæуы, уыцы тугхортæн æхца чи дæтты, уыдоны. Уый нæй, уæд Сирийы хæст ахæсдзæн æнусы бæрц...

*Георги Зотов,
АиФ, 2016, №9*

* * *

Антикризисон пълан æххæст кæнын финансты министр Сиуановæн йæ зæрды æрæфтыд æнæниздзинад хъахъхъæныны системæйы хардзæй. Уыцы системæйæн радих кодтой 274 миллиард сомы. Уый фаронæй у дзæвгар къаддæр. Ацы æнæсарфат миты тыххæй йæ хъуыдытæ зæгъы разæгъды дохтыр Леонид Рошаль: «Ахæм æхцатæ къаддæр не сты, фæлæ мизер! Кæй радих кодтой, уыдон ницы фаг сты, афтæмæй ма уыцы мизер

дәр цыппар хатты фәкьаддәр кәнинаг сты. Хостә нә фаг кәны, дохтыртә нә фаг кәны. Мызды 'фсон капеччытә кәй исыңц, уый аххосәй бирәтә сә куыст ныууадзыңц... Зонам әй: бәстә зын уавәры ис, фәлә адәмы әнәниздзинад хәхәхәнынан цы 'хцатә радтой, уыдон кьаппа-кьуппата кәнын у фыдракәнд. Кәй сәры фегуырда ахәм әнахьинон хьуыды? Министр Силуанов, мәнмә гәсгә, рынчын у. Канд Силуановы нә, фәлә йә фарс чи хәцы, уыдоны дәр әз арвитин районы поликлинкәтәм. Уадз әмә феней, рынчынтә километры дәргәән радты куыд ләууынц, дохтыртә куыд стәм систы, стәй цы уавәрты кусынц, уыдәттә. Кәд Силуановтә-йедтә әндәр хуызы әркәсиккой хьуыддәгтәм».

«Собеседник» 2016, №8

* * *

Ленины, Сталины, Троцкийы әмә иннә раздәуджыты бамбарыныл куы афәлварай, уәд әрцәудзынә ахәм хьуыдымә: алчидәр сә тырныдта хицауы бынатмә, цәмәй дзылләтә уой йә дәлбар. Ис ахәм адәймәгтә, хицауиуәг кәнын йеддәмә чи ницәмә бәллы. Әмә, бәрзонд бынатмә быргәйә, се 'фсарм дәр бахәрынц, искәй хьизәмәрттә сәм нымады нал вәййынц. Коммунизм, амондджын әхсәнад саразыны идеяйыл бәхбадт скодтой. Фәнды уә амондджын уәвын? Әмә кәй нә бафәнддзән амондджын уәвын? Кәд афтә у, уәд бирәты нывондәән әрхәссын хьәуы. Әмә загытой: цы нысан сәвәрдтам, уымә тырнгәйә, архайын хьәуы цавәрфәнды әгыатыр мадзәлттәй дәр... Әмә бабын сты милуантә.

Александр Яковлев, академик
«Новая газета» 2015, №16

* * *

Адәмтә кәрәдзимә сфыдәх сты, цәвиттон, хәрамы низ сыл бахәцыд. Әмә цард хуыздәрырдәм куы раива, уәддәр ма сдзәбәх уыдзысты, уый мә нә уырны... Цәвиттон, уәрәсейәгты психикә ныртәккә хорз уавәры нәй. Цы бәстәтимә фәхыл стәм, уымы адәм дәр ныл 100, 50, 20 азы размә куыд әууәндыдысты, афтә нал әууәндынц... Дунеон хәст, әвәццәгән, нә уыдзәни... Нә заууаты уавәрәй хьуама

нахæдæг исты мадзæлттæй раккуырсаем, æнæ искæй æххуысæй.
Науæд нæ тæссаг низæй никуы фервæздзыстæм..

*Дмитри Быков
АиФ, 2016, №9*

* * *

Евгени Примаков Уæрæсейы премьер-министр куы уыд, уæд иуахæмы фембæлди Патриарх Алексийæ. Патриарх уыди бæрæгбоны дарæсы æд уæлæфтау-пæлæз. Пæлæзыл – аив нывтæ. Примаков Алексийы бафарста, амæн йæ нысан циу, зæгъгæ. Алекси йын дзуапп радта, исты ахсджиаг хабар, дам, куы вæййы, уæд ацы пæлæз хъуамæ æнæмæнг дæ уæлæ æркæнай, æнусты дæргъы, дам, иу патриархæй иннæмæ цæуы.

Примаков бафарста: «Æмæ йыл цы фыст ис, уый бакæсын уæ никуы ничи бафæлвæрдта?» Алекси дисгæнгæ афтæ, фыст, дам ыл ницы ис. Примаков араббаг æвзаг хорз зыдта æмæ Алексийæн загъта: «Ацы пæлæз у нывæфтыд хъуымацæй хуыд. Хъуымац уадзынц Сирийы, нымад у дунейы æппæты хуыздæрыл. Уæрæсейы динæ разамонджытæ йæ сæдæгай азты дæргъы æлхæдтой Сирийы. Пæлæзыл нывæфтыд араббаг дамгъæтæй фыст ис: «Ла лахи илла ла ва мухаммад расулул ла»/» Аллах йеддæмæ æндæр Хуыцау нæй, Мухаммад та у йæ пехуымпар»/...»

Алекси исдуг сæццæйæ аздади, зæрдæдзæфау фæци, уæдæ цы уыдаид.

*Александр Соколовский,
газет «Слова и дела», 2016, № 8*

АЛЫХУЫЗОН ХАБÆРТТÆ

* * *

Славяйнаг æвзагтæй бирæты дзырд «неделя» амоны хуыцаубон, ома кусгæ бон нæу. Дзырды бындуры ис «не делают». Афтæ уыди рагон уырыссаг æвзаджы дæр, фæлæ XVI æнусты къуыри хонын райдыдтой «неделя».

* * *

Ахуыргæндтæ куыд дзурынц, афтæмæй фæстаг 600 милуан азы дæргъы зæххыл астероидтæ сæмбæлди дыууæ мин хатты

бәрц. Кәмыты сәмбәлдысты, уыдонәй бәлвырд бәрәггонд арцыди 102. Уыцы бынәттә хуыйнынц астроблемәтә. Зәххыл әппәты стырдар фәд ныууагъта, 30 милуан азы размә чи 'рхауд, уыцы астероид. Хаугә та әркодта, Уилксы Зәхх кәй хоннынц, уым (Антарктидәйы). Кәм әрхауд, уым фәзынди 805 метры әрфән кратер. Йә диаметр у 241 километры. Ахуыргәндты нымадмә гәсгә, цәмәй ахәм егъау кратер фәзына, уый тыххәй астероиды уәз хъуамә уа 13 милуан тоннәйы. Тәхгә та иу сахатмә хъуамә 70000 километры кәна.

* * *

Рагон грекәг дзырд «педагог» амонь: сывәллонмә чи кәсы, уый. Ацы номәй ахуыргәнәджы нә хуыдтой, фәлә цагъары. Афинты цәрәг бинонтә-иу сә цагъары бәрны бакодтой әхсәзәздзыд сабийы. Педагог хъуамә скъоламә кодтаид йә хъомылгәнинадгы, стәй йәм иудадзыг йә хъус дардтаид. Педагогтәй-иу равзәрстой, әндәр куыстытән чи нә бәззыди, фәлә хәдзарыл әнувыд чи уыд, ахәм цагъайрәгты.

* * *

Мәлдзыджытә диссадгы фермертә сты. Уыдон иттәг хорз арахсынц бәласы сәхицән сыстытә дарынмә. Бәласы сыстытә цъирынц зайәгхәлтты сой әмә сә фәстә ныууадзынц сәкәрхәстә әртәхтә. Мәлдзыджытә сысты гуыбынән сә рихигәндтәй массаж фәкәнынц, уәд уыдон фылдар сироп дәттынц. Сыстыты «дзугән» мәлдзыджытә саразынц әмбәхсәнтә, цәмәй хызт уой фыдрәстәгәй, стәй алыхуызон саскхортәй.

* * *

Америчы Иугонд Штатты ис 8 Лондоны, канадәйаг Лондон (Онтариойы провинци) та ис Темзә-доны был.

* * *

1994 азы декабры дыууә хъәдхойы стыр зиан әрхастой НАСА-йән: шаттл «Дискавери»-йы артадгы бак сә бырынчътәй ныххуынчътә кодтой. Цалцәг кәнын әй бахъуыди дыууә мәйы. Нау космосмә атахти 1995 азы 3 февралы.

* * *

Зынаргъ дур аметист грекѡагау амоны «анѡерасыггѡнѡг». Рагон грекѡгтѡ афтѡ нымадтой, зѡггѡ, аметистѡй конд ну-азѡнѡй куы нуазай, уѡд нѡ фѡрасыг уыдзынѡ, сѡн цасфѡнды куы бануазай, уѡддѡр.

* * *

Чи схѡѡддаг, ахѡм теуатѡ ѡппѡтѡй фылдѡр ис Австралийы: сѡ нымѡц хѡццѡ кѡны иу милуан ѡмѡ ѡрдѡгмѡ. Хѡдзарон теуатѡ та Австралийы 50 минѡй фылдѡр нѡй.

* * *

Тигрѡн канд йѡ хѡуын нѡу дѡрггытѡ, фѡлѡ йѡ царм дѡр.

* * *

Зѡххыл ис 1300 вулканы (хуыст чи нѡу, ахѡмтѡ). Уыдонѡй 200 сты Индонезийы. Сѡ тѡккѡ стырдѡр у Мауна-Лоа (Гавайыты сакѡдахыл). Йѡ фѡзуат – 10 километры. 180 метры ѡрфѡн вулканы бѡрзѡнд у 4168 метры ѡмѡ стоны афѡдз ѡртѡ хатты.

* * *

Тороро, зѡггѡ, уыцы бынаты (Угандѡйы) арв афѡдзы дѡрггы фѡнѡры 250 боны.

* * *

Доны иу литрѡй рауайы 1,6 литры тѡф.

ЁМБИСЁНДТЁ

Чи у цытджындѡр?

(Индиаг ѡмбисонд)

Цардис-уыдис иу паддзах. Уѡлбиккѡыл бадѡдджы каст кодта ѡдзухдѡр – афтѡ ѡнхѡѡлдта: йѡхицѡй номджындѡр-цытджындѡр а дунейыл ничи ис. Иуахѡмы дын йѡ министрты ѡрѡмбырд кодта ѡмѡ сѡ бафарста:

– Мѡнѡй Хуыцауѡй цытджындѡр чи у?

Министртæ ахæм æбуалгъ фарстæй æмризæджы ризын байдыдтой. Æдылы нæ уыдысты æмæ сæ паддзахæй бар ракуырдытой, цæмæй сын иу бон радта ахъуыды кæнынæн.

Министртæ се ‘ппæт дæр ацæргæ уыдысты æмæ сæ нæ фæндыди сæ куыстæй фæхауын – сæ бинонты сæ дарын хъуыди. Фæлæ Хуыцауы фыдæхæй дæр тарстысты, ай-гъай. Бирæ фæхъынцъым кодтой, æнахъинон уавæры кæй бахаудтой, ууыл. Фæлæ дын уалынмæ сæ хистæр афтæ куы бакæнид:

– Мæ бар-ма уадзут нæ паддзахы, æз райсом йемæ аныхас кæндзынæн.

Дыккаг бон æрæмбырд сты паддзахы дæлбар адæм иууылдæр. Æрбацыди зæронд министр дæр. Уыди æдыхст, æвæлмас. Паддзахæн сæрæй ныллæг акуывта æмæ загъта:

– Де зæд, де зæд, дæ фарныстæн, ды æнагуырысхойæ цытджындæр дæ не Сфæлдисæгæй.

Паддзах йæ даргъ рихитæ æртæ хатты аздыхта æмæ йæ сæр уæлдæр систа.

Зæронд министр та æдзæстхизæй дзуры:

– Ды, нæ паддзах, цытджындæр дæ æнагуырысхойæ, уымæн æмæ дæ паддзахадæй мах атæрын дæ бон у, Хуыцауы бон та нæу: æгас дуне дæр йæ паддзахад у, æмæ дзы чердæм ис алидзæн?

«Басудз статуя!»

(Буддæйы тыххæй æмбисонд)

Царди, Буддæйыл тынг иузæрдион чи уыд, ахæм лæг. Уыдис æм Буддæйы рагон статуя – хъæдæй конд, шедевр кæмæй фæзæгъынц, ахæм. Стыр хæзнайыл æй нымадта æмæ йæ цæсты гагуййау хъахъхъæдта.

Иухатт, зымæгон узал æхсæв, йæ хъæмпын хæдзары зыбыты иунæгæй базад. Диссаджы узал уыди. Лæг гæртт-гæртт кæнын байдыдта, хъуамæ йæ уд систайд. Хæдзары суджы къæцæл нæ уыди.

Æмбисæхсæв, лæг бынтон куы баргъæфсти, малыны къахыл куы ныллæууыд, уæд дын йæ цуры Буддæ куы фæвзæрид. Фæрсы лæджы:

– Мæн цæуылнæ басудзис?

Хъæдын статуя раздæрау къулрæбын лæууыди. Лæг тынг

фæтарстис, ахъуыды кодта: «Ай сыгъдагæй дæр дæлимон у».

– Цы загътай? – тыхтæ-фыдтæй сдзырдта лæг. – Буддæйы статуя басудзон? Уый та куыд? Амар мæ, уæддæр æй нæ басудз-дзынæн!

Буддæ ныххудт æмæ загъта:

– Кæд статуяйы мæн уыныс, уæд мæнæй та иппæрд дæ. Æз дæ мидæг дæн, статуяйы нæ, фæлæ. Æмæ ныртæккæ æз ризын дæ буары. Асæтт статуя æмæ дзы арт скæн!

Чырыстон æмбисонд

Царди-уыди иу зæхкусæг. Афтæ хъуыды кодта: «Боны ахаст мæнæй аразгæ куы уайд, уæд, æвæдза, цардæй тъæпп хауин. Æвзартæ дæр тагъддæр рæзиккой, стæй æфсирты дæр фылдæр нæмгуытæ уайд».

Хуыцау ын йæ ныхæстæ фехъуыста æмæ йын загъта:

– Гъемæ ацы аз дæ бар фæуæд боны ахаст аразын.

Зæхкусæг цинæй амарди. «Уæдæ уал хурбонтæ скæнæд», – загъта хинымæры. Зæхх æгæр хус кæнын куы байдыдта, уæд та лæджы æрфæндыди, цæмæй æхсæвы уарын рацæуа. Æвзартæ рæзыдысты иттæг хорз.

Хортæ куы фæбур сты, уæд сæм зæхкусæг æфснайынмæ ацыди, фæлæ, мæгуыр, фыдæнхъæл фæци: æфсиртæ иууылдæр уыдысты афтид. Æрмæстдæр хъæмп æркæрдын баци йæ бон. Æмæ Хуыцауæн рахъаст кодта, бынтон гаффуттæй кæй баззад, уый:

– Хурæй дæр, къæвдайæ дæр хъуаг нæ ныууагътон мæ хуым. Уæд æфсиртæ зыбыты афтид цæмæн рауадысты?

Сфæлдисæг ын дзуапп радта:

– О, фæлæ дæ дымгæ ферох, дымгæ! Уымæ гæсгæ дæ фыдæбон фæдзæгъæл. Дымгæ та æнæмæнг хъæуы. Уый иу æфсиры рыг хæссы иннæмæ, æмæ нæмгуыты гуырз бацæуы. Уæд æфсиртæ рауайынц æнæсахъат, бæркаджын.

Зæхкусæгмæ йæ ми худинаг æркаст æмæ ахъуыды кодта: «Боны ахаст не Сфæлдисæг йæхæдæг куы араза, уæд не ‘плæтæн дæр хуыздæр уыздæнис. Йæ хъуыддæгты мах нæхи куы тъыссæм, уæд нæ мæллæг зондæй сæмтъеры кæндзыстæм æрдзы фæтк».

Йæхицæй буц адæймаг

(Тургеневы фыст æмбисонд)

Сахары уынгты гæппытæгæнгæ фезгъоры æрыгон адæймаг. Йе змæлдтытæ сты цæрдæг, цæстытæ тæмæн калынд, сырхуадул цæсгом у райдзаст, мидбылхудт ыл бады иудадзыг... Лæппулаг цы у, уымæй цины къуыбылой фестад.

Цымæ йыл цы ‘рцыди? Йæ фыд ын бынтæ ныуагъта? Уæлдæр бынатмæ йæ сивтой йæ куысты? Кæд мыййаг йæ уарзонмæ тагъд кæны? Йе та дзаджджын хæринагтæй йæхи хорз федта, æмæ йæ алы къабаз дæр маргъау тæхынæввонг ысси? Польшæйы къарол Станислав! Кæд ын йе ‘фцæгыл дæ рæсугъд асттигъон дзуар æрцауыгътой?

Нæ! Ацы нæлыстæг йæ зонгæйыл ныффыста хахуыр, æмæ йæ кæй хъусы нæ бацагъта, ахæм нал баззади. Хъусгæ та йæ æндæр кæмæйдæр фæкодта æмæ йыл баууæндыд.

Ехх, куыд буц у, куыд разы у ныр йæхицæй нæ дуду нæлыстæг! Бирæ цыдæртæ ма нын равдисдзæни фидæны, зæххыстæн!

РАГОН ÆМÆ ÆРЫГОН АНЕКДОТТÆ

* * *

Иухатт разагъды поэт Джами йæ хæлæрттæн касти йæ иу æмдзæвгæ-газель. Йæ райдайæны уыд ахæм ныхæстæ:

«Мæ цæф зæрдæ ‘мæ мæ цæстыты рагæй дæр ды дæ.

Дардæй чифæнды куы ‘рбазына, уæддæр æнхъæлын: уый ды дæ».

Уæд дын иу дзыхарæхст лæг поэты куы афæрсид:

– Æмæ дардæй хæрæг куы ‘рбазына, уæд та?

– Уæд уый та ды уыдзынæ, – дзуапп ын радта Джами.

* * *

Вольтер Пруссийы къарол Фридрих Дыккæгæммæ уазæгуаты уыди. Къарол ын афтæ, цом æмæ, дам, цады аленчытæ кæнæм.

Вольтер сразы, фæлæ бæлæгъæй дон мидæмæ хъардта, æмæ фыссæг фæстæмæ былмæ рагæпп ласта.

Къарол бахудти:

– Дæ цардæн афтæ тынг тæрсыс? Уæдæ æз æппындæр куынаæ тæрсын.

– Æмæ уым диссагæй цы ис? – загъта фыссæг. – А дунейыл къаролтæ бирæ ис, Вольтер та иу у.

* * *

Вольтерæн иу дохтыр уыд йæ лымæн. Фыссæг-иу æнæниз куы уыд, уæд-иу алы изæр дæр бадтысты æмæ зæрдиаг ныхæстæ кодтой. Фæлæ-иу фыссæг куы фæрынчын, уæд-иу дохтырмæ гæххæтт арвыста ахæм ныхæстимæ:

– Курын æмæ мæм абон ма ‘рбацу: фæрынчын дæн.

* * *

Иу ахуыргонд тынг бæллыди Вольтеры фенынмæ æмæ йæм йæ хæдзармæ бацыди. Зæрдæхæларæй йыл сæмбæлди фыссæджы æфсымæры чызг Дени, хорз æй суазæг кодта. Фæлæ йæм Вольтер йæхи нæ равдыста. Уазæг куы цыд, уæд Вольтермæ ныффыста: «Æз дæ æдзухдæр Хуыцауыл нымадтон æмæ мæ ныр бынтондæр бауырныдта, раст кæй уыдтæн, уый: Хуыцауæн куыд нæй уынæн, афтæ дæуæн дæр цæстæй хай нæй».

Вольтеры зæрдæмæ уыцы ныхæстæ тынг фæцыдысты, æмæ йæхи нал баурæдта: разгъордта уазæджы фæдыл æмæ йæ йæ хъæбысы ныккодта.

* * *

– Хуыцаумæ цы цæстæй кæсыс? – бафарстой Вольтеры.

– Кæрæдзийæн сæрæй акувæм, фæлæ дзургæ ницы скæнæм, – дзуапп радта фыссæг.

* * *

Ног прокурор кусын куы райдыдта, уæд загъта: «Æз уын бацамондзынæн, давын куыд хъæуы, уый!»

* * *

– Сау гæды дæ размæ куы фæуа, уæд фыдбылызы бахаудзынæ?

– Уый, чи дæ, цы дæ, уымæ гæсгæ у. Адæймаг куы уай, уæд фыдбылызæй ма тæрс. Фæлæ мыст куы уай, уæд дæ гуырæй райгæ у!

* * *

Уæрæсейы цыфæнды куы ‘рцæуа, уæддæр дзы æргътæ уæлæмæ сæррæтт кæнынц. Дунейы цыфæнды куы ‘рцæуа, уæддæр Уæрæсейы æргътæ уæлæмæ сæррæтт кæнынц.

Хуыцауы цæстыгæ. Лæгæт Проходна. Болгари.

Цъары фæрстыл

2. Стыр сахары.

3. Аргъуан.

2. Бинонтæ.

Шеф-редактор

Корректор

Дизайн

Компьютерный набор

Ирида КОДЗАТИ

Заира КАРАЦЕВА

Залина ГУРИЕВА

Марина КИРГУЕВА

*Журнал зарегистрирован в Управлении Федеральной службы
по надзору в сфере связи, информационных технологий
и массовых коммуникаций по РСО-Алания.*

Свидетельство о регистрации ПИ № ТУ 15-00107 от 10 декабря 2014 г.

*Журналы цы æрмæг рацæуа, уымæй æндæр мыхуырон оргæн куы пайда кæна,
уæд хъуамæ амынд уа, «Мах дуг»-æй ист кæй у, уый.*

*Журналмæ цы кæухфыстытæ цæуы, уыдон редакци рецензи нæ кæны,
стæй сæ автортæн фæстæмæ нæ дæтты.*

Учредитель и издатель:

Министерство культуры РСО-Алания.

362040. г. Владикавказ, ул. Джанаева, 20.

Адрес редакции: 362015, г. Владикавказ, пр. Коста 11.

E-mail редакции: mahdug@mail.ru; http://www.mahdug.ru.

*Тел.: гл. редактор – 25-09-64; зам. гл. редактора, отдел прозы – 25-20-52;
отдел поэзии, корректор – 25-09-74; бухгалтерия – 25-22-47.*

*Подписано к печати 15.05.16. Формат издания 60x84 1/16. Бум. офсет. № 1.
Гарнитура шрифта Музл. Печать офсетная. Усл. п. л. 8,37. Учетно-изд. л. 7,27.*

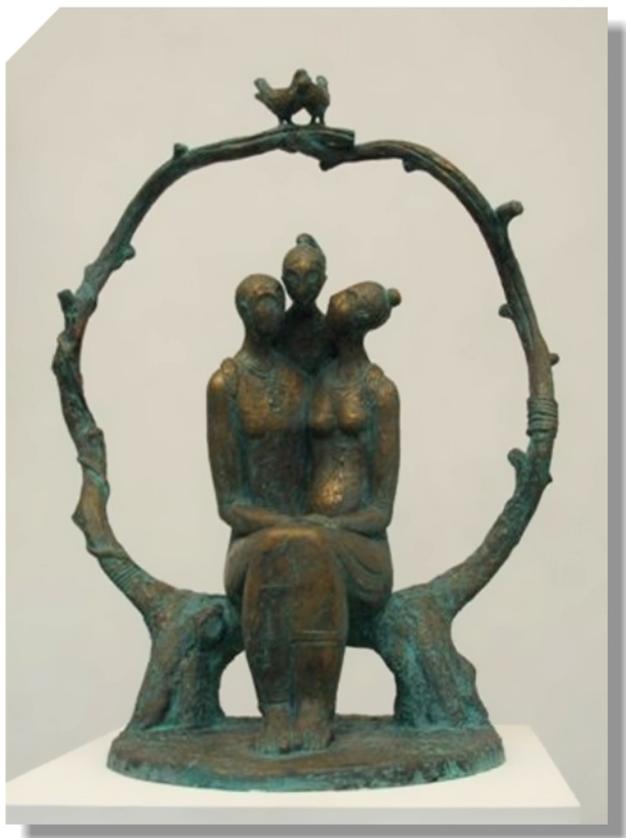
Тираж 1100 экз. Заказ № 258. Цена свободная.

Выход из печати 30 мая 2016 г.

Отпечатано в ОАО «Осетия-Полиграфсервис»

РСО-Алания, 362015, г. Владикавказ, пр. Коста, 11. Дом печати.

Индекс 73247